

..
Ю. А. Хоптяр

ІСТОРІЯ РОСІЇ **(XVIII ст.)**

Кам'янець-Подільський
2006

ББК 63.3(2)46

X 78

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18.2-633 від 09.03.2006 р.)

Рецензенти:

Завальнюк О.М., кандидат історичних наук, академік АНВШ
України, професор;

Каденюк О.С., доктор історичних наук, професор;

Степанков В.С., доктор історичних наук, академік УАІН, професор.

Хоптяр Ю.А.

Історія Росії (XVIII ст.). / Кам'янець-Подільський державний університет.

– Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 256 с.

ISBN 966-8102-97-5

Запропоноване видання рекомендується широкому загалу: вчителям та викладачам, студентам, учням загальноосвітніх шкіл, усім, кому не байдужий історичний процес взагалі і в Україні зокрема.

Доступність та логічність викладу, чіткий понятійний апарат сприятимуть кращому засвоєнню навчального матеріалу з історії, що відповідає навчальним програмам.

ББК 63/3(2)46

ISBN 966-8102-97-5

© Ю.А. Хоптяр, 2006

ПЕРЕДМОВА

Україна, ставши на шлях становлення та розвитку дійсно суверенної держави, неухильно орієнтується на визнані світовою спільнотою демократичні та гуманістичні за своїм змістом і спрямованістю міжнародні стандарти. В умовах сьогодення розвиток держави має будуватися на глибоких знаннях історичної науки, злагоді, організації і здійсненні діяльності всіх суб'єктів у повній відповідності з правовими настановами. Важливе значення, у зв'язку з цим, набуває переосмислення історичного минулого, врахування уроків історичної правди.

У запропонованому виданні з «Історії Росії» здійснюється спроба об'єктивного розгляду історичного процесу протягом XVIII ст., періоду, що охоплює часи від реформування Петра I до завершення правління Павла I. Цей період віддзеркалив надзвичайно складний і суперечливий шлях розвитку ряду країн, увібрив у себе цікаві сторінки, пов'язані з боротьбою за ключові геополітичні позиції, з якісним стрибком у сфері культури, з релігійно-моральними пошуками. Сюди увійшли процеси створення однієї з найбільших, амбіційних, економічно і політично відсталих європейських монархій свого часу, Російської імперії, у межах якої подавляюча більшість народу була пригноблена, безправна, неписьменна.

Розкриваючи еволюцію історії Росії, автор пов'язував її з попередніми історичними подіями, зі специфікою геополітичної ситуації, що виявила відомий, а часом і вирішальний вплив на соціально-економічні й політичні процеси. У зв'язку з цим, особа і діяльність Петра I розглядається не тільки з точки зору позитивного впливу реформ на розвиток народів Росії, але й наскільки хворобливими й гальмівними виявилися його самодержавні, типово середньовічні методи реформування.

Звертається увага також у на боротьбу Гетьманщини з Російською імперією, яка намагалася скасувати будь-які паростки української автономії. Крім того, висвітлюються питання боротьби Росії за вихід до портів Балтійського та Чорного морів, соціально-економічні, політичні, культурні процеси, драматизм дворцєвих переворотів, детермінізм та розгортання народних повстань та інше.

По-новому у даному виданні звучать ряд проблем, серед яких твердження, що кріпосне право у XVIII ст. ще не можливо було скасувати, а відтак – дещо інші, ніж раніше, оцінки характеру розвитку «просвітницької думки» і ролі «просвітницького абсолютизму», який став важливим етапом у модернізації законодавчої основи держави як механізму не тільки придушення одного класу іншим, але й саморегуляції суспільства.

У відповідності до загальних науково-методичних прийомів в основу видання покладені принципи історизму, цивілізаційного підходу,

багатофакторності суспільно-історичного буття. До того ж простежуються намагання автора розкрити основні проблеми історичного процесу у XVIII ст., запропонувати свої відповіді на дискусійні питання, викликати у читача, перш за все, бажання подумати, поміркувати над історією Росії.

Тема 1

РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА I на початку XVIII ст.

1. Прихід до влади Петра I. Причини та значення державного реформування на початку XVIII ст.

Період правління Петра I виступає важливим етапом в історії Росії. Приходу до влади Петра I передувала гостра боротьба при-дворних угруповань, в яких активну участь брали стрільці.

Петро I (1672-1725) народився 30 травня 1672 р. від другого шлюбу царя Олексія Михайловича Романова (1629-1676) і Наталії Кирилівни Нарішкіної. Ще під час царювання у 1676-1682 рр. Федора Олексійовича при дворі утворилося кілька угруповань. На чолі одного з них стояла царівна Софія (1657-1704), енергійна і кмітлива донька Олексія Михайловича, яку підтримували бояри Милославські (родичі першої дружини Олексія Михайловича – Марії). Інше угруповання очолювала друга дружина Олексія Михайловича – Наталія Нарішкіна з родиню.

Після смерті Федора Олексійовича (1661-1682) постало питання про визначення наступника. Юридичні права були на стороні старшого за віком брата, Івана Олексійовича (1666-1696), однак він виявився хворобливим, нездатним до правління царевичем. Тому вибір випав на 10-ти літнього, не по роках розвиненого Петра. За законом Петра мав обирати Земський собор, однак його скликання не відбулося, а замість нього 28 квітня 1682 р. зібрали збори «чинів» московського дворянства за участю патріарха Іоакіма. Після цього привели до присяги всіх присутніх і «допустили до цілування руки нового царя – Петра I».

Обрання царя з порушенням процедури не могло обіцяти миру і спокою. Тому, користавшись незадоволенням стрільців, а також їх обманом, ніби Нарішкіни вбили царевича Івана, Милославські на чолі з Софією 15 травня 1682 р. здійснили заколот, знищили відомих прибічників Нарішкіних (М. Долгорукого, А. Матвєєва) і висунули вимогу, щоб царювали обоє братів Іван і Петро. Окремою вимогою стояло те, що управління державою мало здійснюватися царівною Софією, оскільки Петро був неповнолітнім.

Стосунки між Софією і Петром постійно загострювалися і до літа 1689 р. стали такими, що відкрите зіткнення стало неминучим. В ніч на 8 серпня 1689 р. відбувся дворцевий переворот, внаслідок якого Софію заслали в Новодівичий монастир під ім'ям Сусанни. За наказом Петра I начальника стрільців, що знову підтримали Софію, Ф. Шолковитого з прибічниками стратили. Після перевороту 1689 р. при владі опинилися Нарішкіни, а після смерті Івана у 1696 р. єдиновладним царем став Петро I, що одразу розпочав реформування.

Настав час петровських перетворень, який можна поділити на два періоди: 1)1689-1714 рр.; 2)1715-1725 рр.

Причинами реформ виступали:

1. Патріархальність економіки та побуту.
2. Відсутність реальних морських шляхів для розвитку економіки та торгівлі.
3. Застаріла форма державного устрою.
4. Низька ефективність державного управління.
5. Слабкість армії.
6. Церковний розкол та інші.

У результаті реформ, що проводилися Петром I, середньовічна Московська Русь перетворилася в Російську імперію. В її економіці, державному апараті, культурі, відбулися помітні зміни. Докорінно змінилося місце Росії та її роль в міжнародних відносинах. Однак, ці зміни відбувалися на фоні існування феодально-кріпосницької системи.

На початку XVIII ст. спостерігалися наступні процеси:

1. Розширення кріпосництва, прав і привілеїв кріпосників.
2. Повільний процес формування ринкових відносин.

Складність і суперечливість розвитку Росії у вказаний період визначали і суперечливий характер реформаційної діяльності Петра I. З одного боку вони мали історичне значення, так як йшли назустріч загальнонаціональним інтересам і потребам, сприяли прогресу і були націлені на подолання відсталості Росії. З іншого боку реформи здійснювалися кріпосниками, кріпосницькими методами і спрямовувалися на посилення їх панування. Тому прогресивні перетворення петровського часу, з самого початку, несли в собі консервативні риси, які в ході подальшого розвитку країни проявлялися все сильніше і не могли забезпечити ліквідацію соціально-економічної відсталості.

В результаті петровського реформування, Росія швидко догнала ті європейські країни, де збереглося панування феодально-кріпосницьких відносин і, разом з тим, вона не могла наздогнати ті держави, що стали на виключно ринковий шлях розвитку.

Крім того, у Петра I не було заздалегідь чітко розробленого плану проведення реформ. Реформи з'являлися поступово, одна за одною, викликаючи незадоволення частини населення, а також відкритий чи прихований опір різних угруповань.

Внаслідок реформ відбулося: утворення всеросійського ринку, розвиток промисловості, вихід до моря, наявність сильної армії і флоту та інше. Результату Петро I добився, але якою ціною, якими втратами для держави, якими стражданнями для народу. Не випадково, що в окремих європейських державах поруч із здивуванням і захопленням петровськими реформами, його воєнними перемогами, посилювався страх перед наступаючим із Сходу абсолютизмом, кріпосництвом, насиллям, що на Заході ставали уже вчорашнім днем історії.

2. Проведення реформ Петром I

Провідну роль в реформаційному процесі відігравали реформи в галузі економіки. Вони, в першу чергу, диктувалися інтересами армії. Росія, здобуваючи вихід до Азовського та Балтійського морів, потребувала військового та торгового флоту. Вирішити ці проблеми можна було лише завдяки створенню нової промисловості та проведенню певної економічної політики – меркантилізму. Меркантилізм, який запровадив Петро I, передбачав утримання грошей всередині країни, а також надання різних привілеїв торговим компаніям і промисловим підприємствам з розрахунком, щоб вивіз товарів з держави перевищував ввіз. Для цього необхідно було створити потужну, конкурентноздатну промисловість і перш за все важку.

Для цього на початку XVIII ст. Петро I утворив два керівні органи – Мануфактур-колегію, що займалась будівництвом заводів, і Берг-колегію, що відповідала за розвідку корисних копалин та їх видобуток. (Див. додатки. – С. 167, 175.). На державні кошти будувалися нові металургійні заводи в Білозерську, Карелії, Липецьку та Сестрорецьку, там, де знаходилися поклади залізної руди. З початком Північної війни Петро I розвивав металургійні заводи м. Олонця, що виготовляли гармати, якорі та інше. За царським наказом реконструювали старі московські, каширські та тульські заводи.

Особливу увагу Петро I приділяв уральській промисловості. Збудований у 1699 р. Нев'янський завод Петро I в 1702 р. передав тульському майстрові Демидову, який його розширив і незабаром побудував новий, Тагільський завод. Крім цього, у 1704 р. збудували нові Алапаєвські, Камінські, Уктуські заводи. У 20-х рр. XVIII ст. до ладу стали металургійні заводи в районі Єкатеринбургу. Уральське залізо виявилось якістю значно вищою від закордонного.

Для нагляду за зростаючою уральською промисловістю Петро I відрядив на Урал інженера де-Гріна. До 11 уральських заводів прикріпили 25 тис. державних селян. Усе селянське населення на 100 верст навколо повинно було обслуговувати заводи: заготовляти дрова, перевозити сировину, готову продукцію та інше. Більше того, Петро I указом 18 січня 1721 р. дозволив власникам підприємств купувати на заводи селян, які називалися «посесійні», і продати їх можна було лише з заводом. (Див. додатки. – С. 170.).

Таким чином, кріпосницькі відносини стали з самого початку основою петровської промисловості. Положення як вільнонайманих, так і кріпосних робітників, що працювали «від зорі до зорі», по 12-14 год. на добу було дуже важким. Жили в бараках, землянках, отримували мізерну плату, а на заводах існувала палична дисципліна. Робітники за таких умов не були зацікавлені в результатах праці, розвитку підприємства, а при першій нагоді здійснювали втечу.

Однак до кінця правління Петра I Росія перетворилась в державу з сильно розвиненою важкою промисловістю, експортувала залізо у великих об'ємах, і по виплавці чугуну вийшла на третє місце в Європі.

Поруч з важкою розвивалася і легка промисловість. На початку XVIII ст. для забезпечення армії виникло більше 60 суконних і вовняних підприємств, полотняних заводів, шовкових, шкіряних та бавовняних мануфактур. На думку сучасника Петра I, Фокеродта, цар ще за життя добився того, що фабрики в достатку виробляли скільки треба було для Росії різних товарів, а деякі з них і експортували, зокрема парусину.

Під кінець царювання Петра I в Росії працювало близько 200 промислових підприємств. Окремі підприємства були досить великими. Так, на суконній фабриці в Москві працювало 730 чол., а на парусиновій – 1162 чол.

В галузі сільського господарства Петро I виявився супротивником широкомасштабних реформ. Хоча і тут він сприяв освоєнню нових земель в Поволжі, Приураллі, Сибіру. Цар дарував своїм приближеним державні землі та села, розширюючи тим самим масштаби кріпосництва в Росії. Здійснювалися спроби поліпшення знарядь праці. Так, завезеними з Прибалтики косами, почали косити хліб, який до цього жали серпами. Запроваджувалися нові культури, переважно для вивозу – тютюн, виноград, лікарські трави.

За розпорядженням царя високопородні види тваринництва завозилися з-за кордону, розводилися в державних господарствах і пізніше передавалися у приватні ферми. Вирощувалися також нові породи худоби – холмогорська порода молочних корів, вівці-мериноси та інші. При Петрі I побудували перші кінні заводи.

Однак, головного в сільському господарстві Петро I не зробив – він нічим не обмежував кріпосної неволі селян, а лише це могло докорінно змінити стан не тільки сільського господарства, але і всієї країни. (Див. додатки. – С. 165.).

Поряд з промисловістю Петро I вживав заходів і для розвитку ремесел. У 1722 р. запроваджувався цеховий устрій. Ремісники об'єднувалися в цехи, обирали цехових старост, що наглядали за якістю товарів. Здійснювався також набір учнів на навчання терміном на сім років. Так, при великих підприємствах утворилися ремісничі школи для навчання різним спеціальностям.

В той час, як в розвинених країнах цехова організація уже зникла під натиском великих промислових підприємств, в Росії, навпаки, відроджувалися ці середньовічні порядки в організації ремесла. Це здійснювалося, по-перше, для поступової ліквідації ще більше застарілого, ніж цехи, так званого посадського населення і перетворення ремісників в один із прошарків населення Росії з чіткою ієрархією чинів і звань (майстер, підмайстер, учень). По-друге, запровадження цехів допомагало встановити контроль за якістю

продукції, оскільки кожний майстер ставив своє клеймо. За неякісну роботу запроваджувалися штрафи, а магістрат мав право позбавляти такого майстра можливості займатися ремеслом.

Постійну увагу Петро I звертав на розвиток торгівлі, розраховуючи, що вона буде стимулювати ріст промисловості, сільського господарства. Уже в 1712 р. утворилась Колегія, що відала торгівлею.

Цар всіляко заохочував створення торговельних компаній, надаючи їм різних пільг та привілеїв – таких, як монополне право продажу того чи іншого товару. У такому випадку казна зразу отримувала від купця кошти, а далі він уже на свій страх і ризик повинен був не тільки повертати собі витрачені гроші, але і збільшувати прибуток. Це було вигідно і казні, і купецтву. Так, О. Меншиков отримав дозвіл на продаж за кордон дьогтю.

Щоб збільшити вивіз і зменшити ввіз, за тарифом 1724 р. встановлювалися на імпорتنі товари високі мита, які доходили до 37,5% їх вартості, причому мито стягувалося в іноземній валюті. На кінець царювання Петра I щорічний ввіз становив 2 млн. 100 тис., а вивіз 4 млн. 200 тис. крб.

Зовнішня торгівля здійснювалася, головним чином, через балтійські порти, з яких велике значення відігравали Рига, Петербург. В 1725 р. у Ригу прибули 303 іноземних кораблі, у Петербург – 240, у Нарву – 115. З метою навчання купецтва комерційним наукам, Петро I послав щороку в Голандію і Італію за державний кошт купецьких синів з Москви і Архангельська.

Урядом заохочувався також розвиток внутрішньої, ярмаркової торгівлі. Найбільшою російською ярмаркою, куди сходилися товари з всієї країни та з-за кордону, особливо з країн Сходу, став Макарівський ярмарок на Волзі, поблизу Нижнього Новгороду.

В інтересах розвитку внутрішньої торгівлі вперше в історії Росії в кінці XVII ст. розпочалося будівництво каналів, що об'єднали в одне ціле сітку річок держави. У 1698 р. почалося будівництво каналу між Волгою і Доном поблизу Царицина. Після заснування Петербургу розпочалося швидкими темпами будівництво Вишневолоцького каналу, яке завершили у 1708 р. Цей канал сполучив Балтійське море з Каспійським. У 1718 р. тривали роботи над обвідним каналом навколо бурхливого Ладозького озера, що завершилися лише після смерті Петра I. Наприкінці його правління приступили до будівництва каналу Москва – Волга, але після смерті реформатора роботи припинили. Відновилися вони лише в середині XX ст.

Для наповнення казни та забезпечення зростаючих державних витрат, особливо на воєнні потреби, уряд збільшував казенні монополії та запроваджував нові податки. До монополій на вино, хутро, смолу додали монополії на тютюн, сіль. Цілий штат спеціальних осіб (прибильщиків) вишукував нові джерела державних прибутків. Оподатковувалося все – вікна, двері, труби, лазні, а також

запроваджувалося причальне і відчальне мито на річках, оподатковувалися місця на базарах.

У розпал Північної війни спостерігалось зменшення дворів, що платили податки, через масове розорення та втечу населення. Для того, щоб перешкодити цьому процесу, у 1718 р. почався перепис населення. При надходженні матеріалів перепису («сказок») виявилось приховування поміщиками дійсної кількості населення, що викликало перегляд перепису, так званої «ревізії». До 1724 р. на облік взяли 5,4 млн. осіб чоловічої статі, що обкладалися подушним податком. До числа платників подушного включили також осіб, які раніше їх не платили. Так, подушне повинні були платити вільні «гулящі» люди, бродяче духовенство, діти духовенства, двірські і холопи, однодвірці.

Податковий тягар селянства із запровадженням подушного та інших податків зріс майже втричі. Якщо прибуток держави в 1701 р. дорівнював 2,5 млн. крб., то у 1724 р. він досяг 8,5 млн. крб., з яких 4,6 млн. крб. припадало на подушний податок.

Реформи армії і флоту. Нарвська поразка у 1700 р. підкреслила необхідність реорганізації армії. Розуміючи це, Петро I докорінно реформував збройні сили. Перш за все він організував регулярну армію, змінивши систему військового набору (з кожних 25 дворів брали одного рекрута). Після війни армія не розпускалася, а військова служба стала безстроковою. Додому демобілізували тільки важко поранених та калік. Першими регулярними полками стали Преображенський та Семенівський, де дворяни розпочинали службу рядовими, а здобуваючи офіцерський чин, направлялися в інші армійські полки. Крім цього, утворювалися військові школи: артилерійська, інженерна, морська, які випускали офіцерів для армії і флоту.

Російська армія змінилася і зовні, оскільки кожний рід військ відрізнявся своєю формою. Так, піхота була одягнена в зелені жупани і чорні капелюхи. Кавалерія носила сині каптани. На Заході на той час з'явилися нові типи зброї: замість фітильних мушкетів – кременієві рушниці («фузеї») зі штиками-багнетами, ручні гранати та інше. Всі ці новинки Петро I запровадив у російську армію. Як і в іноземних арміях утворювалися гренадерські полки (гранатометників). Вперше у світовій практиці у російську армію включили легку кавалерію, що входила в окрему кінну армію, якою командував О.Д. Меншиков (1673-1729).

Змінилася стратегія і тактика ведення бою. Петро I вперше у Європі запровадив систему польової підготовки, що була наближена до бойових дій. З того часу маневри, бойове навчання обороні, штурму фортець стали однією із найважливіших рис формування петровської армії. Його мало цікавила муштра на плацу, адже солдат готували для бою, а не для парадів.

У 1716 р. видали, ретельно відредагований Петром, «Військовий

статут», у якому закріпили передову організацію, тактику, систему навчання, значно спростили команди. Петро I сам пройшов весь курс навчання від солдата до генерала і тому на собі відчув застарілість багатьох постулатів. Так, замість команди «Поверніться направо» він запропонував «Направо». Ця команда, як і ряд інших, тривалий час існували в армії.

Особлива увага зверталася на артилерію, яка була повністю оновлена. В середині 20-х рр. в Росії чисельність тільки польової артилерії становила більше 2,5 тис. гармат. Крім цього, на озброєння артилерія надходила у кавалерійські та піхотні частини, із універсальними калібрами.

Під кінець царювання Петра I російська армія, крім гвардії і артилерії, складалася з 126 піхотних і драгунських полків, а загальна чисельність сухопутних військ сягнула до 130 тис. чол.

Поряд з реорганізацією сухопутної армії Петро I приступив до створення військово-морського флоту. Уже в кінці XVII ст. Азовський флот нараховував понад 50 кораблів. На початку XVIII ст. у Росії утворили три флоти: основний – Балтійський і два допоміжних – Азовський і Каспійський. В цей час побудували верф на р. Свірі, яка випускала перші кораблі Балтійського флоту. Потужними оборонними військово-морськими фортецями стали Кронштадт і Таганрог.

В середині другого десятиліття на воду спускали як потужні лінійні кораблі для бою в лінію, так і легкі фрегати, що мали по 50-60 гармат. Після закінчення Північної війни до складу Балтійського флоту входили 29 важких лінійних кораблів, 6 фрегатів, більше 200 галер і 28 тис. матросів. Крім того, близько 300 військових суден знаходилося на Каспійському морі. Азовський флот після невдалого Прутського походу перестав існувати, оскільки за умовами договору його частково знищили, а частину переправили річками на Балтику.

Як і в армії Петро I запроваджував нову тактику бою: атаку легкими галерами важких лінійних кораблів ворога. Досвід створення флоту та нову тактику закріпили у «Статуті морському», що вийшов також за участю царя.

Адміністративна реформа. Необхідність змін у державному правлінні гостро почала відчуватися уже в II-й половині XVII ст. Боярська дума, прикази, воєводське самоуправство відживали свій вік. Тому на початку XVIII ст. Петро I замість Боярської думи збирав Ближню канцелярію, або «консилію», куди входили начальники приказів. В 1707 р. цар наказав, щоб члени цієї канцелярії обов'язково записували свої промови і підписували їх, щоб «дурість кожного явлена была». При самому Петрі I утворилася особиста канцелярія, яка називалася «Кабінетом».

22 лютого 1711 р. Петро I заснував «Правительствующий Сенат», що складався з дев'яти членів. (Див. додатки. – С. 182-183.). До складу Сенату входили: Г.А. Мусін-Пушкін, Т.Н. Стрешнев, П.А. Голіцин, М.В.

Долгорукий, І.В. Племянніков, Г.І. Волконський, М.М. Самарін, В.А. Анухтін, І.В. Мельницький. В своєму наказі Сенату Петро визначив його обов'язки як вищого судового, виконавчого і частково законодавчого органу. Ні про який розподіл влади не могло бути і мови.

Починаючи з 1711 р., в Росії замість приказів, яких було близько 50, стали поступово вводитися так звані колегії, яких у 1720 р. стало 11. (Див. додатки. – С. 184-186.). Серед колегій знаходилися: Адміралтейська, Берг-колегія, Військова, Іноземна, Камер-колегія, Комерц-колегія, Мануфактур-колегія, Ревізіон-колегія, Юстиць-колегія. Кожна колегія складалася із президента, віце-президента, радників і асесорів. При цих органах існувала канцелярія з колезьким секретарем, архіваріусом, канцеляристами та копіїстами. Для управління містами утворився Головний магістрат.

За роботою Сенату здійснювали нагляд спочатку чергові штаб-офіцери, а пізніше у 1722 р ввели посаду генерал-прокурора. Він в свою чергу призначав прокурорів на місцях. Прокурори були «оком государя» і підкорялися лише царю. Першим генерал-прокурором став П.І. Ягужинський (1683-1736).

При Сенаті існувала посада генерал-рекетмейстера, який розглядав скарги на неправильні дії чиновників, і особлива посада герольдмейстера, що видав списками дворянства. Крім того, вводилася також посада обер-фіскала, якому підпорядковувалися провінційні і городові (місцеві) фіскали. В їх обов'язки входила боротьба із зловживаннями чиновників, особливо з хабарництвом.

Адміністративне реформування боляче відгукнулося в Україні. Останнім ударом по автономії України стало утворення у 1722 р. Малоросійської колегії, що зосередила управління у своїх руках, а також заборонялося обрання гетьмана.

Для слідства і розправи по політичних справах, в яких Петро I брав особисто участь, утворили Таємну канцелярію, що замінила Преображенський приказ. Запровадження Таємної канцелярії стало вершиною створеної бюрократичної системи, де всі управлінці були холопами, рабами царя. Те, про що мріяв Іван Грозний, здійснив Петро I.

І все-таки, навіть найжорсткішими засобами Петро I не міг викоринити глибоко засівшими в життя Росії корупцію, хабарництво, казнокрадство, використання службового положення в корисних інтересах. Вони дісталися державі від порядків, що існували у попередні часи. Навколо Петра I об'єдналися люди, що виховувалися у старих порядках, коли розкрадали все. Прийшовши до влади, вони діяли звичними для них методами. Можна сміливо стверджувати, що в першій чверті XVIII ст. в Росії не займався розкраданням лише цар. Всі інші в тій чи іншій мірі були замішані у хабарництві і казнокрадстві. Генерал-прокурор Ягужинський якийсь відверто сказав царю: «Ми всі

крадемо. Тільки один більше і помітніше, ніж інший». І дійсно, найбільшими казнокрадами виявилися найближчі особи царю – світліший князь Меншиков, адмірал Апраксін, дипломат граф Толстой, канцлер Шафіров. За розтрату державних коштів повісили сибірського губернатора князя Гагаріна, за хабарі розстріляли обер-фіскала Нестерова, прибільщика Курбатова. Канцлер Шафіров також був засуджений до страти, яку замінили засланням.

Реформа адміністративного устрою. Після великих повстань на Дону, в Астрахані, в Башкирії для посилення влади на місцях та стягнення податків Петро I у 1708–1710 рр. проводив реформування адміністративного устрою. Всю територію держави поділили на вісім губерній: Московську, С-Петербурзьку, Київську, Смоленську, Архангелогородську, Казанську, Азовську і Сибірську. Пізніше утворилися Нижегородська, Астраханська і Ризька губернії. Це були значні адміністративно-територіальні утворення, на чолі яких призначалися генерал-губернатори та губернатори. Вони наділялися всією повнотою влади – адміністративною, поліцейською, судовою, фінансовою. У розпорядженні губернаторів знаходилися військові частини. (Див. додатки. – С. 180-182.).

Оскільки губернії виявилися досить громіздкими, у 1715 р. здійснили спробу подрібнити їх на «долі». Але в 1719 р. долі скасували і запровадили 50 провінцій. На чолі кожної провінції стояв воєвода, що призначався з представників місцевого дворянства і підпорядковувався колегіям та Сенату. У провінціях запровадили ряд посад із відповідними функціями: камерира і рентмейстера, що відали фінансами, провіантмейстера (по збору хлібних запасів), вальдмейстера (по нагляду за лісами).

Свою чергу кожна провінція поділялася на дистрикти. Очолювали дистрикти земські комісари, що контролювали діяльність сільських сотських і десятських. Усі чиновницькі посади займалися за призначенням Камер-колегії або Штатс-колегії. Таким чином, вся Росія була виструнчена за чиновницьким ранжиrom.

Нове управління запроваджувалося у містах, де утворювалися міські магістрати. Вони підпорядковувалися Головному магістрату. Магістрати обиралися населенням із числа багатих городян і були єдиними виборними органами в Росії.

За часів Петра здійснили першу спробу відокремити судочинство від адміністрації. Державу поділили на 10 судових округ з надвірними судами у кожній. Надвірним судам підпорядковувалися провінційні і городові суди.

Після закінчення війни Петро I наказав армію не демобілізувати, а розквартирувати війська по різних частинах країни, що лягало важким тягарем на плечі населення. Місцевість, де розквартирувався полк, називалася полковим дистриктом, що не співпадав із адміністративним дистриктом. Під час стягнення

подушного податку чи придушення селянських заворушень, центр управління переходив у полковий штаб. Полковим штабам надавалося навіть право видавати паспорти селянам, які йшли на заробітки в міста.

Отже, в результаті адміністративно-територіальної реформи Російська імперія отримала великий і розгалужений бюрократично-поліцейський апарат. Слабкістю петровських бюрократичних установ виявилася їх складність і дорожнеча, внаслідок чого багато органів після смерті Петра I зазнали корінної зміни. Створена Петром I імперія була кріпосницькою абсолютистською дежавою, яка намагалася сприяти промисловцям. Сутність абсолютизму Петро I висловив у «Військовому статуті»: «Государь российский есть самовластный монарх, который никому на свете о своих делах ответа дать не должен».

Церковна реформа. Реформи Петра I викликали протест з боку консервативного боярства та духовенства. Глава православної церкви патріарх Адріан (1627–1700) відверто висловлювався проти іноземного одягу та бриття борід. Після смерті Адріана в 1700 р. Петро вирішив не призначати нового патріарха, навколо якого б об'єднувалися противники реформ. Незабаром він все-таки призначив патріархом рязанського митрополита Стефана Яворського (1658-1722), але не надав йому прав, належних патріархові.

У 1721 р. патріаршество зовсім скасували і утворили вищий церковний орган – Найсвятіший правительствующий Синод. У проведенні церковної реформи активну участь брав псковський єпископ, українець за походженням, Феофан Прокопович (1681–1736). Він став автором «Духовного регламенту», у якому пояснював скасування патріаршества недосконалістю одноосібного управління, возвеличення церковної влади вище світської. До Синоду входили: президент (С. Яворський), два віце-президенти і вісім членів з представників духовенства. Після С. Яворського Петро не призначав йому наступника, а ввів у Синод нагляд в особі світського обер-прокурора, який мав стежити за роботою цього органу, чим повністю підпорядкував духовну владу світській.

3. Соціальна політика Петра I

У діяльності Петра I постійно спостерігалось намагання зміцнити становище дворянства. За указом 23 березня 1714 р. поміщики дістали право передавати у спадщину помістя, які до того часу належали їм умовно, що зміцнило дворянське землеволодіння. (Див. додатки. – С. 166-167.). Одночасно закон забороняв дрібнити вотчини і передавати їх тільки одному спадкоємцю. Решта спадкоємців, залишившись без землі, повинні були відбувати державну службу в установах, в армії чи флоті.

Для визначення порядку проходження державної служби 24 січня 1722 р. видали «Табель о рангах». (Див. додатки. – С. 171.). За цим законом всі посади поділялися на 14 рангів – від дійсного статського радника і канцлера (1-й ранг) до колежського реєстратора (14-й ранг) у цивільній службі. Подібний поділ запроваджувався в армії і на флоті – від генералісімуса, генерала і адмірала (1-й ранг) до корнета і прапорщика (14-й ранг). Згідно з «Табелью» всі, хто отримував чини 14-9 ранги, ставали дворянами, але не могли передавати дворянське звання по спадковості. Ті, хто дослужувався до 8-го рангу (12-го в армії) отримували родове дворянство.

Цей закон замість принципу «породи» встановлював принцип службової придатності і просування по чинах. В такий спосіб дворянство поповнювалося найбільш здібними вихідцями з інших верств населення. Поруч з цим, всі командні пости в державі, армії і флоті залишалися в руках родового дворянства.

Петро I вжив ряд заходів і в інтересах зростаючого купецтва та промисловців, від яких він вимагав сприяння в розв'язанні державних завдань. Цар організовував торгово-промислові підприємства, будував заводи і фабрики, посилав на навчання купецьких дітей за кордон. Після заснування у 1699 р. московської Ратуші, міське населення вивели з юрисдикції воєвод. У 1720 р. Петро заснував новий орган – Головний магістрат. За регламентом цього органу у 1721 р. жителі міст поділялися на «регулярних» і «нерегулярних». «Регулярні» в свою чергу поділялися на дві гільдії: до першої належали великі купці і промисловці, до другої – дрібні торговці і ремісники. «Регулярні громадяни» у містах обирали міські магістрати і видали місцевими справами, збиранням податків і судом.

Купці залучались урядом до розвитку промисловості, а для цього їм надавалися позички і пільги та передавалися державні підприємства. Так, купцям Федорові Турці і Степанові Цимбальщикову передали скатеркові і серветкові заводи, які перебували у віданні Посольського приказу.

У найважчому становищі знаходилося селянство, на плечі якого були звалені основні податки. В одній із челобитних селяни писали Петру: «Твої бояре і князи... яко львы, челюстями своїми пожирают нас». Подушний перепис закріпив вільних «гулящих людей» за поміщиками, і таким чином кріпосне населення зросло за рахунок вільного. Селянське питання цікавило Петра I тільки з точки зору наповнення казни коштами від податків.

Для зміцнення господарського добробуту дворян вийшов указ 1721 р., який забороняв продавати селян поодинці, окремо від сім'ї. Проте ефективність цього документу виявилася низькою, оскільки сам Петро дозволив людям усяких чинів віддавати замість себе в рекрути куплених кріпаків.

Петро щедро роздавав державних селян своїм приближеним.

Всього за роки його правління було роздано біля 175 тис. душ чоловічої статі, за якими стояли їх сім'ї. Він щедро нагородив землями з селянами Апраксіна, Головікіна, Меншикова, Шереметєва та інших. Лише О. Меншиков став власником близько 100 тис. чол.

Реформування держави вимагало величезного напруження і втрат. За даними останніх досліджень, з кінця 70-х рр. XVII ст. по 1710 р. податне населення скоротилося більш як на 150 тис. чол. Для 15-ти мільйонної Росії це були відчутні втрати.

4. Особа Петра I і боротьба з консервативною опозицією

Після приходу до влади у 1689 р. Петро I, не маючи чіткого плану проведення реформ, розпочав перебудову системи державного правління та устрою. Високий на зріст, майже з сажень (2 м), Петро виділявся всюди в юрбі своїх сподвижників, і, розмовляючи з співбесідниками, мусив трохи нагинатися. У змалюванні сучасника він був «великий і дужий, жвавий і спритний, з круглим обличчям, трохи суворим виразом, чорнобривий, з коротким, стриженим волоссям». Надзвичайно рухливий, він не ходив, а майже бігав, тому придворні ледве встигали за ним. Одягнений в суконний зелений або сірий каптан, у коротких штанах і важких черевиках з мідними пряжками, він швидко переходив з верфі в Сенат, з Кунсткамери в порт.

Його записні книжки, написані своєрідним дещо нервовим почерком, були повні заміток. Гарячкувато ходячи взад і вперед, він диктував укази. У день від'їзду в невдалий Пруський похід у березні 1711 р. він особисто склав 32 укази.

Дослідник петровського часу С. Князьков так змальовував робочий день Петра I. Піднімався цар у 3-5 годин ранку, з півгодини ходив по кімнаті, щось обдумуючи. Потім Макаров, його секретар, читав йому справи, які заплановані на день. Снідав Петро I о шостій і після сніданку від'їжджав в одноколці або верхом на чергове будівництво, а звідти в Сенат або адміралтейство. В гарну погоду ходив пішки. Обідав цар о першій годині після полудня, потім відпочивав до четвертої години і після цього знову відправлявся у різних справах. Увечері Петро або виїжджав до когось у гості, або веселився вдома з ближніми.

Отримавши в дитинстві несистематичну, слабку освіту, цар проявляв надзвичайну допитливість і займався самоосвітою. Навчався всьому, що вважав корисним і потрібним для нього як особистості, так і правителя величезної держави. В кінці кінців він став одним із найбільш освічених і умілих людей свого часу. Це був правитель, який міг краще будь-кого виконувати як містку державну роботу, так і звичайні буденні побутові справи. Таких універсальних людей і правителів на своєму троні Росія ще не знала. Петро I вільно себе почувався в бесідах з відомими вченими Ньютоном і Лейбніцем, з

іноземними королями і бургомістрами, на військовому полігоні і на судовій верфі. Він також легко, зі знанням справи, спілкувався з майстрами і матросами, солдатами і торгівцями.

Петро I був вправним дипломатом, який створив цілу школу дипломатів (Б. Куракін, А. Матвеев, П. Толстой, П. Шафіров), а також зосереджував у своїх руках нитки міжнародних відносин Росії з іншими державами, вдало використовуючи становище в Європі для досягнення поставлених завдань.

З дитинства займаючись військовою справою, Петро став полководцем, який зумів не тільки організувати російську регулярну армію, але й навчив її перемагати такого сильного ворога, як шведи. Більше того, він зумів перетворити Росію із сухопутної в морську державу, вперше в світі побудувавши флот на відстані понад 1 тис. км від моря.

Таким чином, Петро I з часом став першим російським енциклопедистом, котрий оволодів багатьма науками і ремеслами: законотворець, полководець і флотоводець, дипломат, письменник, історик, географ і картограф, столяр, токар. Цей список можна було б продовжувати. Так, Петро вважав себе і великим спеціалістом зубної справи, зводячи її до простого виривання зубів. Він полюбляв показувати на цілий мішок вирваних зубів, вихваляючись своїм мистецтвом. Зате близькі і придворні люди, якщо в них боліли зуби, ховалися, щоб не потрапити на «лікування» до державного дантиста. В протилежному разі, при першій же інформації про пацієнта, Петро брав мішок з зубними трофеями та велетенські щипці і поспішав запропонувати свої послуги, від яких ризиковано було відмовитись.

У сімейному житті Петро спочатку був нещасливий. Свою першу дружину Євдокію Лопухіну він після повернення з-за кордону постриг у монахині і заслав у Суздальський монастир. Друга дружина Петра I Марта Скавронська (Катерина I) походила з бідної родини, що переселилася з Литви в Лівонію (Латвію). У 1702 р. під час завоювання Марієнбурга вона з обозом солдат потрапила в полон і як полонянка дісталася О. Меншикову. Саме у Меншикова Петро і познайомився з майбутньою дружиною. З Катериною Петро прожив 22 роки, вона народила йому 11 дітей, але більшість з них померли немовлятами, залишилися тільки дві доньки – Анна і Єлизавета (майбутня імператриця).

7 травня 1724 р. Петро I провів помпезну церемонію коронування Катерини. Цим цар ніби визначав свій вибір престолонаступниці на основі прийнятого у 1722 р. закону про престолонаступництво. За цим законом цар мав право вибирати собі престолонаступника на власний розсуд. Катерина була протягом тривалого часу його надійним другом, супроводжувала Петра у військових походах. Тому досить несподівано для Петра I виявилась зрада Катерини з придворним В. Монсом, братом його першої жінки Євдокії. Про це імператор дізнався через

півроку після коронації. Монс був допитаний і страчений. Петро навмисно провіз дружину в кареті біля того місця, де на палю накололи голову Монса. Після цього стосунки між Петром та Катериною різко загострилися. Однак часу на те, щоб щось змінити, уже не було.

Від першої дружини Євдокії Петро I мав сина – царевича Олексія (1690-1718). Царевич ріс у Москві в оточенні консервативно настроєних бояр та духовенства. У 1709 р. цар послав його в Дрезден вчитися геометрії та фортифікації. Повернувшись з-за кордону, царевич повинен був скласти екзамен. За кордоном, у саксонському містечку Торгау 14 жовтня 1711 р. Петро одружив Олексія з сестрою дружини імператора Карла VI – принцесою Шарлоттою Вольфенбюттельською (1694-1715). У 1715 р. у них народився син Петро (майбутній імператор Петро II), після чого Шарлотта несподівано померла.

Петро намагався залучити царевича до активної участі в державних справах. Але Олексій, ухилиючись, писав батькові, що «памяти весьма лишен и всеми силами умными и телесными от различных болезней ослаблен и непотребен стал к народоправлению». У відповідь Петро погрожував позбавити царевича прав престолонаступництва.

Боячись і ненавидячи батька, Олексій став знряддям змовницької консервативної опозиції, яка виношувала плани вчинити дворцовий переворот і вбити Петра. Відчуваючи розкриття змови, Олексій утік з Росії до свого родича по дружині, австрійського імператора Карла, який переховував його спершу в Тіролі, а пізніше в Неаполі. Відомому дипломату Толстому вдалося відшукати царевича і умовити приїхати в Росію. Після повернення у 1718 р. в Москву Олексія примусили відмовитися від трону, оскільки виявилася його участь у змові. Царевича ув'язнили у Петропавлівську фортецю, і надзвичайний суд засудив Олексія до смертної кари. Проте, ще до виконання вироку, Олексій був задушений. Так, борючись за створення імперської держави, Петро не пробачив навіть свого рідного сина.

В останні роки життя Петро часто хворів. Влітку 1724 р. його хвороба загострилася, але у вересні стало краще. У жовтні цар відправився оглядати Ладозький канал, ігноруючи поради свого лейб-медика Блюментроста. Під час цієї подорожі Петро I ще викував залізо на Олонцьких заводах. З Олонця Петро поїхав в Стару-Руссу, звідки у листопаді повертався водним шляхом у Петербург. Поблизу Петербургу, біля Лахти він кинувся у крижану воду рятувати солдат, човен яких сів на мілину. Після цього Петро тяжко захворів і 27 січня розпочав складати заповіт, але встиг написати лише два слова: «Отдайте всё...» Цар наказав покликати доньку Анну, щоб вона записала останню волю, але коли вона прийшла, Петро I втратив свідомість і о шостій ранку 28 січня 1725 р. помер.

5. Історіографія періоду діяльності Петра I

Сучасники високо оцінювали особу і діяльність Петра I. Державний канцлер Г.І. Головкін, підносячи Петрові титул імператора, виголосив промову, в якій наголошував, що «гениєм Петра із небытия Россия в бытиѣ произведена». Через чверть віку знаменитий російський вчений М.В. Ломоносов (1711-1765) у своєму «Слові похвальному Петру Великому» писав: «Везде Петра Великого вижу, в поту, в пыли, в дыму, в пламени, и не могу себя уверить, что один везде Пётр, не многие... Итак, ежели человека богу подобного по нашему понятию найти надобно, кроме Петра Великого не обрести».

Історик другої половини XVIII ст. князь М.М. Щербатов (1733-1790) дав іншу оцінку реформам Петра I у книзі «О повреждении нравов» критикував розкіш XVIII ст. та в зв'язку з нею ослаблення моральності дворянства. Щербатов негативно висловлювався про «Табель о рангах», що дозволила простим людям здобувати дворянський титул. Проте він цілком підтримував «самовладдя» Петра, реформацію армії та флоту, яка сприяла зміцненню дворянської держави.

Інший дворянський історик початку XIX ст. Карамзін М.М. (1766-1826) у своїй роботі «Записки про давню і нову Росію» (1811) критикував насильно запроваджені петровські реформи, втрату національного почуття через наслідування Заходів. Карамзін не розумів історичного значення заснування Петербургу і вказував: «Людина не здолає природи». У відомій роботі «Істории государства Российского» автор протиставляв Івана III Петру I, говорячи, що Іван III возвеличив російську державу без таких насильницьких методів, до яких вдався Петро.

В питанні про реформи Петра I у 40-х рр. XIX ст. боролися дві течії – західників і слов'янофілів. Західники критикували кріпосницьку Росію і вимагали подальшої її європезації. Слов'янофіли, навпаки, відстоювали «самобутність» держави і стверджували, що реформи були відірвані від рідних джерел життя.

Встановив зв'язок реформ Петра I з попередньою епохою у своїй праці «Погляд на історію встановлення державного порядку в Росії» С.М. Соловійов (1820-1879). «Народ піднявся в дорогу, – писав Соловійов, – але на когось чекали, чекали на вождя, і він з'явився в особі Петра I».

В.О. Ключевський (1841-1911), учень С.М. Соловійова, вказував що реформи були спричинені війною, проводилися стихійно, але були прогресивним явищем. Ідеолог Російської імперії П.М. Мілюков (1859-1943) різко критикував реформи Петра I, наголошував що вони були «безсистемними» і «окремими експериментами», а вся діяльність Петра це «сліпа стихійна творчість». Будівництво флоту не досягло поставлених завдань порівняно з грандіозністю затрачених коштів.

М.П. Павлов-Сільванський (1869-1908) називав Росію XVIII ст. «московською становою монархією», а час петровського правління –

«петербурзьким абсолютизмом». М.М. Покровський (1868-1932) у своїй оцінці Петра I та його реформ виходить із своєї загальної концепції торгового капіталізму. Всі реформи спрямовувалися на задоволення інтересів купецтва. Про зовнішню політику Петра Покровський вказував, що торговий капітал примусив імператора битися 20 років за Балтійське море, а пізніше – за Каспійське. В цілому реформацію Покровський оцінював негативно і навіть досить різко висловлювався про те, що: «Смерть реформатора була гідним фіналом цього бенкету під час чуми».

Українські історики М.С. Грушевський (1866-1934), І.П.Крип'якевич (1886–1967) негативно оцінювали діяльність Петра I, оскільки його реформи на довгі десятиліття закріпили розвал «українського державного організму». Запровадження Малоросійської колегії у 1722 р. остаточно позбавило гетьмана і генеральну старшину всякого значення.

Тема 2 ПІВНІЧНА ВІЙНА (1700-1721 рр.)

1. Причини та початок Північної війни

Економічний розвиток Росії гальмувався рядом несприятливих умов, найважливішою з яких була відірваність від морів. Біле море, яке замерзало на дві третини року і віддалене від європейських держав, не могло задовольнити потреби Росії у зовнішньоекономічних зв'язках.

Перед Російською імперією стояло надзвичайно важливе завдання: вийти до берегів Балтики, налагодити економічні і культурні зв'язки з європейськими державами. У противному разі Росії загрожувала небезпека перетворення в колонію чи напівколонію західноєвропейських держав.

Питання про вихід Росії до Балтійського моря, згідно однієї із версій, вперше піднімалось ще в 1676 р. данським послом у Москві Габелем, ярим супротивником Швеції. За його ініціативою в архівах були знайдені давні документи, які свідчили про те, що Швеція незаконно володіє «споконвічно російською» Фінляндією та частиною Лівонії, відрізуючи Росію від Балтійського узбережжя. Однак, на той час проєкти Габеля підтримки не знайшли. Деяко пізніше думку про необхідність війни за вихід до Балтики висловлювали Петру I данчани при зустрічах у Німецькій слободі.

Готуючись до майбутньої війни із Швецією, необхідно було якомога швидше закінчити воєнні дії на півдні з Туреччиною, розпочати Азовськими походами 1695-96 рр. Мирні переговори з Туреччиною почалися в 1698 р. на Карловіцькому конгресі і тривали до січня 1699 р. Проте, російському послові Возніцину вдалося тільки підписати з Туреччиною перемир'я на два роки, що не влаштовувало Росію.

У липні 1699 р. на військовому судні був відправлений в Туреччину для нових переговорів про перемир'я дяк Посольського приказу Омелян Українцев. Несподівана поява в Стамбулі російського 46-ти гарматного фрегату «Крепость» дуже занепокоїла султана та його оточення. Ширились чутки, що слідом іде вся російська ескадра. Нарешті 13 липня 1700 р. було укладене на 30 років перемир'я, відповідно до якого за Росією залишався Азов та його околиці, де Петро побудував військові гавані – Таганрог і Троїцьке, а російський кордон відступав у степи по лінії зруйнованої турецької фортеці Кизи-Кермен.

Таким чином, спроба Петра I пробитись до Чорного моря закінчилась невдачею і довелося обмежитись лише оволодінням виходу до Азовського моря, що, безумовно, Росію не задовольняло.

Для війни із Швецією ще у 1699 р. Петро провів загальний рекрутський набір новобранців, з яких сформували 27 піхотних і 2

кавалерійські полки, що проходили спішну підготовку під керівництвом іноземних офіцерів.

Як тільки повідомлення про укладення перемир'я з Туреччиною дійшло до Москви (8 серпня 1700 р.), Петро I 22 серпня 1700 р. розпочав Північну війну бойовими діями у Інгерманландії (Прибалтиці).

2. Битва під Нарвою

23 вересня 1700 р. армія Петра I взяла в облогу Нарву. За різними джерелами, армія нараховувала 35-40 тис. погано озброєних солдат з найманими іноземними командирами низької кваліфікації. Вони не мали плану ведення облоги і точних даних про чисельність нарвського гарнізону, його озброєння. Крім того, війська були змучені виснажливим переходом до Нарви по осінньому бездоріжжю і недостатнім харчуванням. Коли 20 жовтня 1700 р. російські батареї відкрили вогонь по фортеці, виявилось: більшість гармат до стрільби були взагалі не придатні і розривались під час залпів.

Очевидно, що цей похід був типовою авантюрою, яка потягнула за собою багатотисячні людські жертви, хоча цей аспект менше всього хвилював царя. Досить згадати Петербург, побудований, в повному розумінні цього слова, на людських кістках. Недарма Герцен називав Петра I «революціонером на троні».

В облозі Нарви Петру I допомагав саксонський інженер генерал Апларт, присланий союзником, польським королем Августом II, але навіть його професійне керівництво мало що допомагало. Російська армія до бойових дій була просто не готова.

Тим часом шведський король Карл XII (1682-1718), якому виповнилося лише 18 років, виявився блискучим полководцем. «Серце і голова його, – як говорив французький посол у Стокгольмі, – наповнені подвигами предків, і він вважає себе непереможеним». Карл XII несподівано висадився в Данії, розбив ворожу армію і примусив данчан укласти 8 серпня 1700 р. Травендальський мир, вивівши з ладу одного із союзників Петра. Під впливом цих подій інший союзник Росії, польський король Август II зняв облогу Риги, чим повністю розв'язав руки шведському королю. Таке положення дало можливість Карлу XII сконцентруватись на боротьбі проти росіян і висадитись у Пернау.

17 листопада 1700 р. боярин Б.П. Шереметьєв (1652-1719), що спостерігав за пересуванням шведів, повідомив Петра про наближення військ Карла XII. В ту ж ніч російський самодержець покинув табір і поїхав з фельдмаршалом Ф.А. Головіним (1650-1706) у Новгород для організації підвозу боєприпасів та продовольства, залишивши армію під командуванням австрійського генерала Карла де-Круї. Уже 19 листопада 1700 р. Карл XII з армією чисельністю 8500 чол. появився під Нарвою.

20 листопада шведи розпочали наступ на російський табір, що

розтягнувся на велику відстань. Снігова буря була прямо в обличчя голодним, напівроздягненим російським солдатам. Невпевненість росіян у власних силах, викликана недосвідченістю, а також слава шведської армії, деморалізували російські війська і викликали їх панічну втечу. Кіннота Шереметьєва кинулась уплав через річку і втратила під час переправи близько 1 тис. чол.

Паніку посилили чутки про зраду найманих офіцерів, траплялись випадки їх побиття. Піхота почала відступати по мосту через Нарву, який не витримав такого наванження і обвалився, що привело до ще більших втрат. За обставин безладдя та метушні стійкість і організованість проявили лише два російських полки – Преображенський і Семенівський і група військ під командуванням генерала Вейде. Відгородившись артилерійськими возами, ці частини до ночі відбивались від шведів. Це завдяки їм шведський король пізніше скаже: «Я дозволю російським солдатам зберегти зброю за хоробрість, з якою вони захищались».

У шведській армії також не було ідеального порядку. Два їх загони прийняли в темноті один одного за росіян, билися поки не розібралися у тому, що сталося і, при цьому, понесли чималі втрати. Крім того, шведи, що вартували російських полонених знайшли горілчаний склад і, добряче хильнувши, дали можливість більшості полонених утекти.

Російські генерали Долгорукий, Бутурлін, Головін ранком 21 листопада розпочали переговори з Карлом XII про капітуляцію та відступ за умов здачі неякісної російської артилерії. Шведи так поспішали якомога швидше переправити росіян за річку Нарву, подалі від фортеці, що за ніч самі навели міст, по якому відійшли сильно поріділі російські полки. Російська армія втратила біля 12 тис., а за іншими джерелами до 17 тис. чол. Крім того, 79 російських офіцерів, у тому числі 10 генералів і біля 1800 солдатів потрапили в полон. Шведи, незважаючи на свою нечисельність, зуміли завдати рішучої поразки російській армії.

Поразка російських військ під Нарвою завдала величезної шкоди Росії та її авторитету за кордоном. Шведи навіть випустили медаль з іронічним написом з євангельського тексту про апостола Петра: «Иshed вон, плакася горько». Карл XII взагалі не вважав російську армію серйозним противником і, розправившись з нею під Нарвою, всі сили зосередив на боротьбі проти польської армії Августа II.

Підтримуючи свого союзника Августа, у лютому 1701 р. у м. Біржах Петро особисто зустрівся з ним і обіцяв прислати від 12 до 20 тис. піхоти та видавати субсидію на воєнні потреби щороку по 100 тис. карбованців. Однак, влітку 1701 року шведський король на берегах Двіни розбив польсько-саксонські війська.

Ці перемоги стали передмовою до того, що менше, ніж через десять років Швеція втратить свою колишню велич і перестане бути силою, з якою вимушені були рахуватися європейські держави. Але це

буде потім, а поки молодий Карл XII пожинав плоди європейської слави. В його честь чеканились монети, складались помпезні оди.

3. Реорганізація російської армії та бойові дії у 1701-1706 рр.

Петро I не приховував, що російські війська після поразки під Нарвою відступили «в конфузії». Якби Карл XII зумів скористатися сприятливими для нього обставинами, то могла б, напевно, здійснитись його мрія щодо перетворення російської держави у шведську провінцію. Однак, шведи, недооцінюючи росіян, почали допускати помилки і промахи у сфері політики і воєнного мистецтва: відпустили російську армію з-під Нарви, не проводили одразу військових операцій проти Росії. Петро I отримав час для того, щоб приготуватися для подальшої боротьби. Центр воєнних дій перемістився у Польщу, де сконцентрувалися головні сили шведів для боротьби з Августом II.

Після поразки під Нарвою Петро I почав поспішно будувати укріплення поблизу Новгороду і Пскова. На земляні роботи були направлені не тільки місцеві селяни і городяни, в тому числі жінки і діти, але вперше були направлені ченці з монастирів.

Одночасно із укріпленням кордонів проходила реорганізація армії, яку довірили проводити князю А.І. Репнєну (1668-1726). Зокрема іноземних офіцерів почали замінювати своїми, з дворянства. Преображенський і Семеновський полки були перетворені у своєрідні військові училища. Дворянські діти повинні були служити в цих полках, починаючи з рядового, а з першим офіцерським чином вони випускались в армійські полки. Петро навіть заборонив одружуватись дворянам, які були неписьменними і не служили в армії. В такий спосіб готувались нові офіцерські кадри, а також утворено 10 драгунських полків. Поруч з цим армія потребувала значного поповнення, тому з 1705 р. рекрутські набори проводились щороку, а служба для солдат стала довічною.

Відступаючи з-під Нарви, російська армія втратила всю артилерію. Для створення нової Петро доручив начальникові Пушкарського приказу Вініусу негайно розпочати виробництво гармат і артилерійських боєприпасів. Коли виявилось, що не вистачає міді, Петро віддав наказ зняти дзвони в церквах. До листопада 1701 р. було виготовлено 240 якісних гармат і ядер до них.

Завдяки реорганізації і збільшенню промислових підприємств вдалося забезпечити армію усією необхідною амуніцією, при чому значно кращою, ніж шведська. Російські піхотинці мали до фузей (рушниць) багнети у випадку штикової атаки. Взагалі реорганізована російська армія під кінець Північної війни складалася із 126 полків, крім гвардії і артилерії, і стала одією з найсильніших європейських армій.

Оновлена російська армія у грудні 1701 р. під командуванням Шереметьєва знову вступила у Прибалтику і 29 грудня отримала перемогу над шведським генералом Шліппенбахом при Ерестфері. Петро був у захопленні від першої перемоги над шведами, тому Шереметьєву присвоїв звання генерал-фельдмаршала, нагородив орденом св. Андрія і вручив свій портрет, обрамлений діамантами.

У 1702 р. в Інгрії Петро взяв в облогу і здобув фортецю Нотебург (колишня російська фортеця Орешек), яку Петро переіменував у Шліссельбург, тобто «ключ» (до моря). Рухаючись униз по Неві, російська армія 1 травня 1703 р. захопила на річці Охті шведську фортецю Ніешанц.

У гирлі Неві, на Заячому острові, була закладена Петропавловська фортеця, під захистом якої почав будуватись заснований 16 травня 1703 р. Санкт-Петербург. Ідею будівництва фортеці подав Петру його генерал-адмірал Ф.А. Головін. Із розбудовою Петербурга пов'язаний подальший напрям усієї зовнішньої політики Петра I. Таким чином вихід у Фінську затоку Балтійського моря був завойований і «прорубано вікно у Європу».

Вихід до моря вимагав побудови військово-морського флоту на Балтиці. Для цього ще у 1702 р. на річках Сяс і Свірзь за наказом царя побудували верфі.

У липні 1704 р. росіяни під керівництвом Петра здобули Дерпт (Тарту), а 9 серпня – Нарву та Івангород, відтіснивши шведів до Ревеля та Риги. Успіхам російської армії сприяли ті обставини, що основні сили шведів знаходились у Польщі, а також розпочались антишведські селянські виступи у Прибалтиці.

Тим часом бойові дії у Польщі склалися не на користь росіян. Послана на допомогу Речі Посполитій у січні 1706 р. 60-ти тис. російська армія під командуванням генералів Меншикова і Огільві не врятувала польського короля від поразки. Більше того, 13 січня під Гродно росіяни потрапили в оточення. Петро I заборонив вступати з шведами у відкриту баталію, тому 24 березня, скинувши у р. Неман важку артилерію, по тонкому льоду річки вийшли з оточення. Шведи відверто проґавили росіян, а Неман, що звільнився від льоду, перешкоджав їх переслідуванню.

Саксонська армія союзників у 1706 р. була розбита шведами, після чого Август II уклав з Карлом XII сепаратний Альтранштетський мир, за яким відмовлявся від польського престолу та союзу з Росією і визнавав королем ставленика шведів Сталіслава Лещинського.

Таким чином Росія залишилась без союзників і вела пошук до заключення миру із Швецією. Однак, цьому перешкождали не тільки категорична відмова Швеції визнати за Росією право на вихід до Балтики, але і позиція Англії та її союзників. Вони побоювались, що у випадку закінчення Північної війни Швеція може вступити у війну з Іспанією на боці Франції.

4. Хід війни у 1708-1709 рр. Полтавська битва

Розгромивши Польщу, Карл XII на початку 1708 р. рушив до кордонів Росії і зайняв у січні Гродно та Мінськ. Шведська армія складалася з трьох частин: однією командував сам Карл (45 тис. чол.), другою – ризький губернатор генерал Левенгаупт (16 тис. чол.), третьою – генерал Любекер (14 тис. чол.). Загальна чисельність російських військ, що розташовувались у різних місцях, сягала до 108 тис. чол.

В липні 1708 р. генерали Меншиков і Шереметьєв вирішили зупинити шведів на переправі через р. Бабіч, притоку Березини, що біля м. Головчин (неподалік від Могилева), де 5 липня 1708 р. відбулась битва, яку росіяни програли і відступили. Карл XII зайняв Могилев і, заволодівши переправою через Дніпро, очікував на корпус Левенгаупта із продовольством та боєприпасами для походу на Москву.

Проте, незабаром він змінив свій план і, не дочекавшись Левенгаупта, рушив на південь, в межі України. Зміна напрямку пояснювалась переходом на бік шведів гетьмана Івана Степановича Мазепи (1639-1709) із старшиною та козацьким військом (близько 8 тис. чол.). Дізнавшись про це, Петро наказав Меншикову зайняти Батурин, резиденцію гетьмана. Хоробро оборонялися захисники міста, однак зрадником були видані підземні ходи, тому 2 листопада російські війська захопили Батурин, знищили все населення і спалили місто.

30 серпня 1708 р. відбулась битва поблизу м. Доброго, де шведи отримали ще одну перемогу над російською армією, якою командував Петро I. Однак, після цього ініціатива перейшла до росіян.

27 вересня російська армія наздогнала біля м. Пропойська 16-тисячний корпус Левенгаупта, який так і не встиг з'єднатися з головними силами, а 28 вересня він був повністю розбитий поблизу с. Лісна, де шведи втратили 8 тис. чол., всі боєприпаси та провізію. Вже потім Петро назвав цю битву «матір'ю Полтавської баталії».

Зима 1708-1709 рр. видалась дуже суворою, а екіпіровка шведських солдат була непридатна для подібних умов, що відбилась на боєздатності військ. Всю зиму Карл XII провів у менаврах по Україні, намагаючись обійти росіян і вийти на дорогу до Москви. У лютому 1709 р. йому ледь було не вдалось прорватись на Белгород, однак стала на заваді рання повінь на річках.

Виснажена шведська армія потребувала поповнення боєприпасами та продовольством, якого чекати не було звідки, тому вирішили взяти його у Полтаві. 27 квітня Карл XII взяв місто в облогу. Гарнізон під командуванням полковника І.С. Келліна, що нараховував 4,2 тис. солдат та 2,5 тис. городян, відбивав відчайдушні ворожі штурми (всього їх було 8) і облога затяглася на два місяці.

У червні 1709 р. Петро зосередив свої війська північніше Полтави. В його розпорядженні було близько 50 тис. чол. проти 32 тис. шведів. Росіяни також зосередили потужну артилерію (102 гармати), в той час, коли у шведів вона була значно скромнішою (39 гармат). 27 червня 1709 р. під Полтавою відбувся знаменитий бій, тоді у бойову лінію вийшли біля 35 тис. росіян і 25 тис. шведів. (Див. додатки. – С. 188-191.).

Баталія розпочалась о третій годині ночі з наступу шведів, які взяли два російські редути і потіснили кінноту. Однак, після цього шведи потрапили під шалений артилерійський вогонь, що змусило їх відступити, щоб перебудувати свої бойові порядки.

Запеклий бій розгорнувся о 9 ранку. Увесь час Петро був у самій гущавині бою, і кілька куль влучили йому у капелюха та його нагрудний знак. В свою чергу Карл XII також знаходився на полі бою: його, пораненого напередодні у ногу, носили на ношах і возили на візку. Натиск російського війська був такий сильний, що армія шведів не витримала і кинулась тікати. Одна частина шведської армії здалась, а друга – відступила до Дніпра, де потрапила в оточення. 30 червня останні рештки шведської армії капітулювали під Переволочною. Втрати Росії складали близько 5 тис. чол., Швеції – близько 9 тис. чол. вбитими і більше 16 тис. полоненими. Крім того, росіяни захопила 400 тис. руб. шведської казни і всю зброю та майно.

Пораненому Карлу XII та І. Мазепі вдалося переправитись через Дніпро і з невеликим загоном козаків дістатись до Туреччини. 12 серпня вони прибули до Бендер і дізналися, що посол Петра в Туреччині Толстой запропонував султану 300 тис. талерів за видачу Мазепи, але султан відмовив царю.

Полтавська битва змінила відносини Росії з іншими державами. Так, Данія, яка у 1700 р. вийшла з війни, тепер, розірвавши договір із Швецією, знов стала союзником Росії. У Польщі повернувся на престол союзник Петра Август II. Таким чином, відродилась коаліція проти Швеції.

5. Прутський похід

Успішно діючи в Прибалтиці, 1710 р. російські війська, зайняли Ригу і Ревель (Таллін), а на Карельському перешийку – Выборг і Кексгольм. Петро I, окрилений успіхами, поставив ультиматум Туреччині про вислання Карла XII, загрожуючи в противному разі війною.

Туреччина спочатку пішла на поступки і ладна була видати Росії ворога. Однак, Карлу XII за допомогою французького посла вдалось переконати турецький диван (уряд) оголосити 20 листопада 1710 р. війну Росії. Туреччина зажадала повернення Азова і узбережжя Азовського моря. Петро, сподіваючись на підтримку сербів,

чорногорців, волохів та молдаван, у березні 1711 р. направився з армією близько 40 тис. чол. у Галичину, до кордонів з Туреччиною. У поході царя супроводжувала Катерина I (Скавронська), з якою Петро напередодні одружився.

Проте, коли у червні армія Петра вступила в Молдавію, виявилось, що воювати їй з турками доведеться одній. Господар Волощини Бранкован зрадив і перейшов на бік турецького султана Ахмета III. Він не тільки передав заготовлений провіант туркам, а й затримав загін сербів, який ішов на об'єднання з російською армією. Господар Молдавії Кантемір займав неоднозначну позицію маневрування, залежно від того на чийй стороні буде успіх.

У травні 1711 р. 120-тисячна турецька армія на чолі з візирем Балтаджи-Мехмедом-пашою, до якої приєднались 50 тис. кримських татар, направились назустріч росіянам. Битва відбулась 8-9 липня 1711 р., в результаті якої 44-тисячна армія Петра потрапила в оточення майже 200-тисячного турецько-татарського війська. Становище було катастрофічним, тому Петро у своїй інструкції підканцлеру П.П. Шафірову, який вів переговори, навіть погоджувався відступити від завоювань у Прибалтиці, крім Петербургу. Тоді положення врятувала Катерина I. За її розпорядженням дами супроводу, офіцери та генерали зібрали всі коштовності, діаманти та золото і віддали візирю в якості калиму.

Мехмед-паша з задоволенням прийняв подарунки (за що султаном буде висланий на о. Лемнос), і Шафірову вдалося укласти 11 липня 1711 р. Прутський мир на більш вигідніших умовах. Росія за цим договором віддавала тільки Азов і зобов'язувалась знищити укріплення в Таганрозі і на Дніпрі. Азовський флот частково передавався Туреччині, а інша частина переводилася на Дон. Крім того, царю заборонялось втручатись у польські справи, а також не притісняти українських козаків. Королю шведів цар зобов'язувався надати вільний прохід в його володіння і за бажанням та взаємною згодою пропонувалось укласти мир.

Карл XII був страшенно незадоволений цим миром. Дізнавшись про умови договору, він скочив на коня, переплив через Прут і потрапив у російський табір. Ніхто не здогадався, що мокрий вершник був злийшим ворогом Росії, і якби його упізнали, то полону було б не уникнути. Явившись до візиря, Карл XII накинувся на нього із звинуваченнями, на що той відповів, що війну вів візир, а не король, і якщо королю мало Полтави, то він може озброїти своїх підданих і хоч зараз відправлятися на штурм російського табору.

Так, за допомогою особливої і активної діяльності цариці Катерини I, Мехмед-паша дозволив росіянам вийти з оточення з музикою і розгорнутими знаменами.

Прямо з берегів Пруту Петро відправився за кордон, де зустрічався з іноземними правителями, лікувався на водах в Карлсбаді

та 14 жовтня 1711 р. був у Торгау на весіллі сина Олексія з німецькою принцесою Софією-Шарлоттою. Пізньою осінню цар повернувся в Росію.

6. Кінець Північної війни

Після підписання Прутського миру Петро готувався до подальших бойових операцій, інтенсивно будувався флот. 26 квітня 1713 р. 16-тисячне російське військо на галерному флоті, що нараховувало 200 суден, відправилось до берегів Фінляндії і оволоділо узбережжям Фінської затоки між Виборгом і Гельсінгфорсом. Без бою росіяни взяли міста Гельсінгфорс (15 липня) і Або (28 серпня). Воєнною ініціативою повністю володіли росіяни. 19 лютого 1714 р. Голіцин розбив Амфельда при Вазі, а виборгський губернатор Шувалов зайняв 29 липня фортецю Нейшлот.

Перемоги російського війська на суші доповнювались успіхами на морі. Галерний (гребний) флот Петра зустрів 27 липня 1714 р. при мисі Гунгут (Ханко) шведський лінійний флот. Скориставшись штилем, який не давав рухатися шведським парусним кораблям, гребні галери під командуванням Ф.М. Апраксіна (1661-1728), під берегом, двома загонами, прорвались повз шведською ескадру, до якої входили 15 лінійних кораблів, 3 фрегати, 2 бомбардирські кораблі та 9 гребних суден. Російський флот у складі 99 галер (23 гармати) напав на відокремлений загін шведського конрт-адмірала Ереншельда у складі 1 фрегата «Елефант» і 9 суден (60 гармат). Після тригодинного бою росіяни захопили в полон кораблі шведів разом із командуючим. Втрати складали: Росія – 124 чол. убитими і 342 пораненими, Швеція – відповідно 361 і 350. (Див. додатки. – С. 192-194.).

Головні морські сили шведів, дізнавшись про поразку свого загону, не могли переслідувати росіян на мілинах, відступили до своїх портів і перейшли до оборони. Петро I, якому за цю битву присвоїли у сенаті звання віце-адмірал, прирівнював перемогу при Гангуті до Полтавської. Після перемоги під Гангутом російський флот відправився до Аландських островів, що навело жах на шведів, оскільки створювалась загроза захоплення Стокгольму.

Шукаючи союзників, Петро в 1717 р. відправився у Францію, щоб укласти союз, але реальної допомоги в боротьбі із Швецією він не отримав. Тоді, скориставшись новою війною, що розгорілась між союзом європейських держав – Англії, Франції, Австрії – проти Іспанії, Петро вирішив піти на переговори з Карлом XII, що нарешті повернувся до Швеції у 1715 р. Історики, в тому числі і шведські, до тепер не можуть прийти до спільної думки про те, що утримувало Карла XII в турецьких Бендерах довгі 6 років. Весь цей час Швеція приходила у занепад і втрачала території.

Переговори на Анандських островах проходили вдало, але були перервані смертю тридцятишестирічного Карла XII, убитого у ніч на 30 листопада 1718 р. під час облоги данської фортеці Фредріксхальд. Також немає єдиної думки про те, в ліву чи праву скроню короля влучила куля. Іншими словами, чи був Карл убитий пострілом ворога, чи в нього стріляли зі своєї траншеї.

Сестра Карла Ульріка-Елеонора, вступивши на престол, під впливом Англії рішуче відмовилась від миру, тому війна тривала. Союзники Росії сепаратно уклали мир із Швецією. Протягом 1719-1720 рр. російські війська, до складу яких входили українські козаки, ще тричі висаджувались у Швеції, розорюючи узбережжя і доходили до Стокгольма. 27 липня 1720 р. російський флот завдав поразки шведському при о. Гренгам, що входив до архіпелагу Аландських островів. Ця перемога свідчила про те, що Росія стала потужною морською державою, флот якої складався з 48 лінійних кораблів, 787 малих суден і 28 тис. моряків.

У 1721 р. російські війська висадилися десантом в районі Стокгольма і спустошили узбережжя, що відбувалося на очах у англійського флоту. Тому Швеція була змушена почати в кінці квітня 1721 р. мирні переговори в Ніштадті (Фінляндія). Після тривалих узгоджень 30 серпня 1721 р. було укладено Ніштадський мир, за яким Росія здобула узбережжя від Выборга до Риги, а також Ліфляндію, Естляндію, Інгрію і Карельський перешийок з Выборгом і Кексгольмом. Фінляндію Росія повернула Швеції і сплатила їй 2 млн. руб.

Ніштадський мир був урочисто відсвяткований у Петербурзі 22 жовтня 1721 р. Сенат підніс Петру I титул «імператора всеросійського», «великого» і «батька вітчизни». (Див. додатки. – С. 187-188.).

7. Політика Петра I на Сході

Прорубуючи «вікно у Європу», Петро намагався укріпитись на Сході, прагнучи до того, щоб Росія була посередницею в торгівлі між Азією і Європою. У 1714 р. по Іртишу була відправлена експедиція Бухгольца для розшуків золотих родовищ. Бухгольц не зміг закріпитись на верхній течії Іртиша через опір калмиків, але його експедиція сприяла розширенню південних кордонів Росії. Незабаром після неї було збудовано фортеці у Південному Сибіру: Омськ, Семипалатна, Усть-Каменогорськ, Мінусінськ.

Весною 1722 р. почалась війна з Персією, яку розривали внутрішні чвари. У Перському поході царя супроводжували Катерина, Толстой і Апраксін. В липні 106-тисячна російська армія, відпливши з Астрахані, висадилась неподалік від Дербента і в районі устя Терека з'єдналась із кіннотою. На шляху до Дербента росіянам виявили відчайдушний опір місцеві князі. Проте 23 серпня Дербент здали без бою. Після цього в

армії почались перебої з постачанням, і Петро I повернувся в столицю для їх налагодження. У листопаді 1722 р. було також здобуто Решт.

В 1723 р. бойові дії відновились, і російські війська зайняли Баку, а також все Південне узбережжя Каспію. Одночасно турки захопили Грузію, і після цього Персія запросила миру. 12 вересня 1723 р. у Петербурзі був підписаний мирний договір з Персією, за яким Росія отримувала Дербент, Баку, Мазандеран, Астрабад і провінцію Гилян.

Туреччина була страшенно незадоволена російсько-перським договором. Це незадоволення легко могло привести до конфлікту, однак зусиллями французького посла вдалось зберегти мир. Після тривалих узгоджень Росія і Туреччина підписали 12 червня 1724 р. трактат, в якому визнавалися нові кордони.

Тема 3

НАРОДНІ ПОВСТАННЯ на початку XVIII ст.

1. Причини народних повстань. Астраханське повстання (1705-1706)

На початку XVIII ст. в Росії росло незадоволення серед простого люду, особливо серед селянства. Народ не витримував тягаря війни, податків, рекрутських мобілізацій, багаточисельних повинностей, наступу кріпосницьких порядків. Особливо людей ображали і принижували нові вимоги до зовнішнього вигляду і одягу. Селяни і міщани не хотіли брити бороди та шити короткий одяг. Все частіше пасивний опір (втеча, ухилення від платежів, рекрутських повинностей) переростав у спалахи відкритого протистояння владі. Однак, в центрі держави цей опір швидко придушувався регулярними армійськими частинами. Інша справа на окраїнах, де жили за прислів'ям: «До бога високо, до царя далеко».

Дійсно, до Дону, Нижнього Поволжя, Приуралля часом не доставали довгі і чіпкі руки пошукових та каральних загонів. Тут знаходилися обширні незаселені простори, де можна було сховатися від поміщиків та податківців. Саме сюди збігалися люди, незадоволені важким життям. Народ був хоча і неписьменний, але рішучий, відчайдушний, ризиковий. Часто на окраїни висилали опозиціонерів, серед яких знаходилися немало бунтівників, стрільців, куди їх поселяли цілими полками. Разом з тим, далеко від царської влади процвітало місцеве самоуправство воєвод та чиновників.

Влітку 1705 р. центром боротьби народних мас стала Астрахань. Астрахань на початку XVIII ст. була не тільки потужною фортецею, де зосереджувалося кілька солдатських полків, а й впливовим торговим центром. На рибних і соляних промислах, в портах Астрахані працювало багато втікачів і всякого гулящого люду. Царський уряд знав про це, але не вживав рішучих заходів, щоб не послабити рибного промислу і торгівлі.

У червні 1705 р. в місті склалася напружена атмосфера. Народ був доведений до відчаю самоуправством місцевого воєводи Ржевського. Він виділявся грубістю, насильством, хабарництвом і примушував присланих сюди стрільців працювати у своєму господарстві, а також самовільно запроваджував різні побори – «з диму», з бань, за заточку ножів та сокир. За відмову від оплати били, садили в тюрму, надягали колодки.

Особливо астраханців обурювало те, що воєвода для особистого збагачення використовував введення нового одягу і заборону носити бороди. Людей хапали на вулицях, обрізали їм одяг, брили бороду і вуса, часом видираючи їх з м'ясом. Хто хотів жити по-старому, повинен

був платити воєводі. До того ж в цей час по місту пройшла чутка, що цар помер, а державою управляє інший підмінений монарх. Слідом пішла чутка, що всіх дівчат будуть насильно віддавати заміж за іноземців, тому терміново зіграли більше ста весіль. Все це ще більше підігрівало народ.

Вночі 30 липня 1705 р. вибухнуло повстання. Повсталі стрільці, посадські люди, солдати, селяни кинулися в астраханський кремль і знищили караул з іноземців. Воєвода сховався в курнику, але стрільці знайшли його і закололи списами. У місті повсталі стратили біля 300 чол., серед яких були люди воєводи, чиновники, дворяни та інші. Все їх майно повсталі розділили між собою.

На загальному крузі, де до повсталих приєдналися бурлаки, портові робітники – вся біднота, обрали уряд з посадських людей на чолі з ярославським купцем Яковом Носовим. Також були обрані старшини, керівники війська. Астраханці, таким чином, відтворили в місті тип козачого управління. Не забули тут і часи Степана Разіна, адже всього 35 років тому назад в Астрахані бушувала повстанська стихія.

Загони повстанців направилися у сусідні міста Красний Яр і Чорний Яр. Ватажки повсталих розіслали грамоти з проханням до допомоги до терських і донських козаків. Терські козаки підтримали повстання, але допомоги не надали, а грамота, відправлена на Дон, потрапила до рук козачої верхівки – атамана і старшини, які були віддані царю. І все-таки повстання охопило майже весь південний схід Росії.

Повсталі астраханці мали намір знищити всіх бояр, управляючих, прибільщиків та лихварів і йти уверх по Волзі на Москву. Однак, астраханцям не вдалося оволодіти великими містами, зокрема Царициним, і в результаті повстання зразу ж опинилося в ізоляції, відрізанім від зовнішнього світу.

А до Нижнього Поволжя для придушення повстання уже поспішали, направлені Петром I, війська під командуванням фельдмаршала Б.П. Шереметьєва. Дізнавшись про це і налякавшись, частина повсталих під впливом умовлянь метрополита послала делегацію до царя просити помилування. Петро I надіслав у відповідь грамоту, в якій обіцяв амністію, при цьому каральні загони не відкликав, чим проявив свою підступність і ненависть до повсталих. Поява царської грамоти в Астрахані спричинила розкол у повстанському таборі.

В Астрахані склалося становище, характерне для історії повстань цієї епохи. У процесі росту повстання купці, багаті міщани, вище духовенство відходили від основної бідної маси, зраджували її. Міська верхівка послала до царського уряду прохання надіслати терміново війська.

На початку березня 1706 р. війська Шереметьєва підійшли до Царицина і незабаром взяли Чорний Яр. Астраханські купці прислали до нього делегацію, прохаючи негайно іти на Астрахань. 10 березня в Астрахані «на крузі» повсталі вирішили захищати місто. На чолі повсталих стояли уже донський козак Єлісеєв і бідняк Жегала. При підході полків урядових військ повсталі відкрили по них артилерійський вогонь, однак сили були нерівні. Після короткого обстрілу артилерії регулярних військ астраханські повстанці відступили до кремля і укріпилися в ньому. Однак, після короткої облоги 13 березня 1706 р. повсталі вийшли з сокирою і плахою на знак того, що вони здаються, і царські війська захопили кремль.

Почалося слідство, що тривало протягом двох років. Сотні людей, в тому числі ватажки повстання, були схоплені і відправлені в Москву. Там близько 300 із них стратили, а десятки інших загинули під час допитів та катувань. Петро був в захопленні від перемоги «над сими проклятими ворами», саме так він записав у своїх листах. Шереметьєв в якості нагороди одержав 2400 селянських дворів і величезний грошовий оклад. Однак, незадоволення народу на цьому не завершилося і далі поширювалося по країні.

2. Повстання під проводом К. Булавина (1707-1708)

На Дон, як і за часів С. Разіна, постійно прибували селяни та робітники, що масово тікали з центральних повітів імперії. Переховувалися тут і рекрути та дезертири із піхотних і драгунських полків. В зв'язку з цим цар та уряд вдалися до рішучих заходів. Петро наказав знищити верхні донські містечка, посилити в цих містах пошук втікачів, а для цього направили нові військові команди.

Особливо лютував каральний загін князя Юрія Долгорукого. Його дії викликали обурення не тільки бідноти, але і козацької старшини в Черкаську – столиці Дону. Черкаський атаман Лук'ян Максимов розіслав таємну грамоту із закликом до боротьби, що знайшло відгук у козаків. У жовтні 1707 р. вибухнуло повстання, яке очолив колишній отаман бахмутських козаків із Трьохізб'янської станиці Кіндрат Булавін (1660-1708). Вночі 9 жовтня поблизу Шульгіна городка Булавін з кількома сотнями бахмутських солеварів напав на загін Долгорукого і повністю його знищив разом з командувачем.

Перший успіх підняв бойовий дух населення Дону, і до Булавина почали масово приєднуватися сотні людей – козаки, селяни, бурлаки. Булавін розсилав також свої «прелесные» грамоти, в яких закликав до повстання. (Див. додатки. – С. 197-199.). В цей час у плани Булавина входило: підняти проти царської влади терських, запорізьких козаків, а також астраханців. Він проголосив своєю метою захоплення спочатку Азова і Таганрога, де планувалося звільнити всіх каторжан, а пізніше здійснити похід на Воронеж і далі на Москву. При цьому у повсталих не

було чітких планів бойових дій та програми реформування. У випадку невдачі Булавін розраховував відійти на Кубань, у турецькі володіння і підкоритися владі султана. Це явно вказувало на авантюриські розрахунки і моральну нерозбірливість отамана: все одно з ким, все одно де – аби була моя воля і мій верх.

Петро I, дізнавшись про повстання, послав грамоти в Черкаськ отаману Максимову і старшині з вимогою приборкати бутівників і відновити порядок. (Див. додатки. – С. 196-197.). Внаслідок цього, як і під час астраханського повстання, відбувся розкол. Козаки, віддані царю, не дочекавшись урядових військ, виступили проти Булавіна і в першому ж бою під Шульгіним городком розбили його розрізнені загоны.

Після невдалого бою Булавін пішов на Запоріжжя, закликаючи козацтво до боротьби з Москвою. Ранньою весною 1708 р. Булавін з 1,5 тис. запорізьких козаків знову з'явився у верхів'ях Дону. І на цей раз до нього почали приєднуватися повстанці. Скоро військо Булавіна нараховувало біля 5 тис. чол.

Повторна спроба загону черкаського отамана Максимова, об'єднаного з урядовими військами, що надійшли з Азову, розбити повстанців закінчилася катастрофою. Під час переговорів з отаманом булавінці 8 квітня 1708 р. напали на урядові війська і розбили їх в районі р. Лисоватки. Козаки отамана, в свою чергу, перейшли на бік повсталих.

Щоб забезпечити собі надійний тил, Булавін вирішив спершу взяти Черкаськ, який здали йому без бою. Отамана і старшину повстали заарештували. К. Булавін особисто допитував арештантів, бив їх батогами і вимагав, щоб вони видали сховану казну і «пожитки», після чого їх стратили. На козацькій раді 9 травня 1708 р. Булавіна обрали отаманом всього Війська Донського.

Для придушення селянського руху, царський уряд організував каральну експедицію з полків регулярної армії та дворянства, а начальником призначили Василя Долгорукого – брата вбитого булавінцями Юрія. Тому, крім наказу царя, Долгорукого вела на боротьбу з повсталими особиста ненависть і бажання помститися за брата.

Тим часом Булавін розпорошив свої сили, що у наступний час відіграло свою рокову роль. Частина повстанців з отаманами Павловим і Некрасовим рушила на Волгу і захопила Дмитрієвськ на Камишенці, Царицин і намагалися заволодіти Саратовом. На Південний Донець рушили загоны під командуванням Семена Драного, однак у першому ж бою з армією В. Долгорукого повстанці зазнали поразки.

У Черкаську йшла посилена підготовка до захоплення Азовської фортеці. 5 липня 1708 р. булавінці з загонами запорожців, що підійшли до них на допомогу, по суші і по воді вирушили до Азова, намагаючись

прорватися у слободу, населену простим людом. Проте захисники Азову виявили мужність і рішучість: солдати і кіннота вийшли назустріч булавінцям. Хоча повсталі атаку відбили, але посилена артилерійська стрільба з азовських стін та з кораблів морського флоту посіjala паніку серед повсталих, що примусило їх відступити назад до Черкаська.

Після поразки під Азовом соратники Булавіна звинуватили його у неумілих діях, що посилювало змовницьку організацію заможних низових козаків. В липні 1708 р. виникла змова, а її учасники оточили хутір, де перебував Булавін, і почали його обстріл. Атаман, оточений охоронцями, відстрілювався до останнього. Коли ж змовники увірвалися в дім, не бажаючи потрапити в полон, Булавін застрілився (за іншою версією був вбитий старшинами).

Після загибелі К. Булавіна боротьба не закінчилася. На чолі повстання став отаман Голий, що вирішив розвести жінок і дітей по верхових городках і вступити в бій з урядовими військами. Долгорукий з піхотою і кіннотою «с большим поспешением» підійшов до станиці Донецької, де і противники зустрілися. Після упертого опору армійські полки захопили станицю, а всіх захисників (1 тис. чол.) за наказом Долгорукого знищили. 4 листопада 1708 р. регулярна армія наздогнала відступаючих (7 тис. чол.) коло Решетилівської станиці у відкритому полі. Повстанці отримали чергову поразку і, переслідувані кіннотою, тікали до самого Дону, де їх було винищено. Тільки отаманові Голому з групою своїх пробічників вдалося врятуватися.

Інший отаман Некрасов з 2 тис. козаків перейшов кордон і оселився на кубанських землях, а пізніше вони переселились у межі Туреччини. Тільки після лютневої революції 1917 р. деякі нащадки «некрасовців» повернулися в межі Росії та і то ненадовго...

Одночасно з діями Долгорукого у Поволжі тіснили повстанські загони, урядові війська послані з Астрахані та Казані. Після розгрому основних сил нові козачі отамани Війська Донського покірно зустрічали війська Долгорукого. До його ніг кинули знамена козаки й, демонструючи цілковиту покірність, цілували хрест і давали клятву служби царю. Однак ще довго бунтувала Донська земля, а карателі, як наказав Петро I, палили верхні городки, розправляючись з повстанцями, перетворювали Дон в підвладну частину Російської держави.

Повстання під проводом К. Булавіна відіграло певне значення. Воно знайшло відгуки не тільки в районі, який був безпосередньо ним охоплено (Дон, Слобідську Україну та Поволжя). Загалом у 43 повітах Росії селяни в 1708 р. захоплювали землі поміщиків.

Хоча повстання охопило значну територію, йому властиві загальні риси всіх селянських повстань: локальність, стихійність, відсутність програми. Повстання спрямовувалося проти кріпосництва і розхитувало устої феодально-кріпосницької системи, яка гальмувала

економічний і культурний розвиток Росії. Саме після цих народних повстань Петро I і провів реформу місцевого самоуправління.

3. Башкирське повстання

Одночасно з повстаннями в Поволжі розгорілась боротьба в землях башкир, що жили в Приураллі, на Середній Волзі і Камі. На початку XVIII ст. у Башкирії з'явилися «прибильщики» (податківці), які вигадували все нові податки. Восени 1704 р. вони виробили 72 нові статті найнеймовірніших податків. Серед дохідних статей знаходилися податки на чорні очі по 2 алтини і на сірі – по 8 алтин. Крім того, у зв'язку з військовими потребами здійснювались примусові рекрутські набори, а також у башкирів забирали коней. Фактором роздратування був також для місцевого населення зростаючий потік російських переселенців і поява російських сіл, хуторів та православних храмів.

Нечувана сваволя і насильство викликали в 1705 р. у башкирських землях повстання, в якому взяли участь і простий народ, і хани, і представники духовенства. Чимало чиновників, податківців повстали перебили, запалали російські поселення та церкви. Повстанців підтримали в сусідніх – татарських землях.

Петро I терміново направив в Башкирію загін в 900 чол., але він потрапив в оточення, був розбитий і лише половині вдалося прорватися до своїх. За короткий час під владою повсталих виявився весь Башкирський край, а їх загони діяли уже в 30 км від Казані.

Для придушення повстання уряду потрібно було здійснювати нові зусилля. Сюди направили парламентарів, серед яких знаходився воєвода Хованський. Цар обіцяв милість і прощення тим, хто відійде від повстання, однак мало хто повірив цим обіцянкам. Тоді в Башкирію потягнулися нові військові з'єднання, у завдання яких входило перешкодження об'єднанню повсталих з сусідами – каракалпаками і казахами.

У кількох битвах башкирські загони потерпіли поразку, а їх ватажки – хани частково були знищені, інші взяті в полон, а окремі втекли у Туреччину. Боротьба башкирських народних мас тривала аж до 1711 р.

4. Політика Петра I в Україні, Поволжі, Прибалтиці та Сибіру

Політика Петра I на поч. XVIII ст. відносно України визначалася як колоніальна та кріпосницька і спрямовувалася на винищення козацтва. З початком Північної війни цар наказав українським козакам воювати проти шведів. Замість того, щоб захищати свою землю від безпосередніх ворогів – поляків, татар і турків, козацтво примушували вести бойові дії у далекій Лівонії, Литві чи Польщі. При цьому козацьке військо зазнавало значних втрат, що сягали 50-70% бойового складу. Більше того, на чолі козацьких полків за наказом Петро I поставили

іноземних командирів, які ставилися з презирством до козаків і використовували їх просто як гарматне м'ясо.

Крім бойових дій, козацтво залучали до будівництва Петербургу, Ладозького каналу, різноманітних будівельних робіт на Волзі, Кавказі, де умови праці прирівнювалися до каторжних робіт. Важка праця, голод, нестерпні умови чужини спричинили загибель біля 20 тис. українських козаків.

Селяни та міщани України зазнавали утисків від російських військ, розквартированих у містах і селах. «Звідусіль, – писав цареві гетьман І. Мазепа, – я отримую скарги на свавілля російських військ».

Незадоволення, що врешті штовхнуло І. Мазепу перейти на бік Карла XII, було пов'язане із захистом України. Коли союзник шведів Станіслав Ліщинський став погрожувати нападом на Україну, Мазепа звернувся по допомогу до Петра І. Однак, цар, очікуючи наступу шведів, відповів: «Я не можу дати навіть десяти чоловік, боронися як знаєш». Після цього 28 жовтня 1708 р. І. Мазепа, в надії запобігти спустошенню свого краю, перейшов на бік шведів. Умови, за якими українці приєдналися до шведів, були встановлені у пакті, підписаному весною 1709 р. За надання військової допомоги та провізії Карл XII обіцяв захищати Україну й утримуватися від підписання миру з російським царем аж до повного звільнення її від влади Москви.

Дізнавшись про перехід І. Мазепи на бік шведів, Петро І наказав Меншикову захопити гетьманську столицю Батурин. 2 листопада 1708 р. російська армія, скориставшись зрадою, зайняли місто, спалили його і повністю знищили населення. 11 листопада 1708 р. на старшинській раді в Глухові обрали в гетьмани прихильника Петра І, престарілого стародубського полковника І. Скоропадського (1646-1722).

Страхотливий приклад Батурина, жорстокість російських військ сіяли ненависть серед українців, водночас протестанти – шведи викликали в народі настороженість. Тому більша частина населення України не підтримала І. Мазепу. Чи не єдиною значною групою українського населення, що стали на бік опального гетьмана, були запорожці. Але за це рішення вони мали дорого заплатити. У травні 1709 р. російські війська зруйнували Старий і Новий Кодак та Запорізьку Січ. Крім того, Петро видав наказ страчувати на місці кожного полоненого запорожця. Запорізькі козаки змушені були спуститися по Дніпру до Олешків (тепер м. Цюрупинськ). Ця, так звана, Січ в Олешках проіснувала до 1734 р. Частина козаків переселилася за Дунай.

Полтавська битва зруйнувала плани І. Мазепи відокремитися від Росії. Остаточне поглинання українських земель міцніючою Російською імперією стало тільки питанням часу. Російська централізаторська політика в Україні передбачала три основні завдання:

- 1) цілком підкорити українську верхівку;

- 2) підпорядкувати українське врядування, економіку, культуру;
- 3) максимально використовувати людські і господарські ресурси України.

Для цього в Україну ввели полки російської регулярної армії, а при гетьмані Скоропадському в Глухові знаходилися представники російського царя з охороною. Землі в Україні за розпорядженням уряду Росії почали роздавати російським кріпосникам, зокрема Меншиков одержав величезні володіння. На полковницькі посади в козацьких полках також призначали російських офіцерів. 16 травня 1722 р., ще за життя Скоропадського, заснували Малоросійську колегію, що стала найвищим контролюючим та спостережним органом. Лівобережна Україна, як і російські губернії, перебувала у віданні Сенату Росії.

Після смерті Скоропадського (1722 р.) питання про обрання нового гетьмана залишалося відкритим. Спроба частини старшини висунути нового гетьмана Павла Полуботка (1660-1724) закінчилася спочатку арештом депутації, а пізніше і самого кандидата. Лише смерть царя у 1725 р. врятувала їх від заслання до Сибіру. Більшість старшини повернулися в Україну, крім П. Полуботка, оскільки 27 грудня 1724 р. він помер у Петропавлівській фортеці в Петербурзі.

Варто підкреслити, що Україна не становила винятку у колоніальній політиці царського уряду, оскільки аналогічна політика проводилася і в інших, сусідніх з імперією землях.

Російська імперія створювалася на основі пригноблення селянства і неросійських народностей. У Середньому Поволжі, за даними першої ревізії проживало близько 1 200 тис. татар, мордві, марійців, удмуртів, що становило менше половини всього населення краю. Ясачні народи оподатковувалися подушним податком, як і державні селяни, що породжувало масові втечі. Великим тягарем для цих народів було приписування повинностей щодо охорони і вирубки корабельного лісу.

За часів Петра I посилювалося насильницьке хрещення народностей Поволжя. За наказом 1713 р. відбирали російських селян у тих багатих татар і муз, які не погоджувалися «сприйняти святе хрещення». Укази заохочували обряд хрещення і звільняли охочих від деяких повинностей. До кінця першої половини XVIII ст. охрестили близько 400 тис. душ неросійського населення Поволжя.

Після укладення Ніштадтського миру до Росії були приєднані прибалтійські землі (Ліфляндія і Естляндія). Політика Петра I у Прибалтиці ґрунтувалася на підтримці місцевих поміщиків, за допомогою яких можна було зміцнити становище в завойованих країнах. Прибалтійське дворянство зберегло свої володіння і знову одержало землі, вилучені свого часу шведським урядом. Зростання вивозу за кордон сільськогосподарських продуктів призводило до посилення панщини. За царським указом 1713 р. прибалтійським поміщикам дозволялося самим судити своїх селян і піддавати їх тілесним покаранням.

Прибалтійські землі зберігали свої права, місцеві адміністративні особливості. На них також не поширювалася чинність російських законів, мита, податків. Зберігався також попередній устрій міст.

У перші десятиліття XVIII ст. значно змінилася політика царизму відносно Сибіру. Хутро перестало відігравати ту значну роль, яку воно виконувало в господарстві XVII ст., а ясак хутром поступово став замінюватися грішми. Так, у 1717 р. із 1 222 ясачних людей Тобольського повіту 991 чол. внесли ясак грішми. Більше уваги приділялося на видобуток цінних металів і зокрема золота, срібла, міді. Відомі Демидови заснували в першій чверті XVIII ст. десять заводів (Коливано-Вознесенський, Барнаульський), відкрили мідні і срібні родовища.

Російська влада і в Сибіру стала займати землі місцевого населення і проводити насильну християнізацію. В цьому процесі енергійну християнізаторську діяльність розвивала Тобольська митрополія. При сприянні світської влади поголовно охрестили цілі народи (остяки, вогули).

Тема 4 ДВІРЦЕВІ ПЕРЕВОРОТИ (1725-1762)

1. *Боротьба за владу після Петра I. Катерина I (1725-1727)*

Після смерті Петра I право на престол мали його діти. Єдиним чоловічим представником Романових був внук Петра I – царевич Петро II (1715-1730), син страченого Олексія Петровича. Іншими кандидатами могли бути доньки Петра I від другого шлюбу – Анна та Єлизавета Петрівна. Поруч з цим, був ще один претендент, коронована у 1724 р. дружина Петра I, Катерина Олексіївна. Вона, заручившись підтримкою Меншикова і Толстого, використала для приходу до влади військову силу – дворянську гвардію Преображенського та Семенівського полків.

28 січня 1725 р. під час переговорів і спорів про наступника престолу О.Д. Меншиков привів у царську резиденцію дворянську гвардію, яким напередодні видали 16-ти місячний борг за службу. На запитання президента Військової колегії князя А.І. Репніна, хто посміє привести війська, командир Семенівського полку І.І. Бутурлін відповів, що полки привів він за наказом імператриці Катерини Олексіївни, якій «всі повинні підкорятися, не виключаючи і тебе (А.І. Репніна. – Авт.)». Налякана приходом військ придворна знать погодилася з тим, щоб правила Катерина. Так, внаслідок дворцєвого військового перевороту, 29 січня Сенат імператрицею проголосив Катерину I (1684-1727).

Вперше за царювання Романових на престолі виявилася жінка, та ще й «безродна» особа. Всі розуміли, що прихід до влади Катерини I приведе до посилення влади Меншикова. Добра, весела, симпатична, але від природи обмежена жінка, будучи вдовою, все більше схилялася до своїх почуттєвих бажань, просто була не в змозі здійснювати управління величезною імперією. Тому реальна влада поступово перейшла до рук розумного та користолюбного Меншикова.

Меншиков довів до кінця ряд незавершених петровських справ. У лютому 1725 р. в Першу Камчатську експедицію відправився капітан-командор Вітус Берінг (1681-1741), в травні затвердили задуманий Петром орден Св. Олександра Невського, в листопаді завершили комплектацію складу Петербурзької Академії наук.

Отримавши необмежену владу, Меншиков почав притіснити вчорашніх союзників, чим викликав незадоволення Сенату. Для того, щоб послабити владу Сенату, за пропозицією П.А. Толстого, 18 лютого 1726 р. вийшов Указ про заснування Верховної таємної ради на чолі з самою імператрицею. До ради входили: О.Д. Меншиков, генерал-адмірал Ф.А. Апраксін, канцлер Г.І. Головін, дипломат та перший начальник Тайної канцелярії П.А. Толстой, віце-канцлер А.І. Остерман,

князь Д.М. Голіцин. Лише останній представляв родовиту аристократичну знать.

Верховна таємна рада здійснювала нагляд над всіма колегіями та закладами, крім того, всі рішення цих закладів повинні затверджуватися цією Радою. Цим послаблювалася роль Сенату, до того ж титул «правительствующий» був замінений на «високий». На рішення Сенату могли тепер подаватися скарги до Ради, а колегії Іноземних справ, Військова і Адміралтейська вилучалися з відання Сенату і підпорядковувалися Верховній таємній раді.

Із заснуванням Верховної таємної ради розпочався демонтаж петровських установ, що так енергійно запроваджувалися у 1718-1725 рр. Ці зміни обумовлювалися бюджетним дефіцитом і дорожнечою утримання розгалуженої системи органів. Реорганізація торкнулася, перш за все, місцевих установ, дистрикти скасовувалися, а вводився триступеневий адміністративний поділ (губернія, провінція, повіт).

Внутрішня політика Катерини I визначалася певним пом'якшенням податкового тягаря щодо селянства. Зокрема 74-копійковий подушний податок був зменшений на 4 копійки, що викликало «несподівану радість в народі». Для полегшення становища селянства у 1726 р. вирішили розташовувати війська не по селах, а по містах, переважно прикордонних і там, де були дешевшими продукти харчування.

Через зменшення податків «верховники» змушені були провести скорочення в адміністративному апараті, залишивши в кожній колегії по 6 чол., а Штатс і Камер-колегію з'єднали з Мануфактур-колегією. Масове незадоволення дворянства високими ввізними митними тарифами 1724 р. примусило Катерину понизити їх, що послаблювало політику меркантилізму і протекціонізму. Всі ці заходи розцінювалися як контрреформи, що проводилися після смерті реформатора і були викликані економічними і фінансовими труднощами.

2. Петро II (1727-1730)

6 травня 1727 р. Катерина I померла, і на престол вступив внук Петра I та син царевича Олексія Петровича – 12-річний Петро II (1715-1730). Коронування імператора пройшло спокійно. До його повноліття (16 р.) державою повинна була керувати Верховна таємна рада, ведучи роль в якій відігравав Меншиков. Головною його метою було збереження влади, здобутої при Катерині I, а для цього він намагався поширити свій вплив на імператора, наблизити до себе довірених людей.

Першими заходами, що підсилювали позиції Меншикова, стали: присвоєння йому звання генералісімуса (друге після А.С. Шеїна), а також заручини імператора зі своєю донькою Марією Олександрівною. Меншиков навіть поселив майбутнього зятя у себе в палаці, для того,

щоб той не потрапив під інший вплив та прослідкувати кожен його крок.

Менш вдало для Меншикова пройшло поповнення Верховної таємної ради. На місце засланою за змову Толстого Меншиков провів Олексія Григоровича Долгорукого, призначивши його одночасно другим вихователем Петра II після А.І. Остермана (1686-1747). Долгорукий, Остерман, Голицин та Головкін об'єдналися у новому складі ради. Крім того, влітку 1727 р. у близьку дружбу і довір'я імператора вкрався син Долгорукого – Іван Олексійович, спритний молодий гвардійський офіцер. Долгорукі готували змову, настороювали імператора проти Меншикова, а також вказували на необхідність звільнення від його опіки взагалі.

Змовникам допоміг випадок – князь Меншиков важко захворів на туберкульоз і навіть написав заповіт. Однак, через кілька тижнів він одужав, але ситуація на той час докорінно змінилася: Петро II, «поживши на волі», почав уникати зустрічей з ним. Більше того,

7 вересня 1727 р. Остерман проголосив на засіданні Верховної таємної ради царський указ, за яким Петро звільняв себе від опіки цього закладу і ставав повновладним імператором. Після цього Меншикова арештували, а його колосальну власність, що нараховували більше 150 тис. кріпосних, конфіскували. 11 вересня 1727 р. Меншиков з усією сім'єю був засланий спочатку в подаровану ще Петром I вотчину, а пізніше – у Сибір (Березов), де через два роки помер.

Сучасники про Петра II як особистість писали, що він виглядав старшим своїх років і був схожим на юнака 16-18-річного віку: високий на зріст, міцної статури, з гарними рисами обличчя, але з важким поглядом. Будучи підлітком, Петро II став властолюбивим і не терпів заперечень, що вказувало на спадкові риси. Молодий імператор не проявляв інтересу до навчання і був запальною, пристрасною натурою, а основним захопленням стало полювання. Так, за одне полювання восени 1729 р. Петро і його оточення зі зграєю в 600 псів вполювали 4 тис. зайців, 50 лисиць, 5 рисей, 3 ведмеді. Біографи царя іронізували, що він отримав глибокі знання в науці винищення зайців, ведмедів, косуль, качок та іншої живності. Як писав англійський дипломат К. Рондо: «Охота – господствующая страсть царя (о некоторых других страстях его упоминать неудобно)». Під «другими страстями» посол мав на увазі розпусту і гульню, до яких залучив його Іван Долгорукий, який не виділявся високими моральними якостями. Цей фаворит царя у свої 19 років швидко здобув звання майора, обер-камергера та отримав вищі нагороди – ордени Св. Андрія Первозванного і Олександра Невського.

У внутрішній політиці, яка проводилася на той час, першу скрипку відігравав Остерман. Налаштований ще Петром I державний механізм продовжував працювати інерційно. Однак, царюванням Петра II був

задоволений простий люд, оскільки в останні роки не було війни, а також залишався зменшений ще за Катерини I податковий тягар. Наслідком такої політики став брак коштів, тому відбувалося скорочення державного апарату, зокрема ліквідували Преображенський приказ із мотивуванням – «мало справ». В цей час, хоча і безрезультатно, розгорнулася боротьба по всій імперії з розбійництвом і крадіжками.

Значними темпами розвивалася торгівля, відмінялася державна монополія на продаж солі та тютюну. Заохочуючи розвиток промисловості, дозволялося усім бажаючим у Єнісейській та Іркутській провінціях будувати заводи без сплати податків. Селянам ще більше послабили податковий тиск, зокрема заборонялося збирати податки в робочу пору.

У вказаний період спостерігався занепад будівництва кораблів, а існуючий флот загнивав у Кронштадській гавані. Царський двір переїхав на постійне перебування у Москву, а за ним потягнулося і все насильно зігнане реформатором у Санкт-Петербург «благородне шляхетство».

Таким чином, ломка створеної Петром I системи державних установ, що розпочалася за Катерини I, завершилася при Петрі II через їх нездатність самостійно керувати державою.

Петро II, звільнившись від опікунства, потрапив до тенет сім'ї Долгоруких, які до найменших дрібниць повторювали політику Меншикова. 19 листопада 1729 р. 14-річний Петро, після повернення з черогового полювання, проголосив на засіданні ради, що одружується із 17-річною Катериною Долгорукою, і на 19 січня 1730 р. призначається весілля. Все йшло згідно розрахунку Долгоруких, однак подальші події розвивалися за досить несподіваним, трагічним сценарієм. 6 січня 1730 р. на церковне свято Петро II довго простояв на сильному морозі без шапки, застудився і зліг. На третій день лікарі встановили, що лікували не від того, оскільки виявили у імператора віспу. У ніч з 18 на 19 січня 1730 р. Петро II, не досягши 15-річного віку, помер. Запрошені чисельні гості з усієї імперії, що приїхали на весілля, потрапили на похорони. Із загибеллю Петра II завершилася чоловіча лінія династії Романових.

3. Анна Іванівна (1730-1740)

Страшна розв'язка хвороби Петра II стала повною несподіванкою для всіх і, особливо, для Долгоруких. Знову перед Верховною таємною радою постало питання про заміщення імператорського престолу. Вибір випав на запропоновану Д.М. Голіциним середню доньку царя Івана Олексійовича (нерідного брата Петра I) – 37-річну Анну Іванівну (1693-1740) герцогиню Курляндську. Видана у 1710 р. заміж за герцога Курляндського Фрідріха Вільгельма, вона рано овдовіла, бідно прожила в Мітаві 19 років, поводи́ла себе тихо і Росію за весь цей час

не відвідувала. Кандидатури на престол дітей Петра I Анни і Єлизавети Голіцин відвів, оскільки, за його твердженням, Катерина I була «подлой породы» і, до того ж, зайняла престол без всяких на те прав.

Рада у складі Ф.М. Апраксина, Г.І. Головкина, Д.М. Голіцина і В.Л. Долгорукого вирішила обрати Анну Іванівну на певних «кондиціях» (умовах), які обмежували царську самодержавну владу. Ці умови розробив Голіцин, що передбачали:

1. Правити разом з Верховною таємною радою.
2. Без її згоди не оголошувати війни і укладати мир.
3. Команда над гвардією і іншими військами повинна належати Верховній таємній раді.
4. Своєю владою не підвищувати в чинах вище полковника.
5. Не витратити державних сум без згоди Верховної таємної ради.
6. Нікого із шляхецтва не позбавляти життя без суду.
7. Без згоди Верховної таємної ради не виходити заміж і не призначати наступника.

В разі порушення цих умов імператриця повинна була втратити «корону Російську». Крім цих політичних умов, ставилася ще одна: не привозити в Росію свого фаворита Бірона. Із поданням «кондицій» здійснювалася спроба переходу від абсолютної монархії до обмеженої.

Анна Іванівна не вагаючись підписала «кондиції», але не мала наміру їх виконувати, бо їй стало відомо, що вони складені не за волею народу, а вузьким колом осіб. Після цього 15 лютого Анна Іванівна прибула в Москву, де 25 лютого 1730 р. відбулася присяга та фейерверк на честь нової імператриці.

Вступивши на престол, нова імператриця розпочала реформування державних установ з метою відновлення петровських порядків. Столицю імперії після трирічного перебування у Москві знову перенесли у Петербург. На вимогу дворянства ліквідували Верховну таємну раду, а Сенату відновили те коло повноважень, які він мав при Петрі I у кількості 21 чол. Крім того, Анна Іванівна на вимогу того ж дворянства відмінила петровський майорат і дозволила дрібнити дворянські помістя між спадкоємцями, що було позитивним кроком. За її розпорядженням у липні 1731 р. утворили військовий Кадетський корпус для дворянських дітей від 13 до 18 р., після закінчення якого їм присвоювалися офіцерські звання. Іменним указом Анна Іванівна дозволила відставку військовим, що прослужили 25 років.

Указом від 6 листопада 1731 р. утворювався Кабінет міністрів на чолі з віце-канцлером німцем Остерманом, за яким стояв фаворит Анни Іванівни, бувший конюх Ернст Йоган Бірон (1690-1772). Період правління Анни Іванівни характеризувався засиллям іноземців і дістав назву «біронівщина».

Після вступу Анни Іванівни на престол Бірон приїхав до Росії і, користуючись необмеженим впливом на імператрицю, наживався, грабував через підставних осіб російську казну. У 1737 р. його обрали герцогом курляндським, а у Росії Бірон займав посаду лише обер-камергера імператриці, що завідував придворними стайнями та полюванням, єдиною справою, яку він знав досконало і якою цікавилася Анна Іванівна. Одночасно з Біроном на авансцену російського політичного життя виходять авантюристи – брати Ренгольд, К. Мегден, І. Корф, Г. Кейзерлінг та інші. Серед іноземців видивлялись імена віце-канцлера А.І. Остермана та фельдмаршала Б.Х. Мініха (1683-1767).

Внутрішня політика 1730-1740 рр. відзначалася подальшим розоренням та в цілому послабленням Росії. Дефіцит бюджету, що залишився ще з часів Петра I, продовжував невпинно зростати і досягнув 15 млн. крб. Імператриця марнувала державні гроші на різні забави та маскаради, а її іноземне оточення відкрито грабувало державну казну. Для поповнення коштів у повіті посилали військові команди, які силоміць забирали у населення останнє. Важке положення ускладнював голод 1734-1735 рр., якого зазнав центр держави, тому уряд був змушений скасувати подушний податок за другу половину 1735 р.

Поруч з цим, здійснювалося збільшення чисельності армії і видано новий військовий статут. Для підсилення своєї влади за наказом імператриці утворили лейб-гвардійський Ізмайловський полк, що складався виключно з іноземців. Головнокомандувач Мініх запровадив жорстокий військовий порядок у військах, що привело до масового дезертирства. У 1732 р. в бігах знаходилося 12% (20 тис.) солдат. Здирання податків, голод і повторні рекрутські набори посилювали незадоволення селянства.

Анна Іванівна, вступивши на престол, не простила образ і приниження своїм суперникам із числа верховників, а також відбувався пошук нових ворогів. Для цього в березні 1731 р. відновили ліквідований при Петрі II Преображенський приказ, правда під іншою назвою – Канцелярія таємних розшукових справ (Таємна канцелярія). Цей політичний каральний орган очолив А.І. Ушаков. Ще ніколи не було так багато процесів про «слово і діло государеве», і за 10 років діяльності цього органу за дріб'язковими доносами репресували або відправили на заслання близько 20 тис. чол.

Найбільш гучною із справ Таємної канцелярії стала справа А.П. Волинського. Артемій Петрович Волинський (1689-1740) був астраханським та казансььким губернатором, а після смерті П.І. Ягужинського у 1738 р став кабінет-міністром. Навколо нього почали об'єднуватися незадоволена «біронівщиною» російська опозиція (конфіденти). Справа Волинського розпочалася у березні 1740 р. за доносом трьох наглядців із конюшенного відомства, яких він звільнив

за розкрадання. За наполяганням Остермана та Бірона, Волинського арештували, примусили під тортурами себе обмовити, що ніби він принижував у розмовах честь і гідність імператриці, і 27 червня 1740 р. четвертували. Також стратили його найближчих соратників – полковника П.М. Єропкина та радника Адміралтейського відомства А.Ф. Хрущова, а інших «конфідентів» били батогами і відправили на заслання у Сибір та Соловки.

Після п'ятирічного перебування на престолі Анні Іванівні набридло брати хоча б найменшу участь в державному правлінні і, поринаючи у ліноші та нудьгу, вона видала указ, за яким підпис трьох кабінет-міністрів заміняв підпис імператриці (А.І. Остермана, графа Г.І. Головкина, князя А.М. Черкаського). З 1735 р. Кабінет перетворився у верховну установу, яка здійснювала управління імперією.

А тим часом імператриця розважалася. Їй хотілося «пожити», коли молодість уже пройшла, однак вона намагалася оточити себе людьми, які б постійно її забавляли. Прагнення до цього посилювалося, оскільки імператриця не переносила тиші, то їй підшукували спеціально таких співрозмовниць, які б розмовляли без зупинки, щоб відганяти настирні думки про минуле. Крім того, імператриця мала досить дивну пристрасть – стріляти у птахів через вікна, тому в кімнатах завжди були заряджені рушниці, з яких Анна Іванівна стріляла у пролітаючих неподалік синичок, ластівок, сорок і т.п. Про нерозбірливу стрілянину по живих мішенях, а не про класичне полювання говорять й інші факти. В спеціально побудованих загонах під Петергофом імператриця стріляла по птахам та звірях, яких відловлювали для цієї «забави».

Одним з найулюбленіших занять цариці були забави блазнів (клоунів). В такий спосіб вона примітивно, з великою насолодою знущалася над представниками аристократичних родів, яких примушували бути блазнями в дійсності. Анна Іванівна не могла вибачити їм пережитого приниження запропонованих їй «кондицій».

Зовнішня політика у 1730-1740 рр. не відзначалася особливими успіхами. Армія і особливо флот занепадали, що привело до загрози втрати останніх завоювань Петра І. Зокрема, Росія у 1732 р. повернула Персії завойовані Петром І частини Гіляну, Мазандерану, Азербайджану та Дагестану. У Речі Посполитій російська політика йшла в розріз з французькими інтересами, а звідси, постійне ворогування Росії з Францією у європейських справах XVIII ст.

У 1735 р. вибухнула війна з Туреччиною та кримськими татарами за вихід до південних морів і велася в союзі з Австрією. Бойові дії відбувалися на кордонах Поділля та Бессарабії, а також у Криму. Російські війська під командуванням Мініха здобули перемогу під Ставчанами та взяли турецьку фортецю Хотин. У Криму російська армія захопила перекопські укріплення. Загалом війна виявилася вдалою для Росії, хоча велася досить кволо і з великими жертвами та

матеріальними затратами. За умовами Белградського миру, що уклали у 1739 р., Росія розширювала свої південні кордони (але не досягнула узбережжя Чорного моря) та повернула собі район Азова, щоправда без права будувати на ньому укріплення.

У 1741-1743 рр. проходила російсько-шведська війна, приводом до якої було ніби недодержання Росією умов Ніштадського миру. Справжньою ж причиною нападу Швеції було бажання скористатися слабкістю влади у Росії, пов'язаною з дворцевими переворотами. Війна закінчилася вже при Єлизаветі у 1743 р. мирним договором, підписаним в Або, за яким до Росії відійшла частина території Фінляндії до ріки Кюмене.

4. Двірцеві перевороти 1740-1741 рр.

17 жовтня 1740 р. Анна Іванівна померла, і згідно заповіту імператором проголосили тримісячне немовля – сина Анни Леопольдівни (племінниці Анни Іванівни) і Антона-Ульріха Брауншвейгського – Івана VI Антоновича (1740-1764). В останні дні життя Анна Іванівна під тиском призначила у заповіті регентом імперії Бірона до повноліття Івана. На той час Бірона ненавиділи не тільки росіяни, але і Остерман та Мініх і терпіти його ще 17 років ніхто наміру не мав. Почалося бродіння у гвардійських полках, чим скористався Мініх, який був ображений на Бірона за те, що той не нагородив його обіцяним званням генералісімуса.

У ніч проти 8 листопада 1740 р. відбувся переворот, що відрізнявся надзвичайною легкістю і був унікальним в історії Росії, оскільки здійснювався без попереднього таємного плану. Все пройшло просто і буденно. Мініх разом з 80 гвардійцями прибули у Літній палац, де захопили Бірона, коли той спав. На шосту годину ранку тритижневе регенство Бірона закінчилося, а його самого ув'язнили в Шліссельбурській фортеці, а пізніше вислали в Пелим та Ярославль.

9 листопада 1740 р. Анна Леопольдівна (1718-1746) проголосила себе регентшею, а фактична влада зосередилася в руках двох суперників – Мініха і Остермана. Через два дні Анна Леопольдівна видала указ про нагороди. Мініх, організатор перевороту, знову не отримав звання генералісімуса, а став «лише» першим міністром. Остерману присвоїли звання генерал-адмірала і одночасно залишили за ним пост кабінет-міністра. Антону-Ульріху (чоловіку Анни Леопольдівни) присвоїли звання генералісімуса.

Проте безпечна і лінива 22-річна Анна Леопольдівна виявилася ще більш непридатною до державного правління, ніж її попередниця. Більшу частину часу вона проводила у товаристві своєї фаворитки Менгден, яка їй диктувала, кого приймати на аудієнцію. В основному це були родичі фаворитки й іноземні послы. До цих обставин додалися подальше засилля іноземців та внутрішні чвари між ними, що переросли у відкриту ворожнечу між Мініхом і Остерманом. У січні

1740 р. Анна Леопольдівна своїм указом зняла Мініха з посади першого міністра і обмежила його діяльність лише командуванням армією. Це ще більше послабило становище німців. У дворянських колах столиці і в гвардійських полках зріло незадоволення, що вилилося у черговий дворцевий переворот, який відбувся 25 листопада 1741 р. і внаслідок якого до влади прийшла дочка Петра I – Єлизавета (1709-1761). Головною особливістю цього перевороту було те, що у ньому брали участь гвардійці, в більшості, вихідці з селян.

5. Правління Єлизавети Петрівни (1741-1761)

Дворцевий переворот проходив за участю 308 гвардійців Преображенського полку, на чолі яких знаходилася донька Петра I Єлизавета Петрівна (1709-1761), якій допомагали Лесток, Воронцов, Шувалов, Шварц. Заколотники одразу заарештували маленького імператора та його батьків і відправили на заслання у Холмогори під Архангельськом. У 1756 р. Єлизавета переведе імператора на довічне ув'язнення у Шліссельбурську фортецю, а під час спроби його звільнення у 1764 р. він загине.

Єлизавета Петрівна була наймолодшою дитиною Петра I і Катерини. На жаль, вона не успадкувала глибокого розуму свого батька, не вдосконалювала свої здібності, тому, ставши імператрицею, і вона виявилася не готовою керувати величезною державою. Цариця книг не читала і навіть вважала, що це заняття шкодить здоров'ю, тому освіта її обмежилася вивченням французької та німецької мови, без яких при дворі не можна було обійтися. Однак, у одній сфері імператриця була неперевершеною – це у танцювальному мистецтві. Фізично здорова Єлизавета могла весь бал провести в танцях, змінюючи ошасливлених партнерів і вбрання, якого в гардеробі нараховувалося більше 15 тис. Любов до розваг не покидали її все життя, а її оточення постійно насолоджувалося вишуканими комічними та оперними спектаклями, грандіозними маскарадами, на яких Єлизавета в молоді роки любила переодягатися в чоловічий одяг, підкреслюючи свої бездоганні форми.

Імператриця на тривалий час відключалася від державних справ. Так, з 1 по 10 грудня 1744 р. нею розглядалися лише дві доповіді і то через особисту зацікавленість, а засідання «Конференцій» вона відвідала не більше 3-х разів за 5 років. Французький посол Луї Брегель повідомляв про відверто курйозний випадок: під час підписання договору з Австрією у 1746 р. на кінчик пера потрапила оса, і Єлизавета, що встигла вивести три перші букви свого імені, інстинктивно відкинула перо. Після цього тільки через півтора місяці імператриця дописала свій підпис і, нарешті, ратифікувала документ.

Прихід до влади та діяльність Єлизавети все ж передбачала зміни у внутрішній політиці і повернення до всього російського та петровських порядків в цілому. Загалом правління Єлизавети можна

розділити на два періоди: 1) 1741-1749; 2) 1750-1761. Перший період характеризувався досить в'ялою внутрішньою та зовнішньою політикою, а другий – визначався якісними, результативними змінами завдяки діяльності своїх фаворитів братів Шувалових.

У перший період спостерігається відновлення петровських державних установ. Так, указом від 12 грудня 1741 р. Єлизавета розпустила Кабінет міністрів, а всю повноту влади передала Сенату. Цим же документом відновлювалася діяльність й інших петровських закладів – Берг-колегії, Мануфактур-колегії, Головного магістрату (скасованих у 1728 р.).

У лютому 1742 р. був прийнятий відомий указ, що засуджував фаворитизм попередніх правителів, у якому суворо наказувалося надалі звання і чини надавати лише за реальні заслуги. Сама Єлизавета, очевидно, не мала на увазі себе. Навпаки, її оточення складалося з багаточисельних фаворитів, які компенсовували пасивну державну діяльність імператриці. Щоправда, не всі фаворити Єлизавети проявляли бажання здійснювати управління державою, й існували лише для любовних розваг.

Найбільш відомим фаворитом імператриці був син чернігівського козака Олексій Григорович Розумовський (1709-1771). Стверджували, що Єлизавета була з ним таємно обвінчана, і навіть мала дітей, але документально це не підтверджено. Казковій зміні у своїй долі Олексій Розум (прізвище по батьку) був зобов'язаний імпозантній і бездоганній за красою зовнішності та унікальному за тембром голосу. Взятий у 1731 р. з церковного хору в придворні співаки, він потрапив у поле зору Єлизавети. Після перевороту 1741 р. він і його брат отримав багаті вотчини та звання графа, а у 1756 р. О. Розумовський став фельдмаршалом.

Молодший брат О. Розумовського Кирило після навчання в Парижі у 1746 р. у вісімнадцятирічному віці був призначений президентом Петербурзької Академії наук, а з 1750 по 1764 рр. – останнім гетьманом України.

В кінці 40-х рр. XVIII ст. серце імператриці, цього разу, підкорив 22-річний Іван Іванович Шувалов (1727-1797). Його відрізняла висока освіченість, що дозволила йому зайняти помітне місце в історії російської культури.

Свій вступ на трон Єлизавета відмітила традиційним актом: у 1742-1743 рр. знизила подушний податок на 10 коп. Одночасно для того, щоб у казну надходження не зменшувалися, наказано було стягувати з платні духовенства, військових та цивільних чинів від 5 до 20 коп. з рубля. До того ж піднімалися ціни на сіль та вино. Так, ціна на сіль за кілька років зросла на 120%, а надходження в казну від її продажу зросли з 801 тис. руб. в 1749 р. до 2,2 млн. руб. у 1761 р.

Чи не єдиною вагомою справою в цей період правління Єлизавети стала проведена у 1743-1744 рр. друга ревізія (перепис населення),

що виявила приріст населення на 2,1 млн. чол. В результаті по новому кадастру збільшилися надходження від прямих податків населення.

Оцінка царювання Єлизавети покращувалася виданим указом у 1744 р., що відміняв смертну кару. Цим рішенням заборонялося Сенату затверджувати смертні вироки за кримінальні злочини на побутовому рівні. Проте «Канцелярія таємних слідчих справ» під керівництвом Ушакова, а пізніше Шувалова працювала, як і раніше.

У другому періоді (1750-1761) правління Єлизавети державна політика значно посилюється. За ініціативою П.І. Шувалова (брата І.І. Шувалова), однією із головних економіко-політичних акцій уряду була відміна внутрішніх митних тарифів та зборів, які сильно гальмували розвиток всеросійського ринку. У зв'язку з цим, був виданий указ імператриці від 20 грудня 1753 р., який практично завершував справу, розпочату ще Іваном Калитою – об'єднання земель навколо центру. Втрати від зборів внутрішніх тарифів легко компенсовувалися підвищенням тарифів на зовнішню торгівлю: замість 5 коп. з руб. почали брати по 13 коп. Тому, якщо в 1753 р. всі прикордонні митниці дали 1,5 млн. руб., то в 1761 р. – 2,7 млн. На знак подяки за цю реформу купецтво подарувало Єлизаветі рідкісний діамант в 56 карат, вартістю у 53 тис. руб.

За часів правління Єлизавети дворянству надавалися широкі матеріальні привілеї. Найбільш значуща з них – проголошення винокуріння дворянською монополією. За указом 1754 р. всі винокурні заводи, що належали купцям, мали бути продані протягом півроку поміщикам. Цей політичний крок носив регресивний характер, оскільки гальмував розвиток промисловості, посилював кріпосництво.

Однак, кризи не відбулося, оскільки в середині XVIII ст. в країні виникли десятки нових підприємств важкої та легкої промисловості. Головними заводчиками залишалися Демидови, на металургійних заводах яких виплавлялося до 60% чавуну. Всього виплавка чавуну зросла з 25 тис. т у 1740 р. до 60 тис. т у 1760 р. Помітний стрибок відбувся у розвитку суконного, парусно-полотняного і паперового виробництва. З 1725 по 1750 рр. виникли 62 нові текстильні мануфактури у Воронежі, Іркутську, Калузі, Серпухові, Ярославлі.

У 50-х рр. XVIII ст. відбулося ряд змін у сфері вищого управління державою. В цей час спостерігалось послаблення ролі Сенату і 14 березня 1756 р. утворилася нова установа – «Конференції при височайшому дворі», що нагадувала колишні Верховну таємну раду та Кабінет. Цей орган поступово перетворився на центральний в управлінні державними справами і працював двічі на тиждень. До складу «Конференції» входили А.П. Бестужев-Рюмін, генерал-прокурор Н.Ю. Трубецькой, віце-канцлер М.І. Воронцов, генерал-фельдмаршал С.Ф. Апраксін, брати Шувалови.

З нових родин висунулися Воронцови і особливо Шувалови. П.І. Шувалов безпосередньо впливав на політичний курс держави і був

другою особою, за оцінками істориків, після Петра I, хто так прагнув до всього нового. Однак, його псувала одна риса – прагнення до наживи, причому граф відкрито плував свою кишеню з державною казною. Щоправда це йому сходило з рук, оскільки він був жонатий на давній подрузі імператриці.

Загалом двадцятирічне правління Єлизавети сприймалося сучасниками як цілком позитивне. Перш за все, це пояснювалося тим, що з її ім'ям пов'язувалося викорінення «біронівщини». Саме з нею, робить висновок С.М. Соловйов, Росія ожила, а найвищі посади знову почали займати росіяни. Причому, коли навіть на другорядні посади призначали іноземця, Єлизавета запитувала: «Хіба немає росіянина?»

У серпні 1756 р. із нападом Пруссії на австрійську армію у Саксонії вибухнула Семилітня війна (1756-1763 рр.), у якій Австрія, Франція і Росія протистояли Пруссії і Англії. Причиною чергового європейського конфлікту стало англо-французьке суперництво за колонії та австро-пруські протиріччя. Бажання розширити свої кордони у Східній Пруссії виявила також Росія.

Початок війни показав, що Росія не була готовою до війни, оскільки більша частина російських полків розквартирувалися у губерніях, віддалених від західних кордонів. До того ж головнокомандувачем призначили не надто талановитого фельдмаршала С.Ф. Апраксина (1661-1728), який тільки до літа 1757 р. здійснював перегрупування військ і вивів їх у Східну Пруссию.

30 серпня 1757 р. відбулася битва поблизу містечка Гросс-Егерсдорф, де 24-тисячна пруська армія під командуванням фельдмаршала Г. Левальда, розраховуючи на несподіваний удар, відважилася атакувати 55-тисячну армію росіян. Однак, росіянам вдалося швидко розгорнути бойові порядки і нанести нападаючим контрудар та отримати перемогу. Поруч з цим, росіяни перемогою не скористалися, більше того, Апраксін наказав ворога не переслідувати і з поля бою відступив. Така бездіяльність та зволікання головнокомандувача пояснювалося тим, що у цей час імператриця Єлизавета важко захворіла. Тому Апраксін за вказівкою канцлера Бестужева зайняв вичікувальну позицію. Вони не хотіли ризикувати своїм положенням, розраховуючи на майбутнє правління Петра III, що був відомим прихильником пруського короля Фрідріха II.

Фельдмаршал з канцлером жорстко прорахувалися, оскільки Єлизавета незабаром одужала і, дізнавшись про стан справ, наказала арештувати спочатку Апраксина (помер під час слідства у 1758 р.), а пізніше, позбавивши всіх чинів, відправила на заслання Бестужева.

Прогаяне на війні довелося надолужувати в наступному 1758 р. новому головнокомандувачу російською армією генералу В.В. Фермору (англічанину за походженням). У січні 1758 р. росіяни без бою взяли Кенігсберг, оскільки пруська армія воювала в цей час з шведами, що несподівано висадилися у Померанії. Після цього, вся Східна

Прусія була зайнята російськими військами, а місцеве населення присягнуло російській короні, що означало приєднання цієї території до Росії.

Воєнна кампанія 1758 р. відзначилася запеклою битвою 25 серпня 1758 р. при Цондорфі, що в 100 км від Берліна. Російська армія нараховувала 42 тис. чол.(втрати 13 тис. чол.), а пруська – 22 тис. чол.(втрати 11 тис. чол.). Через великі втрати російські війська на ранок 26 серпня на очах у супротивника організовано відступили, а прусаки, у свою чергу, не мали сили їх переслідувати. Результати цієї кампанії переконали уряд у бездарності Фермора як воєначальника, що не зумів переважаючими силами здобути перемогу у бойових діях 1758 р., стратегічні результати яких дорівнювали нулю.

У 1759 р. новим головнокомандувачем призначили талановитого 60-річного генерала П.С. Салтикова (1698-1772). 12 серпня 1759 р. 40-тисячна об'єднана російсько-австрійська армія зустрілася у битві під Кунесрдорфом з 48-тисячною пруською армією, що була вщент розбита росіянами (втрати 17 тис. і 5 тис. полонених). Трофеї, що дісталися росіянам, були багатими: 26 прапорів, 172 гармати, причому у полон мало не потрапив сам пруський король Фрідріх II.

Кампанія 1760 р. не принесла успіхів союзникам, не дивлячись на те, що її кульмінацією став похід і взяття російськими військами пруської столиці – Берліна. Щоправда, 28 вересня 1760 р. захоплення Берліна відбулося без бою, а через три дні росіяни покинули місто через великий відрив від своїх тилів, а також донесень про рух пруської армії у напрямку до Берліна.

У липні 1761 р. окремих корпус росіян під командуванням П.А. Румянцева (1725-1796) взяв штурмом стратегічну фортецю Кольберг, що на узбережжі Балтики. Шлях на Берлін був відкритий, а Фрідріх II стояв на краю загибелі, але 25 грудня 1761 р. померла Єлизавета.

Ставши імператором, Петро III не тільки негайно уклав мир з Прусією, вступивши з нею у союз, але і повернув їй всі захоплені території. Російським військам у Померанії наказали готуватися до походу на Данію.

Прихід до влади Катерини II 28 червня 1762 р. знову змінив становище, позаяк нова імператриця хоча і не вступила у війну проти Прусії, але розірвала з нею союз.

У результаті Семилітньої війни Росія нічого не отримала. Ця війна лише послабила Прусію та стала школою для російського війська ціною значних людських жертв та матеріальних витрат.

6. Діяльність Петра III (25 грудня 1761р. – 28 червня 1762 р.)

Одразу після вступу Єлизавети на трон повстало питання про престолонаступництво. Один із претендентів на царську корону Іван Антонович був ув'язнений у Шліссельбурзькій фортеці і нікому не

загрожував. Вибір імператриці випав на її племінника – Петра Ульріха (Петра III) – сина старшої дочки Петра I Анни і голштинського герцога Карла Фрідріха. Цікавою деталлю виявилось те, що по матері Петро III (1728-1762) був внуком Петра I, а по батькові – внучатим племінником Карла XII.

В січні 1742 р. особистий посланець імператриці майор Н.Ф. Корф привіз до Петербурга 13-річного Петра. Незабаром він перейшов з лютеранства у православ'я і став називатися великим князем Петром Федоровичем, а в листопаді 1742 р. його проголосили спадкоємцем престолу. Оскільки соціальної опори у чужій країні Петро не мав, тому він став лише формальним претендентом на престол. Крім того, з дитинства його виховували як спадкоємця шведського престолу, а, отже, із ворожим ставленням до Росії. Все вказувало на те, що вибір імператриці виявився помилковим.

В 11-річному віці Петро залишився сиротою, а його вихователі досить жорстко поводитися з ним, що негативно вплинуло на психіку. До того ж поверхнева освіта двох різних культур дала відповідний результат – стійку огиду до книжок, особливо латинською мовою. Не випадково, уже будучи імператором, він заборонив тримати у своїй резиденції книги на латині.

Єлизавета призначила керуючим освітою Петра академіка Шетіліна, але спадкоємець не володів мінімальними здібностями і, взагалі, бажанням вчитися. В розпорядку дня Петра головне місце займали розваги, точніше головна забава – гра в олов'яні солдатки. До цього додавалися ще дві негативні риси: захоплення пруською воячиною, що вилилося у сліпе схилення перед давнім ворогом Росії – Фрідріхом II та ненависть до всього російського. Не додавало йому слави і зростаюча пристрасть до алкоголю.

Коли наступникові минуло 15 років, йому в наречені підшукали німецьку принцесу Софію-Фредеріку-Августу з родини занепалих принців Ангальт-Цербстських, а батько її служив генералом у пруській армії. До того ж принцеса була троюрідною сестрою майбутнього чоловіка. 28 червня 1744 р. Софія прийняла православ'я і стала Катериною Олексіївною (1729-1796).

Пишне весілля Петра і Катерини відбулося 21 серпня 1745 р. із вінчанням у Казанському соборі і тривало 10 днів. Однак, сімейне життя практично не вплинуло на характер та звички 17-річного Петра III. Одного разу він додумався просверлити отвір у кімнату імператриці, щоб підглядати за вечорницями неодруженої тітоньки Єлизавети із своїми фаворитами. Більше того, він запрошував до цієї розваги і інших придворних. Коли про це дізналася Єлизавета, то була страшенно розлючена і в черговий раз пожалкувала про свій вибір.

Катерина народила сина 20 вересня 1754 р., якого назвали Павлом (майбутнього імператора). Ходили чутки, що батько дитини – С.В. Салтиков, один із півтора десятка фаворитів Катерини. Проте

ймовірність їх мала, бо Павло успадкував чіткі риси зовнішності та характеру Петра Федоровича.

25 грудня 1761 р. Єлизавети не стало, і старший сенатор Н.Ю. Трубецької тут же проголосив імператором Петра III. Ніхто не чекав від цього проголошення нічого доброго, оскільки 33-річний імператор зберіг усі свої звички і дивакуватості, якими відзначався з ранньої юності. За виразом В.О. Ключевського, Петро III залишався дорослою дитиною.

Внутрішня політика. Розпочав він своє шестимісячне перебування при владі з повернення із заслання всіх іноземців (Мініха, Бірона), яких у свій час вислала Єлизавета, крім одного росіянина – екс-канцлера Бестужева, висланого за провали у бойових діях під час Семилітньої війни.

Крім, того Петро III видав ряд маніфестів, які були підготовлені ще за Єлизавети. Серед них:

- 1) Маніфест про вольності дворянства, що відміняв обов'язкову службу дворян (18 лютого 1762 р.).
- 2) Маніфест про секуляризацію монастирських і церковних маєтків (21 лютого 1762 р.).
- 3) Маніфест про заборону не дворянам купувати кріпосних селян на фабрики і заводи (29 березня 1762 р.).

Ці документи мали велике значення для дворянства, однак були розроблені не імператором, а його оточенням (секретар Д.В. Волков). До того ж своєю бездіяльністю та зухвалою поведінкою Петро III налаштував проти себе широкі верстви населення, духовенство, армію (відмова від завоювань у Семилітній війні). Так довго тривати не могло, і назрівав черговий дворцовий переворот. Чашу терпіння перепоновили чутки, про те, що імператор має намір одружитися на своїй фаворитці Воронцовій, а Катерину постригти в монахині та позбавити сина спадщини. Навіть існував наказ про арешт імператриці, щоправда в останній момент відмінений Петром III. Тому Катерині залишалося вибирати: або трон, або монастир. Вона обрала перше і вирішила або перемогти, або померти. Катерина розпочала підготовку до змови, кінцевою метою якої було здійснення перевороту.

7. Переворот 28 червня 1762 р. та прихід до влади Катерини II

Безпосереднім приводом до перевороту стало рішення Петра III розпочати війну з Данією, а також арешт капітана Пассека, що був одним із 40 офіцерів-змовників. О 6 год. ранку 28 червня 1762 р. брат фаворита імператриці О.Г. Орлов (1737-1807) прибув до Петергофа, де окремо від чоловіка проживала Катерина, і вони поспішили у Петербург. Петро III в цей час знаходився за межами міста в Оранієнбаумі, що полегшувало виконання поставленої мети. Катерина розраховувала на підтримку військових, і першими присягнули

імператриці гвардійці Ізмайловського полку, яким командував Кирило Разумовський (1728-1803), будучи одночасно гетьманом України.

Після цього Катерині присягу склали Семенівський, а пізніше і Преображенський полки. Далі у Казанському соборі Катерину проголосили імператрицею, а о 10 год. у Зимовому палаці присягнули усі столичні цивільні чини. Вночі 29 червня 1762 р. гвадійці під командуванням Катерини II виступили проти Петра III.

Переворот для інфантильного Петра III виявився повною несподіванкою, оскільки йому здавалося, що його піддані цілком віддані імператору. Тому, коли 28 червня він прибув у Перергоф до Катерини, щоб наступного дня святкувати свій день народження, то виявив, що Катерина терміново виїхала до Петербургу. Тоді імператор послав полковників Трубецького і Шувалова у Петербург, щоб дізнатися про те, що відбувається, але посланці не повернулися, оскільки уже склали присягу разом із своїми полками Катерині. Петро III усе зрозумів і розгубився. Його спроба знайти притулок у Кронштадті не мала успіху, оскільки командування фортеці заявило, що вони уже склали присягу Катерині.

29 червня 1762 р. Петро III зрікся престолу і просив, щоб Катерина відправила його з фавориткою Воронцовою на проживання у Голштинію та виділила кошти для безбідного існування. Однак, задовольнити це прохання Катерина не могла, оскільки великий друг Петра III пруський король Фрідріх II міг би включитися у боротьбу за російський престол. Тому Петра III відправили під домашній арешт у Ропшу, невеликий мисливський палац у 20 км від Оранієнбаума. 6 липня колишнього імператора приїхали «провідати» посланці Катерини II гвардійські офіцери О. Орлов, А. Бярятинський і Г. Теплов. Вони влаштували велику гулянку, добряче напоїли Петра III і задушили. У обнародованому маніфесті 7 липня 1762 р. причиною смерті імператора називалася хвороба кишківника. Так безславно завершилося піврічне царювання Петра III.

Таким чином, після Петра I дворцеві перевороти 1725-1762 рр. відбувалися через слабкість, а часом бездарність наступників, однак, влада все ж залишалася в руках дворянства. Характерною рисою цих переворотів була легкість та безкровність, з якою вони виконувалися.

Тема 5

ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ ПІСЛЯ ПЕТРА І (1725-1762рр.)

1. Розширення кріпосного права та соціальні протести народних мас

Протягом другої чверті XVIII ст. спостерігався зріст кріпосництва, що проявлявся у розширенні права поміщиків щодо селянства та масовому перетворенні вільних селян на кріпаків. Одночасно, зростала площа дворянського землеволодіння за рахунок передачі державних земель, разом із населенням, у власність придворним та фаворитам. Так, тільки своїм фаворитам Єлизавета роздала до 100 тис. чол.

Таке положення привело до того, що в окремих районах держави (Центральний, Приуралля) вільне селянство майже зникло. Над кріпаками панувала сваволя поміщика, який вважав їх своїми рабами. В кінці свого царювання Єлизавета, указом 1760 р. дозволяла поміщикам засилати своїх кріпаків на поселення. У зв'язку з цим, масовим явищем стали утиски, знущання і, навіть, вбивства селян. Зокрема, Дар'я Салтикова до смерті закатувала більше 100 чол. Буденно виглядали у побуті поміщицькі гареми.

До соціального безправ'я селянства додавалися податкова, рекрутська, інші повинності та голод. Обездолене селянство вбачало вихід із нестерпного становища у втечі, що залишалася головною формою соціального протесту. Тільки з 1727 по 1742 рр. у розшуку знаходилося більше 320 тис. чол. Втікачі направлялися у малозаселені, небезпечні степові райони, на Урал, в Сибір. Масово втечі здійснювалися за кордон, тому у вказаний період, Сенат направив у Польщу запит щодо пошуку близько 1 млн. чол. Тільки в маєтку князя Чарторийського у Гомельському старостві знайшли притулок кілька тисяч втікачів з Росії.

Маючи стійкий і масовий характер, втечі завдавали величезних збитків поміщицькому господарству, підриваючи його економіку, а іноді і розорювали поміщиків. Кожна втеча була не тільки відчутною втратою для господарства, але й провокувала нові подібні дії. Тому влада усіма засобами намагалася протистояти цьому явищу, посилюючи покарання як для втікачів, так і для тих, хто їх переховував. Ще за указом 1721 р. втікачів таврували і повертали або попереднім власникам, або відправляли в рекрути на галери. Поруч з цим існували також великі штрафи за переховування втікачів у розмірі по 100-200 крб. за чоловіка і по 50-100 крб. за жінку. Проте штрафи мало допомагали, тому відповідно до цього указу за переховування передбачалася смертна кара. Одночасно, за допомогу у виявленні втікача видавалася винагорода у 10 крб.

Однак, селянство не зупинялося перед втечею і переходило до відкритих форм протесту. За далеко неповними підрахунками в 30-50-х

рр. збройні виступи селян проходили у 54 повітах. Повстанці не тільки відмовлялися виконувати панщину та платити високий оброк, але і вбивали поміщиків та їх економів. Особливо активну боротьбу розгорнули монастирські селяни, яких налічувалося близько 1 млн. чол., що протестували проти переходу їх у державну власність. В цей час проходило понад 60 виступів, які переростали у цілі повстання селян, серед яких повстання Новоспаського монастиря в Шацькому повіті, Савинського монастиря під Москвою та інших.

2. Розвиток сільського господарства

Основний прогрес у сільському господарстві проявлявся у введенні нових земель, що освоювалися на Уралі, Північному Кавказі та на півдні України. При цьому підвищувалася товарність як поміщицького, так і селянського господарства, що означало продаж сільськогосподарських залишків, продуктів на внутрішньому та зовнішньому ринках. Помітно збільшився об'єм вивозу хліба.

Важливим споживачем товарного зерна стало винокуріння. Воно набуло такого широкого розмаху в поміщицьких господарствах, що уряд, йдучи назустріч дворянам, проголосив у 1754 р. винокуріння дворянською монополією.

У зв'язку з розвитком у країні легкої промисловості збільшився попит на технічні культури і шерсть. Льон і прядиво поміщики збували власникам парусно-полотняних і канатних мануфактур. Ширші можливості для збуту продуктів сільського господарства підвищували інтерес поміщиків до агрономії.

Дворянське гуральне підприємництво, спроби пристосувати кріпосне господарство до існуючих товарно-грошових відносин не принесли очікуваних результатів. Дохід повсюди продовжував відставати від потреб поміщиків, звикших до розкоші. Навіть такий багач, як граф Шереметьєв, власник 800 тис. дес. землі не міг звести кінці з кінцями і змушений був брати позики.

Для того, щоб запобігти розоренню дворянства, уряд в 1754 р. заснував Дворянський банк, який видавав кредити під 6% річних. Особливістю створення кредитно-банкової системи в Росії було те, що більшість банків знаходилося у державній власності. Це пояснювалося тим, що держава прагнула до повного контролю над фінансовими потоками.

Основна маса сільськогосподарської продукції вирощувалася у селянських господарствах. Свідченням цього є чисельні документи, у тому числі, митні книги Москви, де зареєстровано чимало договорів на продаж зерна. Варто враховувати, що селяни не завжди продавали лишки своєї продукції. Необхідність сплачувати великі податки примушувала селянство продавати восени зерно, що складало прожитковий мінімум, для того, щоб весною купувати його надто дорого, або злидарювати впроголодь.

Екстенсивні форми ведення сільського господарства робили його надзвичайно чутливим до впливу клімату. Щорічно окремі райони Росії вражалися посухою чи ранніми заморозками, сараною чи градом. Однак, бували роки, коли неврожай охоплював величезну територію. Майже повсюди неврожаєм була охоплена країна в 1733-1735 і 1750 рр. Сотні тисяч людей тоді змушені були кидати рідні домівки у пошуках хліба.

Таким чином, розвиток сільського господарства сильно гальмували кріпосницькі пережитки, а намагання дворян пристосувати свої господарства до нових умов не мали успіху.

3. Промисловість і торгівля

В галузі промисловості тривало будівництво нових мануфактур, тому спостерігався досить інтенсивний приріст промислової продукції. Так, за першу чверть XVIII ст. виплавка чавуну в Росії збільшилася на 650 тис. пудів, в той час як у другій чверті – на 1,2 млн. пудів. За чверть століття значно зросла кількість підприємств легкої промисловості. В 1753 р. їх нараховувалося 155, у тому числі 16 суконних, 29 шовкових, 51 парусно-полотняних. Успіхи у легкій промисловості виявилися настільки значними, що підприємства цієї галузі у середині 30-х рр. XVIII ст. повністю задовольняли потреби внутрішнього ринку.

Суттєвою особливістю промислового розвитку у вказаний період була поява нових промислових центрів, а також зміна питомої ваги приватних та державних підприємств. Зокрема, Уральський металургійний район розширив свої кордони на південь, до якого увійшла Башкирія. Цей район став головним по виплавці міді. Сибірські купці Твердишев і Мясніков на Південному Уралі побудували такі ж потужні заводи, як Демидови на Середньому Уралі.

Нові мануфактури будували переважно купці і дворяни, хоча серед власників зустрічалися і селяни-фабриканти, що володіли невеликими підприємствами. Таке положення склалося тому, що держава перестала фінансувати легку промисловість, лише на Уралі казна продовжувала зводити нові металургійні заводи. Однак і тут темпи розвитку приватної металургії далеко випереджали державну.

Продовжувався процес прикріплення найманих робітників до мануфактур, початок якого відноситься до кінця петровського часу, але узаконений він був указом 7 січня 1736 р. Цей указ залишав назавжди не тільки самих працівників на підприємствах, але і їх сім'ї.

За офіційними даними на початку 60-х рр. у промисловості, підвідомчій Мануфактур-колегії, налічувалося 38 тис. робітників, з них 12,5 тис. найманих, 14 тис. приписних і 11,5 тис. кріпаків. Останні дві категорії відбували кріпосну працю в найтяжчих умовах. Робочий день тривав від 10 до 14 год. і більше. Мізерна зарплата, яка не забезпечувала навіть напівголодного існування, нерідко

затримувалася або видавалася недоброякісними продуктами. На важкі роботи набирали жінок та дітей, до яких застосовувалися також тілесні покарання за кожну необачність. Характеризуючи тодішню фабрику, відзначимо, що сучасники дивилися на неї, як на місце заслання. Так, дворяни посилали на свої фабрики кріпаків, які в чомусь провинилися. У Заураллі були навіть каторжні фабрики.

Протестуючи проти жахливих умов праці, робітники вдавалися до заворушень. Зокрема, вони відбувалися у 1749 та 1762 рр. на московському «Суконному дворі» – одній із найбільших у країні текстильних мануфактур, яка розташовувалася напроти Кремля. У 1752-1753 рр. проходили заворушення робітників на полотняних заводах Гончарова в Калузькій провінції.

Період 1725-1762 рр. в історії торгівлі Росії характеризувався подальшим піднесенням. Якщо у 1726 р. загальний оборот у зовнішній торгівлі складав 6,3 млн. крб., то у 1760 р. – 19,3 млн. крб. Експорт визначав вивіз, в основному, сировини, де перше місце займали льон і прядиво. Значну частину експорту складали також полотно і уральське залізо для Англії.

У складі імпорту переважали товари, які споживало дворянство та купецтво: шовкові тканини, тонке сукно, ювелірні вироби, чай, цукор, кава, вина і прянощі. Для промисловості довозилися шовк та фарби. Імпорт надходив, в більшості, із Західної Європи, оскільки торгівля зі Сходом у 50-х рр. не перевищувала 17% всієї зовнішньої торгівлі.

Якісне та кількісне зростання відбувалося у внутрішній торгівлі. Про це свідчить виникнення нових центрів періодичної торгівлі: базарів, торгів і ярмарок. Одним із найбільших ярмарок, що тривав цілий липень кожного року, був Макар'ївський на Волзі, що пізніше перевели у Нижній Новгород. На цей ярмарок збиралися, як російські купці, так і їх колеги з Європи (Польщі) та Азії (Персія, Індія). Поруч з цим, існували і інші великі ярмарки такі, як Ірбітський, Корінний, Муромський (поблизу Курська).

Протягом другої чверті XVIII ст. у торгівельній політиці продовжували домінувати, ще з епохи Петра I, меркантилістські погляди. Вони надавали цій політиці протекціоністський характер, що захищав російського товаровиробника. Невеликим виключенням був прийнятий під тиском дворянства митний тариф 1731 р., який значно знизив митні ставки на предмети імпорту, що було не вигідним для російського купецтва. Цей тариф був однією із тих поступок, які Анна Іванівна робила дворянам. Однак, наступний митний тариф 1757 р. знову відновлював протекціонізм для російської економіки. Крім того, велике значення для зросту і розвитку торгівлі мало скасування митного збору (указ 20 грудня 1753 р.).

У середині XVIII ст. зросло значення російського купецтва. Саме з цього середовища виділяються великі фабриканти і заводчики, такі як Затрапезніков, який заснував, одну із перших, Ярославську полотняну

мануфактуру, Твердіщев – один із засновників металургійних заводів на Уралі та інші. Російські купці тримали в своїх руках, в значній мірі, внутрішню і зовнішню торгівлю і розвивали свою діяльність у всіх великих прикордонних пунктах, як сухопутних – у Києві, Кяхті, Оренбурзі, Смоленську, так і морських – у Астрахані, Нарві, Петербурзі, Ризі. Поступово купецтво стало помітною соціальною силою, з якою повинен був рахуватися дворянський уряд. Купецтво постійно поповнювалося вихідцями із селянських мас. Здобувши встановлений законом про гільдії капітал, заможні селяни переходили в гільдію купців.

У 1754 р., одночасно із Дворянським, був заснований і Купецький банк, що працював на таких самих умовах (6% річних). У 1758 р. у Петербурзі та Москві відкрилися «банкові контори вексельних справ», які давали позички під векселі і полегшували грошові перекази, що дозволяло уникати перевезення важких мідних грошей.

Однією з характерних форм промислової і торгівельної діяльності середини XVIII ст. стали купецькі монопольні компанії. У 1748 р. виникла Біломорська компанія, що займалася виловом риби та виварюванням солі. Такі компанії склалися із групи купців і, здебільшого, очолювалися дворянами, які брали участь у розподілі прибутків, але не вносили капіталів. Причиною виникнення компаній на той час був напружений стан фінансів у зв'язку з Семилітньою війною, що примушувало уряд здавати на відкуп певну сферу діяльності, за яку плата вносилася наперед. Компанія, яку очолював купець Шемякін, одержала на відкуп митниці, зобов'язавшись вносити щороку суму збору, що дорівнювала середній за попередні три роки. У 1759 р. тому ж Шемякіну надали монополію на поставки зі Сходу імпортного шовку-сирцю, що викликало різкий стрибок цін на цей товар. Того ж року з'явилася монопольна компанія, очолювана Воронцовим, яка займалася експортом солі з Астраханських озер до Персії.

4. Колоніальна політика царизму відносно інших народів

У другій чверті XVIII ст. до складу Російської імперії входили землі Лівобережної (10 полків) та Слобідської (5 полків) України. Після гетьмана І. Скоропадського у 1722 р. управління Україною здійснювалося Малоросійською колегією – органом, що складався з шести російських урядовців. Політика цього органу зводилася до запровадження прямого оподаткування населення, що стало для народу справжнім лихом. У 1722 р. керівник колегії П. Вельямінов повідомляв, що підвищення податків зросло на 600%. Проте цей «успіх» обернувся для колегії поразкою, оскільки колегія на чолі з головою почали вимагати, щоб новий податок сплачували і росіяни, які мали володіння на Лівобережжі. Ці вимоги наштовхнулися на інтереси О. Меншикова, власника величезних маєтків в Україні. Саме це стало

причиною різкої критики цього органу Меншиковим, що потягнуло у 1727 р. відставку та розпуск першої Малоросійської колегії.

Зі зміною правителів у Росії змінювалася і політика щодо України. Обрання у 1727 р. гетьманом Данила Апостола (1654-1734) стало деякою поступкою царизму, однак після його смерті Анна Іванівна знову заборонила вибори гетьмана і заснувала ще одну колегію під назвою «Правління гетьманського уряду» (1734). Новоутворення складалося з трьох росіян і трьох українців на чолі з князем Шаховським.

Удаючи, що його колегія існує тимчасово, Шаховський мав таємні інструкції поширювати чутки, що в надмірних податках і невмілому керівництві Україною винні попередні гетьмани. Цими та іншими заходами царський уряд намагався позбавити українців самотності. У 1734 р. новий голова губернської ради князь Барятинський заарештував увесь київський магістрат, конфіскували його давні хартії прав, щоб із часом міщани забули про їх зміст і не могли порушити питання про свої права, не маючи документів. Тоді ж Сенат двічі відмовлявся затвердити посадником Києва українця, поступившись лише після того, як було доведено, що у місті немає росіянина, який би міг претендувати на цю посаду.

За часів «біронівщини» відбувалося застосування ганебного принципу «слова і діла», за яким найменша критика чи незгода з царським режимом ставили людину під загрозу Таємної канцелярії, де її допитували, піддавали тортурам, могли засудити до страти чи заслання. Тому недовіра і підозрілість стали на Лівобережжі буденним явищем.

Готуючись до війни з Туреччиною, уряд Анни Іванівни у 1734 р. дозволив козакам повернутися з Олешків (тепер Цюрупинськ) на свої старі місця і повернув їм територію Запоріжжя. Січ була відновлена під назвою «Нова Січ». Однак, селяни і козаки тяжко потерпали від російсько-турецької війни (1735-1739), в якій Лівобережжя слугувало головним плацдармом імператорського війська. Протягом чотирьох років було мобілізовано десятки тисяч українських козаків і селян, а втрати сягнули 35 тис. чол. До того ж у 1737-1738 рр. Україна була вимушена утримувати від 50 до 75 російських полків, що коштувало їй 1,5 млн. крб., або у 10 разів більше за її річний бюджет.

Поруч з цим, «Правління гетьманського уряду» спромоглося хоч на один позитивний крок. У 1728 р. утворили кодифікаційну комісію у складі 18 чол. з метою упорядкування українського права, яке продовжувало базуватися ще на Литовському статуті XVI ст. Через 16 років діяльності у 1744 р. ця комісія, нарешті, видала новий кодекс під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ».

У 1750 р. Єлизавета в Глухові на прохання старшини, в останнє призначила гетьманом України 22-річного Кирила Розумовського. За Розумовського Гетьманщина переживала «золоту осінь» своєї

автономії. Оскільки гетьман чимало часу проводив у столиці імперії, де був Президентом Петербурзької академії наук, Лівобережжям правила старшина. Саме за гетьманування Розумовського козацька верхівка домоглася перетворення з корпусного офіцерства на типове дворянство, що стало себе називати шляхтою.

Гетьман, підтримуючи шляхту, сприяв їй у закріпаченні селянства. У 1760 р. він видав універсал, за яким заборонялося селянам без письмового дозволу залишати власників та брати з собою рухоме майно.

У 1760-1763 рр. за активної участі Розумовського проходила на Лівобережжі судова реформа. Розуміючи, що суспільство стало надто складним, щоб старшина могла виконувати в ньому судові, адміністративні функції, гетьман розпочав організовувати нову систему судочинства. Тоді Гетьманщину поділили на 20 повітів, у кожному з яких утворювався власний суд, що розглядав кримінальні, цивільні та земельні справи. Суддів обирали із заможних верств населення, а міщани, як і раніше, судилися міськими судами.

Однак, прихильність Єлизавети до України мала свою межу, тому чимало ініціатив гетьмана залишилися без уваги. Зокрема, так було, коли Розумовський звернувся за дозволом встановлювати відносини України з європейськими державами, а намагання гетьмана звільнити українське військо від участі у війнах, прямо не пов'язаних з українськими інтересами, викликало негативну реакцію.

Продовжувалося подальше поглинання Російською імперією економіки Гетьманщини. У 1754 р. бюджет Лівобережжя було поставлено під російський контроль, а митні кордони скасовувалися. Коли Розумовський добивався права вільно розподіляти українські землі, йому повідомили, що цією прерогативою користується лише імператриця. Очевидними проглядалися певні рамки, в яких українцям дозволялося вести власні справи.

Після приходу у 1762 р. до влади Катерини II, Розумовський повнувся в Україну. У 1763 р. він зібрав старшинську раду у Глухові, у ході якої її учасники ухвалили петицію імператриці з рішучим закликком повернути втрачені вольності і створити на Лівобережжі шляхетський парламент на зразок польського сейму, а також передавати гетьманство по спадковості. В такий спосіб гетьман і старшина просили Катерину затвердити автономію України.

Реакція Катерини II стала дещо несподіваною для української знаті. Імператриця під впливом нападок на автономію, що містилася у записці Теплова, колишнього вчителя Розумовського, вирішила скасувати українську автономію взагалі. Розумовському наказувалося прибути до столиці і подати у відставку. 10 листопада 1764 р., після деяких зволікань та спроб досягти компромісу, Розумовський склав повноваження гетьмана України.

За покiрнiсть Розумовському була надана велика пенсiя (60 тис. крб. на рiк) та величезнi помiстя: Гадяцький Ключ та Бикiвська волость. На думку М.С. Грушевського, як гетьман, Розумовський був доволi невдалим, але з точки зору пiдтримання автономних традицiй, шкода, що йому не вдалося утримати булаву до кiнця життя (1803 р.).

Пiсля перiоду «руїни» у XVIII ст. на Правобережнiй Украiнi вiдбулася нова хвиля засилля польськими магнатами. Мiсцеве населення сильно потерпало вiд полiтичних, соцiальних та релiгiйних утискiв. Майже завмерло життя в правобережних мiстах. Для селянства iснував лише один засiб, щоб скинути ярмо – це втеча у Нову Сiч. Крім того, селяни вступали у озброєнi загони повстанцiв, якi дiстали турецьку назву «гайдамакiв».

Перше повстання гайдамакiв почалося у 1734 р., коли росiйська армiя з гетьманськими полками прибули у Польщу, щоб допомогти синовi короля Августа II зайняти польський престол. Бачачи козацькi полки, селяни вiрiшили, що вони прийшли їм на допомогу у боротьбi проти польськoi шляхти. Повстанський рух охопив Брацлавщину, Подiлля, частину Волини i дiйшов до Львова. На чолi повстання стояв сотник Верлан i тривало воно до 1738 р.

У 1750 р. спалахнуло нове гайдамацьке повстання, що охопило Брацлавщину, Подiлля та Киiвщину. Через рiк, внаслiдок слабкoi органiзацiї, повстання стало слабшати i селяни повернулися до мирного життя.

Бiлорусiя не переживала такої тривалої i напруженої боротьби, як Украiна у XVIII ст., хоча польсько-литовськi магнати посилювали тут свої позицiї i притiсняли бiлоруську шляхту. Полiтичний вплив Росiї i економiчний зв'язок з нею вiдчувалися тут сильнiше, нiж на Правобережнiй Украiнi. Важливого значення набуло питання про безперешкоднi торгiвельнi зносини мiж Смоленськом i Рiгою через польськi володiння.

Крiпосницька внутрiшня полiтика царизму викликала також вiдкритий опiр у Башкирiї. Збiльшення податкiв, примусовi будiвельнi фортификацiйнi роботи, насильницька християнiзацiя стали результатом повстання, що проходило у 1735-1740 рр. Спроби уряду придушити повстання з самого початку в липнi-серпнi 1735 р. успiху не мали.

Повсталим башкирам сприяли тi обставини, що в умовах росiйсько-турецькoi вiйни 1735-1739 рр. регулярнi вiйська не могли застосовуватися для розправи над повсталими. Лише у 1740 р., використовуючи розкол серед повстанцiв, каральним загоном у 18 тис. чол. вдалося загасити полум'я народної боротьби. Всього, за неповними даними, тiльки у 1739-1740 рр. загинуло, закатовано та вислано у iншi райони 16 тис. башкир. Це повстання мало певний вплив на уряд Анни Iванiвни, що вiдмовився вiд планiв ввести подушний податок i позбавити башкир спадкового права на землю.

Проте у 1755-1756 рр. в Башкирії розгорілося нове повстання під проводом мули Абдули Абдулаєва. Причиною повстання стала заборона будувати мечеті та закриття мусульманських шкіл. Губернська адміністрація на цей раз змогла застосувати заходи для швидкого придушення повстання і 40-тисячний каральний загін жорстоко розправився з його учасниками. Однак і це повстання примусило уряд уже Єлизавети піти на певні пом'якшення відносно Башкирії та відмовитися від насильницької християнізації.

Дворянська імперія засвоїла стратегію і тактику ще Московської держави щодо підкорених народів. Її колоніальна політика мала на меті жорстоку експлуатацію народів, які знаходилися на низькому рівні економічного і соціального розвитку.

Тема 6

РОСІЯ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ КАТЕРИНИ II (1762-1773 рр.).

1. Початок правління Катерини II

Посаджена на трон внаслідок перевороту 28 червня 1762 р. імператриця Катерина II (1729-1796) не мала ніяких кровних зв'язків з царською династією і не володіла правом на престол. Поруч з цим, Катерина II, на відміну від своїх попередників, мала політичну програму, яка зводилася до:

1. Необхідно піднімати освітній рівень нації.
2. Навести порядок у державі і примусити суспільство виконувати закони.
3. Сприяти розквіту держави.
4. Перетворити державу на грізну силу, що викликатиме повагу сусідів та інше.

Перед імператрицею стояло складне завдання, оскільки, за її словами у 1762 р. держава знаходилася у скрутному становищі: у фінансах панував хаос, позаяк не було складено бюджету по надходженнях і витратах; вісім місяців російська армія за кордоном не отримувала платні; заворушеннями було охоплено 49 тис. приписних і 150 тис. поміщицьких та монастирських селян; втратив минулу славу військовий флот; повсюду процвітало казнокрадство і сваволя. (Див. додатки. – С. 211-213.).

Катерина II усвідомлювала проблематичність свого становища, тому уникала сутичок з дворянством, що підтримали її в боротьбі за престол. Однак, зберігалася ще одна небезпека – це ув'язнений у Шліссельбургській фортеці 22-річний Іван Антонович, законний претендент на трон. Підстави для цього були, оскільки у 1762-1764 рр. таємна поліція розкрила ряд змов, пов'язаних з його ім'ям. У зв'язку з цим, імператриця наказала пильно охороняти царевича, а у випадку спроби його звільнення – фізично знищити.

Така спроба відбулася 5 липня 1764 р., а її організатором став підпоручник Смоленського піхотного полку В.Я. Мирович (1740-1764). Він о 2 год. ночі підняв довірених солдат і арештував коменданта фортеці, але коли після сутички з охороною заколотники увірвалися в камеру, то побачили заколоте тіло Івана Антоновича. Офіцери Чекін і Власьєв чітко виконали таємну інструкцію. Налякана такими подіями Катерина II наказала стратити Мировича, хоча смертні вироки були відмінені ще Єлизаветою у 1741 р.

Внутрішня політика Катерини II, після приходу до влади, характеризувалася подальшими поступками дворянству, що визначило назву періоду її правління як «золотий вік». Одразу після приходу до влади вона підтвердила дійсність указів відносно дворянства, виданих Петром III, за виключенням указу про секуляризацію церковних земель. Імператриця побоювалася, що

одержавлення монастирських земель викличе протидію духовенства. Однак, через два роки, переконавшись, що авторитет духовенства невеликий, 26 лютого 1764 р. вийшов маніфест про остаточну секуляризацію церковних земель, що передбачало проведення земельної реформи. Всі єпархії поділялися на три класи: в перший увійшли Новгородська, Московська і Петербургська єпархії, у другий 8 єпархій і в третій – 15. Внаслідок цієї реформи різко скоротилася кількість монастирів: із близько 1 тис. їх залишилося 266. У власність держави перейшло 910 866 селян чоловічої статі, що давали казни 1,5 млн. крб. надходжень у рік. Після 1764 р. вище духовництво перетворилося на чиновників бюрократичного апарату абсолютної монархії, а церква втратила своє колишнє становище держави в державі.

Однією із найважливіших справ перших років правління імператриці став закон, що закріпив за дворянами їх права на маєтки та землю. Виданий 19 вересня 1765 р. маніфест, який дворяни називали «славний», не вимагав від землевласників ніяких документів відносно наявної землі, за умови, якщо немає претензій від сусідів. Це означало, що всі подаровані і роздані державні землі залишалися в руках фактичних господарів. Це був чудовий подарунок дворянству, адже загальна площа таких земель складала близько 50 млн. дес.

Поруч із заходами щодо посилення поміщицького землеволодіння відбувалося звуження прав селянства. Початок серії антиселянських актів було покладено указом 1763 р., що зобов'язав селян утримувати військові команди, які надсилалися для придушення заворушень. У січні 1765 р. вийшов просто жакливий указ, що надавав можливість поміщикам не тільки засилати селян до Сибіру (таким правом вони володіли з 1760 р.), але і віддавати їх на каторгу. Доводив кріпосництво до крайніх меж серпневий указ 1767 р., за яким на каторгу засилалися селяни за будь-яку скаргу на свого поміщика, а скарга при цьому вважалася брехливим наклепом. (Див. додатки. – С. 213-214.)

У 1763 р. Катерина II провела реформування Сенату. Автором проекту реформи став М.І. Панін (1718-1783) – дипломат, радник Колегії іноземних справ і вихователь цесаревича Павла. У проект йшлося про створення нового закладу – «Імператорської ради», що разом з імператрицею мала остаточні вирішувати питання державного значення та поділ Сенату на VI департаментів по 6 членів у кожному. Загалом проект Паніна із створенням «Імператорської ради» передбачав спробу запровадити в Росії обмежену монархію. Це відповідало ідеям просвітителів, погляди яких поділяла сама імператриця. Але одна справа ідеї, а інша – проза життя: ділити свою необмежену владу Катерина II ні з ким не бажала.

Тому Катерина II проект Паніна у частині створення «Імператорської ради» відхилила, але підхопила ідею поділу єдиного

доти Сенату на шість департаментів з різними функціями, причому лише чотири з них мали знаходитися у Петербурзі, а два у Москві. До того ж тільки один департамент, що займався публікацією законів, зберіг політичне значення. Роз'єднання Катериною Сенату привело до його послаблення і втрати назавжди свого колишнього значення.

В роки правління Катерини II продовжувалася подальша лібералізація економіки, що означало залучення приватного капіталу до промислової сфери. Указ від 31 липня 1762 р. розширював списки товарів для вільної торгівлі, а також відмінялася державна монополія на торгівлю з Китаєм та інше. Уряд послідовно здійснював політику щодо пожвавлення економіки. Протягом 1762-1764 рр. державну монополію відмінили на виробництво цукру, тютюну, сусального золота та срібла. У період 1766-1772 рр. запровадили безмитний вивіз пшениці і муки з усіх портів країни. Повну свободу промислів в російських містах проголосили у 1767 р., а в березні 1775 р. указом гарантувалася свобода утворення промислових підприємств і скасовувалися всі збори з дрібних підприємств.

Всі ці заходи спрямовувалися на відміну середньовічних монополій і проголошення свободи підприємництва. Такі кроки уряду привели до зросту промислової активності купецтва, заможного селянства, що вказувало на утвердження в економіці Росії нового капіталістичного укладу. Так, якщо у 60-х рр. в текстильній промисловості налічувалося більше 200 підприємств (73 суконні, 85 полотняні, 60 шовкові мануфактури), то до кінця XVIII ст. їх стало більше 1 тис. (відповідно 158,318,357). Змінювалося і співвідношення покупних і вільнонайманих робітників. Зокрема, на 10 тис. покупних працівників на полотняних фабриках припадало більше 19 тис. вільнонайманих.

В металургії у II пол.XVIII ст. кількість великих підприємств зросла з 182 до 200, на яких були зайнято більше 100 тис. кріпаків, 319 тис. приписних селян і тільки 15 тис. вільнонайманих. Загальна кількість підприємств у цей період збільшилася з 683 до 2094. Проте основна маса зайнятих в промисловості робітників залишалася в кріпосницькій залежності, оскільки, всупереч заборонам, зберігалася приписка державних селян до заводів і фабрик.

2. «Наказ» Катерини II та Комісія про «Уложення»

Процес становлення поглядів Катерини II відбувався в дусі передової для того часу французької освіти і розпочався ще на батьківщині за участі французьких вихователів. Імператриця демонстративно виставляла напоказ запозичені у французьких просвітителів погляди з перших днів свого царювання в маніфесті 6 липня 1762 р. і розвивала теоретичні постулати державотворення у листуванні з такими корифеями європейської наукової думки, як М. Вольтер (1694-1778), Д. Дідро (1713-1784) та іншими.

30 липня 1767 р. Катерина II видала свій головний політичний твір – «Наказ», що був написаний для Комісії про «Уложення» в якості програми дій. «Наказ», перекладений французькою мовою, та листування з освіченими іноземцями створили Катерині у Європі імідж представниці, так званого, «освітнього абсолютизму» (рос. «просвещённый абсолютизм»). Сутність цієї теорії полягала у «природньому праві» людини на свободу та рівність, а всі суспільні біди та вади пояснювалися неосвіченістю народів та їх монархів. Просвітелі вбачали утопічний вихід у наданні освіти всім та кожному, і тоді народи, начеб-то, усвідомлять, що нікому не надано права їх пригнічувати, а король і власники зрозуміють, що експлуатація завдає шкоди суспільству і негідна їх «шляхетного» звання. У зв'язку з цим, свою діяльність по зміцненню самодержавства Катерина II видавала за роботу на підвищення освітнього рівня російського народу.

«Наказ» складався з 20 глав, 526 статей, із яких 294 ст. були запозичені з праці Ш. Монтеск'є «Про дух законів», а 108 – з трактату італійського правознавця Ч. Беккерія «Про злочин і покарання». Основний висновок цього документу полягав у визначенні єдиної можливої форми правління в Росії – це абсолютної монархії. Однак, «Наказ» не набув статусу закону чи інструкції, тому практичного значення не мав.

Тривалий час в Росії залишалося досить актуальним питання оновлення законодавства. Країна просто не могла функціонувати і розвиватися за існуючим середньовічним кодексом законів – Соборним Уложенням 1649 р. Спроби оновити «Уложення» і замінити його новим збірником законів, що відповідав би вимогам часу, робилися при Петрі I та Єлизаветі, проте вони успіху не мали.

За цю справу взялася Катерина II, і 14 грудня 1766 р. вийшов маніфест про скликання на 30 липня 1767 р. спеціальної Комісії для розробки нового законодавства. Внаслідок виборів до Комісії обрано 571 депутат, в тому числі від дворян – 205, купців – 167, козацтва – 44, державних селян – 29, іноземців – 54, однодворців – 42 та інших. Оскільки депутати від іноземців російською мовою не володіли, то їх участь у роботі Комісії обмежилася лише формальною присутністю. Уже тоді всім депутатам надавалися численні пільги та привілеї: їх не можна було заарештувати чи покарати, конфіскувати майно, видавалися додаткові виплати та інше. Депутати подали в Комісію понад 1,5 тис. наказів, однак їх врахування не передбачалося.

Робота Комісії проходила в Грановитій палаті московського Кремля. Маршалом (головою) Комісії обрали генерала О.І. Бібікова (1725-1774). Перед відкриттям Комісії депутатам зачитали «Наказ» Катерини II, після чого вияснилося, що депутатські накази своєю простотою і обмеженістю різко контрастували з «Наказом» імператриці, наповненого незрозумілим для переважної більшості змістом. У відповідь депутати, які так і не змогли на слух сприйняти

теоретичних постулатів «Наказу», зворушені урочистим відкриттям роботи Комісії, задумалися над тим, що зробити на знак пошани для Катерини II. Оскільки нічого продуктивного на думку не прийшло, тому вирішили надати їй, як і Петру, титул «Великої» й додали «Матері Вітчизни». У такий спосіб несподівано вирішилося питання про незаконність царювання, оскільки після цього положення на троні Катерини II значно укріпилося.

Депутати для своєї діяльності розділилися на 18 комісій, і розпочалися робочі будні, які остаточно розчарували імператрицю: замість очікуваного спокійного ділового обміну думками розгорілися бурні дебати навколо наказів виборців, в ході яких ні одна із сторін не хотіла поступитися. Стало зрозуміло, що робота буде безрезультатною і Комісія нового «Уложення» виробити не зможе, що і відбулося. Після майже півторарічної непродуктивної, але бурхливої діяльності в кінці 1768 р., Катерина II, скориставшись початком російсько-турецької війни, розпустила Комісію на невизначений термін і більше ніколи не збирала.

3. Російсько-турецька війна 1768-1774 рр.

Восени 1768 р. Туреччина, яку підбурювала Франція, вимагала виведення російських військ з Польщі. Більше того, турецький уряд ув'язнив російське посольство в Стамбулі на чолі з А.М. Обресковим. Безпосереднім приводом до війни стало винищення турецького населення в прикордонному містечку Балта, начеб-то вчинене російськими військами.

Проти Росії Туреччина виставила 300-тис. армію, що складалася з погано озброєного ополчення, а турецькі «стрільці» – яничари втратили колишню боєздатність. Турецькому війську протистояла 120-тис. російська армія під командуванням А.М. Голіцина і П.О. Румянцева. Повною несподіванкою для Туреччини став вибір головного напрямку бойових дій росіян в сторону Дунайських князівств, Молдавії і Валахії, а також спорядження морської експедиції в Середземне море для нанесення удару в тил туркам.

Успіхи добре спланованих операцій виявилися досить скоро. Протягом 1769 р. за активної підтримки місцевого населення російські війська, не дивлячись на безініціативність Голіцина, зайняли міста Хотин, Ясси, Бухарест.

Вдалим для росіян виявився 1770 р., у якому вони здобули ряд перемог під командуванням Петра Олександровича Румянцева (1725-1796). У червні 1770 р. переважаючі сили Туреччини і Кримського ханства потерпіли поразку в бою біля урочища Ряба Могила. Не встигли турки відійти від цієї поразки, коли 7 липня їм російські війська завдали нового удару в усті р. Ларги. Турки намагалися взяти реванш, підтягнувши 21 липня до р. Кагул 150-тис. армію із потужною артилерією (150 гармат). Російські війська нараховували лише 27 тис.

чол. і 118 гармат. Внаслідок вдалого маневрування Румянцеву вдалося розбити ворога, захопити артилерію (138 гармат) і весь обоз. Втрати турок склали 20 тис. чол., росіян – 914. За розгром турецьких військ у 1770 р. П.О. Румянцев отримав чин фельдмаршала і звання «Задунайського».

Успішно для росіян проходили бойові дії і на морі. На початку 1770 р. з Петербургу вирушила ескадра військового флоту під командуванням О.Г. Орлова (1737-1807) і, обігнувши Європу, направилася в Егейське море. 24 червня в Хіоській протоці, а в ніч з 25 на 26 червня 1770 р. в Чесменській бухті російський флот, завдяки вдалим діям адмірала Г.А. Спірідонова (1713-1790), здобув перемогу над турецькою ескадрою. Турки втратили тоді 20 кораблів.

Протягом 1771 р. російські війська зайняли Крим, а Середземноморська ескадра блокувала Дарданели. Здавалося, що Туреччина повинна була піти на запропоновані росіянами переговори, однак Франція наполегливо підтримувала Туреччину і війна тривала.

Вдало для росіян склалася військова кампанія 1774 р., завдяки переведенню з Польщі на дунайський театр бойових дій російської армії під командуванням Олександра Васильовича Суворова (1730-1800). Російські війська форсували Дунай і в один день 9 червня 1774 р. здобули одразу дві перемоги – при Туртукаї і Козлуджі, де 18 тис. росіян розбили 40-тис. турецьке військо.

Турки прийняли всі умови, продиктовані головнокомандувачем П.О. Румянцевим-Задунайським, і 10 липня 1774 р. в с. Кючук-Кайнарджі підписали мирний договір. За цим договором Росія здобувала вихід до Чорного моря і міста Кікбурн, Керч, Єнікале, а також право безперешкодного руху через протоки Босфор і Дарданелли. Кримське ханство ставало незалежним від Туреччини. Кордони на південному заході ставали по р. Південний Буг, а на сході – по р. Кубань. Туреччина зобов'язувалася сплачувати 4,5 млн. крб. контрибуції. Внаслідок Кючук-Кайнарджійського миру Росія стала чорноморською державою і значно посилити свої позиції на півдні, Балканах та Кубані.

4. Перший поділ Польщі (1772 р.)

Внутрішній стан Речі Посполитої у XVIII ст. характеризувався вступом у смугу занепаду. У боротьбі з українським і білоруським народами, які повставали за своє національне визволення, виявилася внутрішня слабкість Польщі та її нездатність зміцнити свою владу в залежних територіях. Крім того, ця боротьба глибоко підірвала економічні ресурси та в цілому знекровила польську державу. І все ж Речі Посполитій вдалося зберегти за собою на основі Андрусівського миру (1667 р.) Правобережну Україну, при цьому постійно втихомирюючи українське населення.

У II пол. XVIII ст., за виразами самих поляків, у державі не було порядку, оскільки іноземні війська безперервно її окупували або проходили транзитом, і Польща стала для них заїжджим двором, що руйнувало економіку. До економічних негараздів додалася міжусобна боротьба між окремими угрупованнями, що розгорілася після смерті короля Августа III у жовтні 1763 р. Кожне з угруповань, спираючись на іноземну допомогу, прагнуло посадити на престол свого претендента. Одне з магнатських угруповань на чолі з Чарторийськими висунуло кандидатуру з свого роду Станіслава Понятовського, а угруповання Браніцького – Фрідріха-Августа Саксонського. Чарторийські звернулися по допомогу до Катерини II, і царські війська у травні 1764 р. прибули до Польщі. За активної підтримки Росії у жовтні 1764 р. Понятовського обрали на виборчому Сеймі королем.

Очікуючи поступок за цю підтримку, російська сторона на Сеймі за розпорядженням Катерини II порушила питання про «дисидентів», тобто зрівняння в правах некаатоликів (дисидентів), з католиками. Однак, Чарторийські при підтримці католицького духовенства відхилили цю пропозицію. Так учораšní союзники стали ворогами. Таке положення привело до утворення у Торуні та Слуцьку жорської опозиції (конфедератів), що все ж домоглися скликання надзвичайного Сейму в жовтні 1767 р. і зрівняння дисидентів у правах з католиками.

Політика Росії викликала утворення в м. Барі нової конфедерації (1768 р.). Конфедерати вимагали збереження своїх привілеїв і, готуючись до боротьби, не планували залучати до неї селянство, а розраховували на допомогу Франції та Туреччини, давніх недругів Росії. У зв'язку з цим, Росія розпочала проти конфедератів війну, і у 1772 р. їх війська були розбиті армією Суворова.

Ще в лютому 1768 р. пруський король Фрідріх II звернувся до Катерини II з пропозицією про поділ частини польсько-литовських земель між Австрією, Прусією і Росією. Однак Росія не поспішала з вирішенням цього питання. Лише на початку 1772 р. переговори з цього приводу відновилися, і 25 липня 1772 р. уклали остаточну угоду про перший поділ Польщі між Австрією, Прусією і Росією.

Росія внаслідок першого поділу Польщі отримала землі Східної Білорусії, верхнє Подніпров'я, воєводства Полоцьке, Вітїбське, Мстиславське, частину Мінського в Білорусії та польську частину Ліфляндії (всього 1 692 квадратні милі). Австрії відійшли землі Червоної Русі, яка дістала назву Галичини, а Прусія приєднала Вармію, воєводства Поморське (без Гданська), Манборізьке, Хелмське (без Торуня) і частину Великої Польщі (всього 660 квадратних миль). Загалом в результаті першого поділу Річ Посполита втратила територію у 3 800 квадратних миль з населенням у 4 млн. чол.

Під тиском іноземних держав Сейм Речі Посполитої у вересні 1773 р. вимушений був ратифікувати цю угоду. В такий спосіб Російська імперія повернула стародавні руські землі (Східну Білорусь), захоплені

ще у XIV ст. Литвою. Вхідження білоруських земель до Росії дещо пом'якшувало становище населення відносно релігійного гніту, однак економічне становище селянства від цього не покращилося.

5. Народи Російської імперії у III чверті XVIII ст.

Зростання соціально-економічного та національно-релігійного гніту стало основною причиною нового руху гайдамаків в Україні у 1768-1769 рр. під назвою «Коліїщина». Приводом для цього стала поява російського війська на Правобережній Україні в зв'язку із утворення конфедерації в Барі. Цю конфедерацію проголосила частина польської шляхти під проводом Казіміра Пулавського проти короля Станіслава Понятовського та Катерини II. Тоді російський уряд послав на допомогу королеві на Правобережну Україну війська на боротьбу з кофедератами. В народі вирішили, що війська прийшли, щоб захистити православних, і розпочалася селянська війна, яку очолили Максим Залізняк, а пізніше приєднався Іван Гонта. Розмахові селянського руху сприяли тісні зв'язки Запорізької Січі з селянством.

Селянсько-козацькі загони здобули ряд укріплених міст: Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку, Умань. По дорозі гайдамаки громили польські маєтки, уніатське духовенство. Великим успіхом повсталих було взяття Умані за допомогою сотника І. Гонти. Там гайдамаки вчинили великий погром, описаний Шевченком, вирізали польську шляхту та уніатських ченців (біля 18 тис.). М. Грушевський вважав, що масштаби винищення поляків в Умані були дещо перебільшені. І. Гонта навпаки намагався рятувати життя кому це було тільки можливо.

В Умані скликали раду, яка обрала М. Залізняка гетьманом, а І. Гонту – Уманським полковником. Уніатам запропонували покинути Україну або прийняти православ'я. З Умані загони повстанців вирушили на Поділля та Київщину, а гайдамацький рух загрожував перекинутися на корінні польські землі та Лівобережну Україну.

Спочатку повстання російський уряд зайняв вичікувальну позицію, а посол у Варшаві Рєпнін радив командувачеві армією у Польщі генералу Кречетнікову утримуватися від виступу проти повстанців. Однак, після розгрому конфедератів у червні 1768 р. поляки попросили допомоги у Росії, і Катерина II їй надала. Прийняттю рішення Катериною II на користь польської корони сприяв той факт, що один із гайдамацьких загонів, переслідуючи поляків, дістався до Балти, де проживало в невеликій кількості турецьке населення, і спалив її. Турки заявили протест і використали це як привід до розв'язання війни.

Кречетнікову було наказано негайно вжити репресивних заходів до повсталих, і гадамацький рух жорстоко придушили. Гонту і Залізняка, а з ним близько 1 тис. гайдамаків підступно заарештували. Після цього 846 гайдамаків, польських підданих, росіяни передали для суду полякам, а 250 православних селян судили у Києві. Розгром

«Коліївщини» зміцнив позиції Росії у Речі Посполитій, що прискорило перший поділ Польщі 1772 р.

У третій чверті XVIII ст. в Білорусії польські і ополячені шляхтичі використовували різні види економічного примусу, щоб витискувати з селянства якомога більше додаткового прибутку. Для цього землевласники, переводячи своїх кріпосних селян на грошовий оброк (чинш), прагнули використати «чиншове» селянство як дешеву вільнонайману робочу силу. Тяжка експлуатація не один раз викликала селянські рухи в окремих маєтках. Особливо значним виявилось повстання селян у Крічевському старостві, яке тривало з 1740 по 1743 рр.

Під натиском економічної загарбницької шляхетської політики міста перебували в стані цілковитого занепаду і розорення. Магдебурзьке право, інші монопольні права міст на торгівлю існували лише на папері. Шляхта захопила міські землі, корчми і гуральні, позбавивши тим самим міста основних джерел прибутку.

Таким чином, відносно народів Росії проводилася жорстка колоніальна політика, спрямована на подальше закріпачення населення. Посилення кріпосного гніту в Російській імперії було обумовлено рядом причин, серед яких, з одного боку подальше зубожіння селянських господарств, а з іншого намагання поміщиків отримати більше прибутків.

Тема 7

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА 1773-1775 рр.

1. Передумови селянської війни 1773-1775 рр.

Політика Катерини II у другій половині XVIII ст. привела до посилення кріпосницького гніту та масового народного невдоволення. Основною рушійною силою у антикріпосницькій боротьбі виступало селянство, а проявом вищої форми цієї боротьби стали повстання. Лише за десятиліття (1762-1772) відбулося не менше 50 селянських повстань у Московській, Тульській, Воронежській, Нижегородській, Казанській та Петербурзькій губерніях. Селяни знищували поміщиків та їх садиби, ділили майно, чинили опір військам. В одній Московській губернії з 1764 по 1769 рр. селянами було ліквідовано 30 поміщиків. У 60-70-х рр. хвиля селянської боротьби прокотилася і по Поволжю та Приураллю. Найбільшими загонами селян керували селянські ватажки Караманов, Колпін, Рощин.

Поруч з селянством до боротьби приєднувалися і робітники гірськорудних заводів Уралу, що знаходилися у край важкому становищі. Приписаних до заводів державних селян у другій половині XVIII ст. нараховувалося більше 140 тис. чол. Вони отримували за 12-14-годинний робочий день по 6-8 коп. і працювали у неймовірно важких умовах підземелля. Так, у 1769-1771 рр. відбувалося Кижське повстання олонецьких робітників Демидова. Заворушеннями були охоплені і Вознесенський завод Сіверса, Іжевський, Нижньо-Тагільський, Нев'янський та інші заводи Уралу.

У II пол. XVIII ст. різко погіршилося становище народів Поволжя та Приуралля. Національний та релігійний гніт важким тягарем ліг на плечі національних меншин: татар, мордві, чувашів, удмуртів, марійців і, особливо, башкирів. Будівництво фортець і заводів у Башкирії супроводжувалося захопленням сотен тисяч десятин родючої землі та лісів. Духовенство примушувало башкир приймати християнську віру, а чиновництво займалося здирництвом. Безправні башкири повинні були виконувати чимало повинностей.

Важливим моментом у масовому невдоволенні виступало те, що гарнізони і населення збудованих фортець по всій Оренбурзькій лінії склалися переважно з втікачів із центральних губерній. За переписом 1740 р. серед козаків у гарнізонах фортець виявилось понад 2 тис. колишніх збіглих кріпаків.

Серед невдоволених царською політикою були розкольники, які під час гонінь на них наприкінці XVII ст. і в першій половині XVIII ст. знаходили собі притулок у Заволжі, зокрема на р. Іргізі. Розкольники не вступали у відкриту боротьбу з царськими військами як окрема група повсталих, але саме в іргізьких скитах визріла ідея про прийняття Пугачовим імені Петра III, до того ж розкольники допомагали йому грошима.

У важкому становищі опинилося і яїцьке козацтво. Козацька старшина, захопивши кращі землі, примушувала працювати рядове козацтво на своїх хуторах. Козацтво все більше підпадало під залежність царських чиновників і повинно було виконувати військову повинність, поставляючи живу силу до армійських підрозділів, що вели війну з іншими державами, зокрема Туреччиною.

У січні 1772 р. на Яїку спалахнуло повстання козаків проти царської влади, отамана Тамбовцева та старшини. Тоді козацькі низи спочатку намагалися домовитися з владою відносно полегшення служби, але у відповідь отримали артилерійський залп. У відповідь козаки кинулися у контратаку на війська генерала Траубенберга і ліквідували його разом з атаманом та старшиною. Серед активних учасників цього повстання знаходилися майбутні пугачовці: Шигаєв, Перфільєв, Толкачов, Чіка-Зарубін. Однак, весною 1772 р. регулярні війська під командуванням генерала Фреймана жорстко придушили це повстання.

Таким чином причинами селянської війни 1773-1775 рр. були: кріпосницька політика уряду Катерини II, важке становище селян, робітників, козаків; національний та релігійний гніт; військова та інші повинності; свавілля чиновників; гоніння розкольників та інші.

2. Початок повстання під проводом О. Пугачова

До початку 70-х рр. XVIII ст. соціальні протиріччя в Росії настільки загострилися, що неминучими стали їх прояви у відкритій масовій формі, у вигляді селянської війни. Вона спалахнула під проводом Омеляна Івановича Пугачова (1742-1775), який родом був з донських козаків із тієї самої Зимовецької станиці, що і Степан Разін (1630-1671). У 17 років він став козаком і ще зовсім молодим брав участь у Семилітній війні (1756-1763), а за «відмінну службу» Пугачова перевели в ординарці. У 1768-1770 рр. Пугачов воював також і на російсько-турецькій війні, де заслужив звання хорунжого. Однак у 1771 р. в зв'язку з хворобою попросив відставку, але отримав відмову. Не бажаючи служити, неодноразово вдавався до втечі, кілька разів його арештовували, він знову тікав і переховувався в Україні, Польщі, Дону, Уралі, у розкольницьких скитах. (Див. додатки. – С. 213-226.)

Восени 1773 р. після чергового арешту і шостої за рахунком втечі О. Пугачов очолив яїцьких козаків на хуторі Толкачова, що на р. Урал (Яїк), де 17 вересня 1773 р. проголосив себе імператором Петром III, який начеб-то врятувався від переслідувань Катерини II. Варто підкреслити, що самозванство як одна із форм боротьби відображала «наївний монархізм» селянської свідомості, його віру у «доброго царя», тому тільки з 1764 по 1773 рр. в Росії з'явилося сім самозванців, які видавали себе за Петра III. В народі твердо побутувала легенда, згідно якої імператор був позбавлений престолу через заступництво за простий люд. Восьмий за рахунком самозванець О. Пугачов зумів

вловити специфіку соціальної обстановки на Яїку і виявився більш вдатним та дієвим за своїх попередників.

На Яїк, до Пугачова почали таємно сходитися козаки та майбутні козацькі ватажки Чика-Зарубін, Мясніков, Шигаєв, Лисов, Горшков, Караваєв, котрі пізніше відіграли помітну роль у повстанні. Близькі до Пугачова козаки знали, що він простий козак, проте говорили: «Нам все одно, аби бути в добрі».

Відкрите повстання почалося 18 вересня 1773 р., коли з хутора Толкачова козаки загоном до 200 чол. на чолі з О. Пугачовим вирушили у похід на Яїцький городок та на прикордонну лінію фортець. Так розпочалася одна із найбільших в історії Росії селянських воєн, що охопила 600 тис. км² від Сибіру до Москви та від Кубані до Мурому.

У Пугачова не було ясної і продуманої програми. Оскільки він був неписьменний, то маніфести від його імені писав козак Почиталін. У них Пугачов закликав винищувати поміщиків і жалував своїх прихильників «рекою Яиком с вершин и до устья, и землёй и травами, и денежным жалованьем, и свинцом и порохом, и хлебным провиантом», а також «крестом и бородой», тобто задоволення вимог розкольників. У зайнятих містах Пугачов запроваджував звичайний козачий лад управління («козачий круг»), в якому брало участь усе доросле чоловіче населення. Наявність певної військової організації, виборна влада на заводах, призначення комендантів у захоплених місцях – усе це свідчить про окремі риси організованості у селянській війні. Однак, яким буде встановлений в країні порядок після бажаної перемоги, ні Пугачов, ні його соратники не знали. Очевидно проявлявся брак освіти казацьких ватажків. У цьому виявився стихійний характер селянської війни, який прирікав її на кінцеву поразку, незважаючи на окремі блискучі успіхи.

3. Хід повстання та його ватажки

Загалом хід селянської війни можна поділити на три етапи. Перший етап тривав з 18 вересня 1773 р. по 22 березня 1774 р., що характеризувався прогресуючим зростанням армії повсталих.

Підступивши до Яїцького городка, Пугачов не мав наміру його одразу штурмувати, а, залишивши частину військ для облоги, вирушив далі до фортеці Татіщевої. Повстанці на своєму шляху не зустріли опору, оскільки козаки та солдати переходили на їх бік. Опір повстанці відчували лише під Татіщевою фортецею, після взяття якої пугачовці влаштували криваву розправу над офіцерами та дворянами. Взяття цієї фортеці відкривало Пугачову шлях на Оренбург, тому уже 3 жовтня 3-тисячний загін повсталих з 20 гарматами з'явився під містом. А ще через два дні до Оренбурга підійшли основні сили, що налічували 2440 чол. (1400 козаків, 540 солдат і 500 татар, башкир і калмиків). Однак губернатор Рейнсдорп встиг провести запобіжні заходи щодо оборони міста: підсилили захисні вали, у повну бойову

готовність привели гарнізон із 3,5 тис. чол. та 70 гармат. У зв'язку з цим спроба штурмом оволодіти фортецею не мала успіху. Пугачов, дізнавшись від перебіжчиків про відсутність у місті достатніх запасів продовольства, вирішив взяти Оренбург в облогу.

Головним штабом повсталих стала слобода Берда, що у 10 км від обложеного міста. Сюди, у армію «імператора Петра III» на початку листопада козаки Овчинніков і Чіка-Зарубін привели 2 тис. повсталих башкир. У стані Пугачова з'явився також біглий кріпосний з заводу Шувалова А. Соколов на прізвисько Хлопуша. Енергійний і кмітливий, з організаторськими здібностями Хлопуша став полковником повстанської армії. Саме він призначав нову адміністрацію на заводах, організував виробництво зброї, і саме під його керівництвом формувалися загони гірничозаводських робітників.

Під Оренбургом розпочалася військова організація пугачовського війська, що ділилося на полки, сотні та десятки. У такий спосіб утворили козачі, башкирські, селянські та гірничозаводські полки. Командний склад формувався з представників тієї національності, до якої належала більшість полку. Якщо полк складався з представників різних національностей, тоді до складу його входили національні сотні (татарська, башкирська, марійська та інші). Загальне військове керівництво здійснював призначений Пугачовим А. Овчинніков, артилерією командував Ф. Чумаков. Загалом командний склад від сотника і вище нараховував до 200 чол., серед них знаходилося 52 козаки, 38 селян, 35 робітників, 62 командири національних полків та інші. На початку 1774 р. пугачовське військо налічувало близько 30 тис. чол. та 100 гармат.

Артилерія повсталих стала грізною силою для армійських підрозділів, а артилеристи-пугачовці, за відгуками царських офіцерів, своїми вміннями перевершували артилеристів регулярних військ. Гірше було з ручною вогнепальною зброєю, яку мали тільки козаки і солдати та іноді селяни і робітники. Башкирська, татарська, калмицька кіннота мала на озброєнні лише луки, стріли та шаблі.

Для загального керівництва військом за наказом Пугачова утворили Військову колегію – вищий орган повсталих. Ця колегія стала головним штабом, вищою судовою інстанцією та відповідала за постачання армії. Крім того, до її відання належали всі адміністративні справи на території, що контролювалася повсталими. Військова колегія вступала у перемовини з адміністрацією заводів, готувала укази і маніфести, замовляла зброю, комплектувала військо не тільки за добровільним принципом, але й вдавалася до мобілізації, створювала запаси продовольства і фуражу.

До складу Військової колегії входили полковники Пугачова, серед яких, поруч з Хлопушею, Овчинніковим, помітне місце займав Іван Белобородов. Син заводського селянина, солдат, пізніше робітник порохівного заводу, людина з гарними організаторськими здібностями,

що була до кінця віддана справі повстання, Белобородов залишився видатним атаманом пугачовців.

На допомогу оборонцям Оренбурга урядом Катерини II направили 1,5-тисячне військо під командуванням генерала В.А. Кара та 1,2 тис. башкир на чолі з Салаватом Юлаєвим. Однак розділене на дві частини військо самовпевненого генерала було вщент розгромлене переважаючими пугачовськими загонами (більше 20 тис.). Сам Кар ледве втік із залишками розбитого війська до Москви, а Салават Юлаєв з башкирами перейшов на бік повсталих. Прорватися в Оренбург все-таки вдалося посланому на допомогу бригадиру А. Корфу з 2,5 тис. солдат.

Несподівана поява Кара в Москві дозволила царському уряду тверезо оцінити розмах повстання і послати проти повсталих регулярну армію, а не розрізнені загони. Перша велика битва, спрямованих в Оренбург трьох армійських полків, відбулася 22 березня 1774 р. під Татіщевою. Тоді 6,5-тисячному війську генерала П.М. Голіцина протистояли 8 тис. пугачовців, озброєння яких складали в основному вила, сокири, списи, рогачі. Запеклий бій, що розпочався з тригодинної гарматної дуелі, закінчився розгромом пугачовського війська. До полону потрапили Хлопуша, Чика-Зарубін, Падуров та сотні повстанців. Самому Пугачову з 500 козаками вдалося уникнути полону, зняти шестимісячну облогу Оренбурга і відійти на Урал. Так закінчився перший етап повстання.

Другий етап селянської війни тривав з 22 березня по 15 липня 1774 р. На цьому етапі основною опорою повстання стають заводи Південного Уралу і Башкирії. На початку травня Пугачов виступив з 5-тисячним загonom із захопленого Білорецького заводу і 6 травня здобув фортецю Магнітну. До повсталих знову приєднувалися свіжі сили. Однак 21 травня під фортецею Троїцькою Пугачов зазнав нової поразки від військ генерала Деколонга та І.І. Міхельсона. Ця поразка примусила повстанські війська повернути на північний захід, у напрямку Казанської губернії. Діючи разом з башкирами Салавата Юлаєва, Пугачов 18 червня 1774 р. вийшов на р. Каму поблизу м. Оси. Боротьба запалала з новою силою, однак із віддаленням воєнних дій від Яіку, козаки почали відходити від повстання.

Поява Пугачова у Казанській губернії забезпечила поповнення повстанської армії. Дізнаючись про наближення Пугачова, селяни грабували і підпалювали поміщицькі маєтки, вбивали їх власників. «Петра III» скрізь зустрічали з церковним дзвоном, хлібом і сіллю. Військо повсталих, що нараховувало близько 20 тис. чол., підійшло до Казані. Йому намагалося протистояти 1500 солдат міського гарнізону під командуванням Потьомкіна. 12 липня місто штурмом було взято повсталими на короткий час, однак заволодіти кремлем так і не вдалося. Цьому завадили війська Міхельсона, що прийшли на допомогу захисникам Казані і 15 липня розгромили погано озброєні

повстанські загони. Більше 2 тис. пугачовців загинули, 10 тис. потрапило в полон, а ще близько 6 тис. розбіглися. До полону потрапив також один із вірних соратників Пугачова, атаман Белобородов. Самому селянському вождю з 2-тисячним загonom вдалося відірватися від переслідуючих і переправитися на правий берег Волги.

Битвою під Казанню завершився другий етап селянської війни, якому притаманні особливості, що послаблювали сили повстанців. У цей період все виразніше проявилися розбійницькі риси. Повстанці, не маючи постійних джерел та механізмів поповнення продовольством та зброєю, все частіше грабували населення та заводи. Так, з 89 захоплених повстанцями заводів понад 20 було повністю зруйновано, 30 – зупинено і пограбовано, а на 27 підприємствах робітникам вдалося захистити устаткування та майно від знищення. Масштаб збитків досягав величезних розмірів – 1 165 781 руб. Робітники 28 заводів відкрито не підтримували Пугачова, а примусова мобілізація робітників до повстанського війська призводила до втеч при першій зручній нагоді.

На правому березі Волги сили Пугачова поповнилися народами Поволжя і повсталими російськими селянами, але їх бойові якості знизилися, оскільки не було часу для військових навчань.

Після поразки під Казанню розпочався третій етап селянської війни, що продовжувався з 15 липня 1774 р. по 10 січня 1775 р. Незважаючи на поразку Пугачова під Казанню, дворянство охопила паніка, і вони тисячами втікали до Москви і далі на захід. Навіть Катерину II умовляли тікати до Риги. Всі очікували походу пугачовців на Нижній Новгород і Москву. Проте, просуваючись у західному напрямку, Пугачов дістався тільки до м. Курмиш і, отримавши тут чергову поразку 20 липня від військ Міхельсона, повернув на південь у напрямку на Алатирь, Саранськ, Пензу.

Велике значення для мобілізації нових сил у антикріпосницькій боротьбі мав Маніфест «Петра III» від 31 липня 1774 р., що звільняв селян від кріпосництва, рекрутських наборів, подушних та інших грошових податків. Утопічність обіцянок Маніфесту була очевидною, проте вони виглядали надзвичайно привабливими, оскільки відповідали віковим сподіванням селянства. На заклик Пугачова селянство одразу відгукнулося, і лави повстанців знову досягли 20 тис. чол. Дворянські усадьби запалали по всьому Поволжю, селяни масово винищували поміщиків. За офіційними даними, із 3 тис. страчених під час повстання дворян переважна більшість припадала на літо 1774 р.

Поруч з цим, селянські загони діяли розрізнено, без відповідної координації та плану, а склад їх постійно змінювався. Сам Пугачов у цей час стрімко йшов на південь, здобуваючи міста Алатирь – 23 липня, Саранськ – 27 липня, Пензу – 2 серпня, Саратов – 6 серпня. За 25 днів з 20 липня по 24 серпня Військо Пугачова пройшло близько

1200 км, просуваючись в середньому на 35 км за день. Такий маневр пояснюється тим, що Пугачов вбачав можливість продовження боротьби лише залучивши нові досвідчені сили, зокрема донських та яїцьких козаків. Тому він і направлявся до них, відходячи у зручні для зимівлі місця.

Дворянська реакція готувалася до вирішальних боїв з пугачовцями. Наспів був підписаний 10 липня 1774 р. Кючук-Кайнарджійський мир з Туреччиною. Для боротьби з повстанцями направлялися кращі полки регулярної армії на чолі з бойовими командирами. Загальне керівництво каральною операцією здійснював генерал Петро Панін. За голову Пугачова обіцялася велика нагорода. Посилено будувалися укріплення навколо Москви.

Зростали і бойові порядки Пугачова. На Нижній Волзі до нього приєдналися калмики, бурлаки, донські, волзькі та українські козаки. При цьому зв'язок пугачовського повстання з селянським рухом в Україні проявлявся не тільки у приєднанні до Пугачова 600 українських козаків. Сюди пробиралися і боролися в рядах повстанського війська гайдамаки – учасники страшної для поміщиків «Коліївщини»(1768). У серпні 1774 р. активізувалася боротьба гайдамаків в Ахтирському, Харківському та інших районах Слобідської України. Існував двосторонній зв'язок: пугачовці прибували в Україну, а гайдамаки і запорожці пробивалися на Волгу.

Закінчення Турецької війни (1768-1774) давало можливість урядові кинути великі військові сили, якими командували О.В. Суворов та І.І. Міхельсон, що буквально по п'ятах переслідували Пугачова по всьому правобережжю Волги. Не встигав Пугачов займати захоплені міста, як вже відходив, залишаючи їх на розправу урядовим військам, які їх наздоганяли. Такі маневри Пугачова були схожі на «переможну втечу».

17 серпня Пугачов здобув центр волзького козацтва Дубовку, а 21-го підійшов до Царицина, проте місто йому взяти не вдалося. Більше того, 25 серпня Міхельсон наздогнав війська Пугачова поблизу Чорного Яру, що у 100 км на південь від Царицина і вщент розбив його військо. Тільки загиблими Пугачов втратив 2 тис. чол., 6 тис. потрапили в полон, решта розбіглися по окрузі. Сам Пугачов із загоном у 160 козаків зумів переплисти на лівий берег Волги і дістатися до заволзьких степів із наміром пробитися за Каспій, в Персію, а звідти на Кубань чи в Запоріжжя.

Проте шансів на продовження боротьби у селянського ватажка уже не було. Розуміючи, що повстання придушено, багаті яїцькі козаки, які примкнули до повсталих, але в душі ненавиділи «чернь», Творогов, Чумаков, Федульєв схопили Пугачова і ціною видачі самозванця царським генералам намагалися викупити собі прощення. 15 вересня Пугачова роззброїли, зв'язали і відправили в Яїцький городок. Із 186 учасників козацького зібрання (кругу), на якому визначалася доля свого

недавнього вождя, 154 виступили за його видачу. Пугачова в кайданах і клітці з Яїцького городка повезли до Москви.

Сенатом визначили склад суду із 38 вищих чиновників. До судового процесу, крім Пугачова, було притягнуто ще 55 чол. О.І. Пугачова і А.П. Перфільєва засудили до страти через четвертування, Т.І. Падурову, В.Т. Торнову, М.Г. Шигаєву присудили повшання, І.Н. Чіку-Зарубіна відправили для страти в Уфу. Стратили Пугачова 10 січня 1775 р. на Болотній площі у Москві. Ще раніше в Оренбурзі був страчений А.Т. Соколов (Хлопуша), в Москві – І.Н. Белобородов. Салавата Юлаєва побили батогами і відправили на каторгу.

Почалася жорстока дворянська реакція. По Поволжю нищпорили каральні загони, що спалювали поселення. За наказом Паніна 324 повстанці було страчено, 399 чол. покарано батогами з відрізанням вух, ще 1205 чол. побито шомполами. Загалом покарали кілька тисяч повсталих. По Волзі пливли плоті із шибеницями. Зимовецьку станицю переіменували у Потьомкінську, Яїцьке козацтво – в уральське, а річку Яїк – в Урал.

4. Основні підсумки селянської війни

Селянська війна 1773-1775 рр. помітно відрізнялася від рухів Болотнікова, Булавіна, Разіна за масштабами та організацією. Однак повстання зазнало поразки, іншого виходу бути не могло: погано озброєні, ненавчені, без належної організації натовпи повстанців не могли довго протистояти полкам регулярної армії. Головний підсумок селянської війни полягав у тому, що боротьба за кращу долю виявилася стихійною, локальною, погано організованою і перетворилася у криваву бойню, яка коштувала величезних жертв і завдала значних збитків господарству країни. Селянська війна стала трагедією, з якою одна частина населення пов'язувала нездійсненні мрії, а інша отримала безмірні страждання.

Селянська війна показала, що своєрідним ідеологічним стрижнем, навколо якого тільки і могли об'єднатися різні прошарки населення, була ідея «віри у доброго царя», яка проявилася у самозванстві. Не дивлячись на всю утопічність і непослідовність наївного монархізму, ця ідея була чи не єдиною політичною альтернативою абсолютистсько-монархічному режиму, що сприяла початку збройної боротьби проти існуючих порядків.

Повстання під проводом О.І. Пугачова, незважаючи на відчайдушні зусилля Воєнної колегії, полковників і самого «Петра III», виявилось розпорошеним, роздробленим. Окремі загони повсталих були, у кращому випадку, слабко пов'язані один з одним та центром повстання. У наївному монархізмі повсталих проявилась обмеженість і патріархальність селянського руху. Невідомими залишилися і кінцеві завдання повстання, тому кожний розумів їх по-своєму, вкладаючи у поняття «вольність» різний зміст.

Селянська боротьба примусила дворянство і уряд Катерини II піти на поступки, послабити кріпосницькі порядки, підвищити оплату праці приписним на уральських заводах. Повстання підривало кріпосницьку систему, створювало умови для розвитку ринкових відносин. Незадовго до селянської реформи 1861 р., в роки селянських повстань, дворянство постійно переслідував «привид пугачовщини», що примусив нарешті піти на відміну кріпосного права.

Тема 8
ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ
ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ (1775-1796 рр.)
1. Реформування державного апарату
у 70-80-х рр. XVIII ст.

Селянська війна під проводом Пугачова вплинула на подальшу внутрішню політику царизму. Вона виявила найбільш уразливі місця у системі державного управління, тому уряд Катерни II вдався до її реформування. У цьому зв'язку першим значним законодавчим актом, виданим 7 листопада 1775 р., було «Учреждение для управления губерний». (Див. додатки. – С. 227-233.)

Метою губерньського реформування, що розтягнулося на 10 років, виступало, з одного боку, посилення адміністративного апарату на місцях, з іншого – надання можливості провінційному дворянству самому розпоряджатися засобами для придушення селянських рухів. За вказаним законом у Росії на місце триступеневої територіальної системи (губернія, провінція, повіт) запроваджувалася двоступенева (губернія, повіт), що поділялася на 50 губерній замість попередніх 23. Кожна губернія поділялася на 10-15 повітів. Критерієм поділу стала не етнічна ознака населення, а його чисельність: 300-400 тис. чол. складали губернію, 20-30 тис. – повіт.

На чолі губернії стояв призначуваний верховною владою губернатор з помічником або заступником – віце-губернатором. Іноді дві-три губернії об'єднувалися під владою генерал-губернатора, або намісника, підпорядкованого лише імператриці. Виконавчим органом губернатора було губерньське правління, до якого, крім губернатора, входили два губерньських радники і прокурор. Губерньське правління здійснювало керівництво повітовими земськими судами. Їх очолювали капітан-справники, які обиралися на три роки з числа дворян.

Судочинство було досить складним, носило становий характер і розподілялося між трьома інстанціями. Утворювалися спеціальні суди для дворян, міського населення і селян, якими виступали відповідно: у повітових містах – повітовий суд, городовий магістрат і нижня земська розправа; у губерньських – верхній земський суд, губерньський магістрат і верхня земська розправа. Існував також «словесний» суд, який складався із шести засідателів – по два від трьох станів (дворян, міщан, селян). Він мав на меті примирення сторін, а якщо цього не відбувалося, то справу розглядав звичайний становий суд. Найвищою апеляційною інстанцією судочинства були палати кримінального і цивільного суду, що знаходилися у губерньських містах.

Систему прокуратури утворювали прокурори та їх помічники – стряпчі, кримінальні і цивільні. Прокурори діяли на рівні губерній: при верхньому земському суді, магістраті, верхній земській розправі. На рівні повітів прокурорів замінювали стряпчі. Поліцейський нагляд у містах доручили городничим, що призначалися урядом.

Доходами і витратами в губернії, промисловістю і торгівлею відала Казенна палата. Її очолював віце-губернатор, що підвищувало значимість цього закладу. Поруч із вказаною системою державних органів, у повітових містах утворювалися органи дворянської опіки, що займалися справами малолітніх дворян і дворянських вдів. У губернських містах були сформовані нові органи – прикази громадської опіки, що займалися справами освіти, добродійності та охорони здоров'я. Головну роль у системі цих державних органів відігравали дворяни, із числа яких і формувався їх склад шляхом призначення та виборів.

Поруч з цим здійснювалася і міська реформа, в ході якої місто стало самостійною адміністративною одиницею. До його структури управління тепер входив міський магістрат з міським головою, що підпорядковувався генерал-губернатору, «словесний» суд, городничий. Склад міського магістрату, наділеного судовими функціями, обирався купецтвом і міщанами. В цілому такі зміни позитивно відобразилися на зовнішньому вигляді повітових і, особливо, губернських центрів – вони здобували цілком упорядкований і навіть чепурний вигляд, де велося капітальне будівництво державних закладів та резиденцій.

Таким чином, губерньська реформа 1775 р. не тільки укріпила державну владу – вона одночасно суттєво посилювала позиції дворянства, яке добилося того, що на місцях майже все було підконтрольно цьому привілейованому стану.

Територіально-адміністративні зміни позначилася на центральному державному апараті та визначили його реформування. Оскільки губерньські заклади, зокрема палати цивільного і кримінального суду, Казенні палати наділялися широкими повноваженнями, тому відпала необхідність у ряді колегій (Вотчиної, Юстиції, Камер, Мануфактур). У зв'язку з цим, залишилися лише чотири колегії: Військова, Іноземна, Комерц і Морська.

Важливе місце в системі державного управління зайняв Кабінет Катерини II із статс-секретарями (А.В. Олсуф'єв, А.В. Храповицький, Г.Н. Теплов, Г.Р. Державін). Саме через них Катерина вела справи по управлінню державою. Сенат, після поділу на 6 департаментів у 1763 р., втратив свої повноваження і перетворився у вищу судово-апеляційну інстанцію. Синод підпорядковувався світській владі. У такий спосіб Катерина II ще більше посилювала позиції абсолютної монархії.

Практичним продовженням «Учреждения о губерниях» у справі створення сильної держави став обнародований 8 квітня 1782 р. «Устав благочиния» (Поліцейський статут), що дозволяв відверто втручатися у приватне життя підданих і перетворював Росію у поліцейську державу. За цим статутом кожне місто поділялося на частини по 200-700 будинків у кожній, а частини – на квартали по 50-

100 будинків. На чолі частин стояв «частный пристав», а кварталів – кварталний наглядач. Вони підпорядковувалися поліцейським управам на чолі з городничим. У Москві та Петербурзі управи очолювалися обер-поліцмейстерами. До завдань управ входило: здійснювати поліцейський нагляд за кожним мешканцем, вилучувати втікачів, присікати азартні ігри, боротися з непередбаченими законами товариствами та інше.

Продовженням політики посилення позицій дворянства стало прийняття 21 квітня 1785 р. «Грамоты на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства» або «Жалованной грамоты дворянству», а також «Грамота на права и выгоды городам Российской империи». За цим документом дворянство отримало особливі права, а саме: монопольне право на володіння селянами, землями і ресурсами, торгами та ярмарками. Крім того, дворяни звільнялися від податків та тілесних покарань.

Поруч з цим, для дворянства передбачалася особлива корпоративна організація у вигляді повітових і губернських дворянських зібрань. Вони збиралися раз на три роки і обирали повітових і губернських «предводителей дворянства». Дворянські зібрання мали великий вплив на вирішення місцевих справ, оскільки володіли правом звернення до намісника чи губернатора з будь-яких питань і через предводителів дворянства могли порушувати клопотання перед самим монархом.

Внаслідок впровадження цього закону провінція опинилася під цілковитою владою дворян. Його чинність поширювалася і на дворянство Прибалтики та України, а після поділів – на дворян Польщі та Білорусії.

«Грамота на права и выгоды городам Российской империи» також спрямовувалася на посилення позицій дворянства, хоча адресувалася населенню міст, більшість яких складали купці та ремісники. У її основу були покладені матеріали Законодавчої комісії 1767 р., а також статuti ряду балтійських міст. За цим документом всі міські жителі поділялися на шість розрядів: 1) «справжні городові обивателі», люди, які мали в місті будинок або землю; 2) купці трьох гільдій; 3) цехові ремісники; 4) іногородці та іноземці, що постійно мешкали у місті; 5) «імениті громадяни», до яких належали вчені, митці, купці, що мали більше 50 тис. руб., банкіри з капіталом від 100 тис. руб., власники суден; 6) «посадські люди», що не входили в інші розряди. Основу міського населення становило купецтво та городяни третього і шостого розрядів, які називалися міщанами (від слова «місто», що проникло до Росії з України і Білорусії).

Управління містом здійснювалося загальною міською думою, до складу якої входили представники всіх шести розрядів, яких обирали городяни раз в три роки. У свою чергу загальна дума обирала «шестигласну думу» (від кожного розряду по одному чоловіку), яка

була постійнодіючим виконавчим органом і засідала один раз на тиждень під головуванням міського голови.

«Грамота на права и выгоды городам Российской империи» стала помітною подією для місцевого управління, оскільки вона вперше об'єднала воедино різноманітні групи міського населення.

Крім вказаних документів, була задумана ще жалована грамота державним селянам, але уряд Катерини II, що діяв виключно в інтересах дворянства і купецтва, так і не відважився її прийняти, обмежившись жалюгідними поодинокими спробами запровадити селянське самоуправління.

2. Соціально-економічний розвиток Росії

В останній чверті XVIII ст. Росія продовжувала залишатися аграрною країною. У 1796 р. міщани складали 2290 тис. чол., або 6,3% всього населення. Оскільки у сільському господарстві переважали кріпосницькі методи господарювання, тому воно було збитковим, і свого хліба у багатьох місцевостях вистачало лише на 6-8 місяців у році. Витрати середньої селянської сім'ї із чотирьох чоловік складали 26 руб. на рік, а реальний приріст її не перевищував 6-10 руб. Тому доводилося або жити впроголодь, або заробляти поза сферою сільського господарства. Відтак спостерігається розвиток різних селянських промислів і відходів: в кінці століття практично кожний третій селянин після закінчення сільськогосподарських робіт ішов на заробітки.

Більшість сільського населення складали поміщицькі селяни, що знаходилися у важкому стані. У поміщицьких маєтках покарати кріпосного батогоми, посадити в колодки на хліб і воду було звичайною справою. Такі покарання застосовували генералісімус О.В. Суворов, вчений агроном А.Т. Болотов, поет Г.Р. Державін, письменник М.М. Щербатов і інші найосвідченіші люди своєї епохи, оскільки такі діяння вважалися нормою.

У кращому становищі знаходилися державні і двірські селяни, що жили у більшому достатку. Державні селяни складалися з різних груп, а їх основним ядром були рештки давнього руського чорносошного селянства, що уціліло від закріпачення поміщиками переважно на півночі. Другу групу становили уцілілі від роздач у центральних областях двірцеві селяни (до 500 тис.). Третя група складалася з ясачних людей, тобто неросійських народів Поволжя, Приуралля та Сибіру, які раніше платили ясак (данину). До складу державних селян входили також колишні монастирські селяни, підвідомчі спеціальній Колегії економії.

У галузі земельної політики одним з найважливіших заходів було генеральне межування. Оголошене маніфестом 19 вересня 1765 р., воно було розпочате в 1766 р. і на кінець століття проведене в 22

губерніях. Генеральне межування визначило тверді межі приватних володінь.

Чим більше втягувалось селянство у промисловий і торговий оборот, тим помітніше давалося взнаки економічне розшаруванням села і кількісний зріст сільської бідноти.

Царювання Катерини II залишило помітний слід у промисловому розвитку Російської імперії, що сприяло його зросту. У 1775 р. оголосили свободу організації промислових підприємств. Іноземний попит на якісне російське полотно та парусину спричинив зростання мануфактур, що їх виробляли, і якщо в кінці 60-х рр. їх було 92, то в 1799 р. стало 567.

У галузі важкої промисловості зріст кількості підприємств був не таким інтенсивним, однак виплавка чавуну зросла у 1760-1800 рр. з 3663 тис. пудів до 9908 тис. пудів або у 2,7 рази. Всього в кінці XVIII ст. в країні нараховувалося 1200 великих підприємств (у 1767 р. їх було 663).

Відносно робочої сили відзначимо, що у металургії застосовувалася виключно примусова праця. Велика питома вага його була у суконному виробництві, що працювало на казну. Наймана праця переважала у шовковій та бавовняно-паперовій промисловості, а також на парусно-полотняних приватних підприємствах.

Зріст економічного розвитку країни засвідчує збільшений експорт товарів. Якщо у 1760 р. загальна сума експорту складала 13,8 млн. руб., то в 1790 р. – 39,6 тис. руб. Блискучі перспективи передбачало відкриття постійної торгівлі через порти Чорного моря, що були приєднані до Росії. Одним із головних експортних товарів стала пшениця.

Політичний курс Катерини II породжував кризові явища у фінансовій системі. Вони проявилися у систематичному падінні курсу карбованця, що порушувало внутрішні і міжнародні розрахунки і приводило до обкладенням народних мас новими податками.

Утримання громіздкого державного апарату вимагало величезних коштів, зокрема більше 45% бюджету. На утримання армії та флоту виділялося майже 40% бюджетних коштів. Характерно, що на народну освіту «просвещённая» імператриця виділяла всього 1,7% бюджету. На 1796 р. видатки зросли в 5 разів, а прибутки – тільки в 4. Головними статтями прибутків були податки з населення: подушний, митний, шинкарський, соляний.

Бюджетний дефіцит, породжений воєнними витратами, перетворився у хронічне явище, а для його подолання уряд вдався до іноземних позик, які укладав головним чином з голландськими банкірами. На кінець XVIII ст. у такий спосіб утворився зовнішній державний борг в 55 млн. крб. З 1768 р. уряд пішов на ще один спосіб подолання дефіциту – вперше випускалися паперові гроші (асигнації). Асигнації цінилися на 30% нижче срібної монети і коштували 70 коп.

сріблом. Дефіцит примусив царизм збільшувати прямі податки, які до 1794 р. зросли на 130%. У зв'язку з падінням рубля відбулося зростання поміщицького оброку з 1-2 руб. до 5 руб. на душу.

Державний бюджет царизму був яскравим свідченням фінансової організації дворянської держави, що будувалася на безмірному грабунку народних мас.

3. Політика царизму в українських землях у останній чверті XVIII ст.

Ключук-Кайнарджійський мир 1774 р. відкривав перед Російською імперією широкі перспективи, оскільки встановив панування Росії між гирлом Дону і Бугом. Величезне значення мало проголошення незалежності Кримського ханства, колишнього васала Туреччини. Крим перестав бути загрозою для України. Позаяк південні землі через постійні набіги татар були не заселені, тому, за наказом Катерини II, розпочалася під керівництвом Г.О. Потьомкіна (1736-1791) колонізація причорноморських степів (Новоросії).

Людей переселяли з інших районів України, однак кріпосне право перешкоджало вільному пересуванню населення. Таке положення викликало спроби іноземної колонізації як Новоросії, так і Нижнього Поволжя. Ще 4 грудня 1762 р. був виданий маніфест із закликом до іноземців оселятися в Росії. Для цього утворили спеціальний управлінський апарат, який очолювався «Канцелярией опекуинства иностранного». Іноземні колоністи вербувалися урядовими агентами, які влаштовували їх на великих подвірних ділянках. Серед колоністів було чимало переселенців з південних областей Німеччини. Наслідком колонізації стало виникнення ряду міст, у тому числі Херсона, Катеринослава (Дніпропетровська), Одеси.

У 1779 р. із незалежного тоді ще Криму на вимогу царського уряду було виведене християнське грецьке населення і розселене в приазовських степах, з центром у Маріуполі. Метою цієї акції було не стільки заселення країни, скільки економічне послаблення Кримського ханства.

Внаслідок нових умов, що склалися на південному кордоні Російської імперії, для захисту від татар і турків втратила своє значення Запорізька Січ. Природно, що вільній козацькій організації не могло знайтися місця в Російській імперії, тому Катерина II наказала вдруге зруйнувати Січ. 4 червня 1775 р., коли більшість запорожців ще перебувала на турецькому фронті, російська армія під командуванням генерала Текелі, що поверталася з війни, оточила і знищила Січ. Останнього кошового атамана Петра Калнишевського й старшину, незважаючи на їх проросійський курс, було заарештовано і заслано до Соловків. Запорозькі землі поділили між російськими вельможами та німецькими і сербськими колоністами.

Частина козаків після зруйнування Січі за наказом уряду була переселена у прикордонні райони, на низи Кубані та на Азовське узбережжя. Цим було покладено початок заснування української частини Кубанського козацького війська. Одночасно на Кубань переселили козаків з Дону та Волги, де вони здавна групувалися поблизу Камишина та Дубовки.

Близько 5 тис. козаків, рятуючись від урядових військ, знайшли собі притулок на турецькій території неподалік гирла Дунаю. У 1784 р., щоб створити їм противагу, російський уряд переселив частину колишніх запорожців на землі між річками Буг і Дністер. У 1792 р. цих бузьких козаків перейменували у Чорноморське Військо і перемістили на Кубань. У 1828 р. частина задунайських козаків під проводом Йосипа Гладкого повернулася до Російської імперії та згодом приєдналася до своїх кубанських побратимів. До 1921 р. вони були відомі під назвою кубанські козаки.

Царизм проводив по відношенню до неросійських народів, в тому числі в Україні, жорстку кріпосницьку політику. Царським указом 1763 р. був підтверджений універсал гетьмана Розумовського, що забороняв селянам переходити без письмового дозволу поміщика, а в 1783 р. Катерина II заборонила будь-які переходи і прикріпила селян до поміщиків. Для підтримки урядової політики на місцях українським поміщикам були даровані права російського дворянства. У 1786 р. в Україні проведено секуляризацію монастирського майна, на зразок Великої Росії (1764).

У 1765 р. були ліквідовані слобідсько-українські козацькі полки, а в 1783 р. ліквідовуються козацькі полки і на Лівобережі. Всі 10 козацьких полків реорганізували у солдацькі (карабінерні), по 6 ескадронів у кожному. З них складався окремий корпус – «Малоросійська кіннота». На щастя, ця реформа не була доведена до кінця, і карабінерні полки зберегли рештки територіальної організації, а головне – в них командувала українська старшина.

У 1764 р. було ліквідовано гетьманство, а в 1781 р. – старе козацьке полкове управління. Замість полків утворили три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Останні залишки автономії України ліквідовувалися, а загальне управління здійснювала Малоросійська колегія. Повсюди засновували установи російського типу: на місце військового суду – палати кримінальні та «гражданські»; в кожній губернії – замість судів городських та земських – повітові суди; на місце військового скарбу – казенні палати; для справ міських – магістрати і т.д.

Ліквідація українських установ та полків була переворотом у соціальних відносинах України. Десятки урядовців і старшин, що мали впливові посади, звільнили. Лише частина з них дістали значні пости в нових, уже російських установах. Дехто із старшин зробив в Росії велику кар'єру. Так, полковник Київський О.А. Безбородько (1747-1799)

став секретарем Катерини II, а за Павла – канцлером Російської імперії. В російських установах посіли високі пости представники української старшини: А. Милорадович з 1781 р. – правителем Чернігівського намісництва; П. Коропчевський у 1797 р. зайняв посаду віце-губернатора Малоросійської губернії; І. Гудович з 1798 р. був губернатором Малоросійської губернії та інші.

Приєднання до Росії Правобережної України у 1793 та 1795 рр. не виправдало надії місцевих селян, що єдина віра, православна Росія звільнить їх з-під влади польських панів. Навпаки, становище селян стало ще гіршим. Російський уряд, шукаючи соціальну опору своїй політиці, підтвердив права польських панів і навіть розширив їх. Тому селяни все частіше обирали два шляхи: втеча світ-за-очі на Кубань, або – повстання, число яких постійно зростало.

4. Зовнішня політика Катерини II у 70-90-х рр. XVIII ст.

Семилітня та турецька (1768-1774) війни суттєво змінили міжнародне становище на користь Росії. Помітно ослабли у Європі позиції Франції, що втратила свої американські колонії після здобуття незалежності США. Також ослабленою була Австрія, що шукала компенсацію за втрачену Сілезію. Посилилися позиції Прусії, особливо у польських справах.

З Англією, що підтримувала Росію, відносини розвивалися імпульсивно: то покращувалися у зв'язку з вивезенням сировини, зокрема уральського заліза, то погіршувалися, як під час війни США за незалежність. Коли в 1775 р. почалася війна північно-американських колоній за незалежність, Катерина відмовила Англії надати їй військову допомогу і визнала незалежність США. Більше того, у 1780 р. російська імператриця видала спрямовану проти Англії декларацію про «збройний нейтралітет», зміст якої полягав у тому, що нейтральне судно перебувало під захистом нейтральних держав. Для реальної підтримки збройного нейтралітету Росія вислала в Атлантичний океан, Північне і Середземне моря особливі ескорти. Ця декларація вперше встановила основи морського права, якими почали керуватися європейські держави у міжнародних відносинах.

У складних умовах проходило підкорення Кримського ханства. Протягом століття після невдалого походу 1686 р. росіяни намагалися завоювати Крим. У 1734-1739 рр. російським військам вдавалося проникати на півострів, але через хвороби та брак провізії вони вимушені були повертати назад. У 1774 р. росіяни зайняли Крим і, за умовами Кючук-Кайнарджійського миру, примусили турків зректися сюзеренітету над ханством.

Оголошення незалежності Криму могло бути тільки перехідним моментом. Стара феодальна держава кримських ханів перебувала в стані розкладу, тривала міжусобна боротьба за владу. У 1779 р. уряд Катерини II свідомо ослабив Крим, вивішивши з нього майже все торгове і

ремісниче християнське населення. Нарешті, 8 квітня 1783 р. останній хан Шагін-Гірей змушений був зректися влади під тиском Потьомкіна, який дістав титул «князя Таврійського» і Катерина II оголосила про приєднання Криму до Росії. Родючі степові і гірсько-приморські землі півострова стали об'єктом російської поміщицької колонізації. Під патронатом Потьомкіна проходило будівництво Чорноморського флоту та нових міст – Херсон, Миколаїв, Сімферополь, Севастополь. Протягом січня-листопада 1787 р. Катерина з ініціативи Потьомкіна здійснила подорож по приєднаним землям степової України, що дістали назву Новоросії, і відвідала Крим. Царський кортеж складався з 14 карет, 164 саней, на кожній станції готували на зміну по 560 коней. Щоб справити враження в успіхах своєї колонізаторської політики, Потьомкін влаштував бутафорні селища уздовж шляху подорожі імператриці та сцени баталій. З цього приводу випустили медаль із написом: «Путь на пользу».

Для України, як і всієї Східної Європи, приєднання Криму стало видатною подією. Тюркських кочівників, останнім бастионом яких в Європі було Кримське ханство і чий останній напад на Україну відбувся у 1769 р., нарешті приборкали. Степ, який тисячоліттями був джерелом небезпеки для осілого люду, що населяв його порубіжжя, нарешті став доступним для селянського плуга.

Приєднання Криму привело до нової війни з Туреччиною. До того ж, отримання Росією виходу до Чорного моря не відповідало інтересам ряду європейських держав, зокрема Англії, Пруссії, Франції, Швеції та іншим. Ці держави обіцяли щедрю допомогу Туреччині у разі відновлення війни, тому у липні 1787 р. турецький уряд оголосив Росії ультиматум: повернути Крим, вивести з території Грузії війська, визнати право турок оглядати всі російські судна під час проходження протоками Босфор і Дарданелли. Неотримавши відповіді на свої вимоги, Туреччина у серпні 1787 р. оголосила Росії війну. Росія вступила у війну в союзі з Австрією, імператор якої Йосип II був великим прихильником російської імператриці.

Війна спочатку для Росії не була особливо вдалою, оскільки австрійські війська діяли неохоче, а сам Потьомкін не виправдав себе в ролі головнокомандувача. Турки зробили спробу захопити ініціативу і висадилися 5-тисячним десантом поблизу Кінбурну, однак війська під командуванням Суворова потіснили нападників, з яких врятувалися шляхом втечі лише 500 чол.

У 1788 р. зусилля армії під командуванням Потьомкіна спрямовувалися на захоплення стратегічно важливої фортеці Очаків, у гавані якої зосередився майже весь турецький флот (до 100 кораблів та допоміжних суден). Після тривалої облоги в кінці 1788 р. фортецю було здобуто. Втрати турецького гарнізону склали 9,5 тис. убитими і 4 тис. пораненими, а росіян – 2,5 тис. убитими і пораненими. На морі російська ескадра під командуванням Ф.Ф. Ушакова (1745-1817)

одержала важливу перемогу 3 липня 1788 р. над турецьким флотом Хасан-паші біля о. Фідонісі (Зміїний).

Хід війни остаточно визначився у 1789 р. після перемог армії Суворова, досягненні «не числом, а вмінням» у Молдові під м. Фокшанами (21 липня) і на р. Римнік (11 вересня). Показовим було те, що у битві на р. Римнік 7-тис. російських і 18-тис. австрійських військ перемогли 130-тис. турецьку армію Юсуф-паші, захопивши всю артилерію та провізію. Турки тільки убитими втратили 10 тис. чол. Незабаром російські війська заволоділи фортецями Аккерман, Бендери, Гаджибей. Турки запросили перемир'я, проте на переговори про укладення мирного договору не йшли, сподіваючись на обіцяну допомогу Англії та Пруссії.

У 1790 р. після смерті Йосипа II, порушивши союзницькі зобов'язання, із війни вийшла Австрія, що піддалася тиску європейських держав. Однак ця обставина не вплинула на подальший перебіг подій, що склалися на користь Росії. 28-29 серпня 1790 р. російський флот Ушакова розбив ескадру під командуванням Хусейна між Гаджибеєм і о. Тендра.

Ще більш переконливими були перемоги на суші: здобуто фортеці Тульча, Ісакча, Браїлов. Російська армія під командуванням Суворова у грудні 1790 р. підійшла до фортеці Ізмаїл, що вважалася неприступною. Штурму передував відомий суворівський ультиматум коменданту фортеці: «24 години на роздуми і – воля; перші мої постріли уже неволя; штурм – смерть». Так і трапилося, бо із 35-тис. турецького гарнізону 26-тис. загинули, решта потрапила у полон. Втрати росіян складали 4 тис. убитими і 6 тис. пораненими. 11 грудня 1790 р. Ізмаїл було здобуто.

Логічним завершенням бойових дій став 1791 р. Чергову поразку турецьким військам завдала російська армія під командуванням М.І. Кутузова (1745-1813) під Бабадагом (4 червня) та Мачином (23 червня), а Ушаков 31 липня розбив турецьку ескадру поблизу мису Каліакрія. Після цього Туреччина запросила миру. У м. Ясси керівником російської дипломатії О.А. Безбородько було укладено 29 грудня 1791 р. мирний договір, за яким Росія отримувала землі між Бугом і Дністром та визнавалося приєднання Криму. На Кавказі відновлювався кордон по р. Кубань, Туреччина відмовлялася від своїх домагань на Грузію, проте зайняті російськими військами Молдавія і Бесарабія поверталися Туреччині.

Наприкінці турецької кампанії Росії довелося одночасно вести війну із Швецією. Підбурювана Англією та Пруссією, Швеція намагалася скористатися труднощами Росії та спробувати захопити Петербург і відібрати частину завоювань Петра I. Король Густав III навіть уклав союз з Туреччиною і у 1788 р. розпочав бойові дії. Однак шведській ескадрі протистояв російський флот, який одну за одною завдавав їй поразок: поблизу о. Готланд (липень 1788 р.), Рочесальма (серпень

1789 р.), Ревеля (травень 1790 р.), Виборга (червень 1790 р.). Після тяжких поразок як на морі, так і на суші Швеція почала шукати миру, який був укладений 3 серпня 1790 р. у Ревелі. За цим договором кордони обох держав залишилися без змін. Таким чином, спроби європейських держав (Англії, Пруссії) послабити Росію руками турок та шведів закінчилися нічим.

Останній етап царювання Катерини II був пов'язаний з боротьбою проти французької буржуазної революції 1789 р. та Польщі. У зовнішній політиці він характеризувався перетворенням Росії у європейського жандарма. Події у Франції непокоїли Катерину II з самого початку французької революції, з відкриттям Генеральних штатів у травні 1789 р. і здобуттям 14 липня Бастилії. У серпні 1790 р. було вжито заходів, щоб усі росіяни виїхали з Франції. Почалися переговори між Росією, Англією, Австрією Пруссією і Швецією про створення коаліції проти Франції для придушення революційного руху. Проте планам інтервенції, розробленим Катериною, у кінці 1791 р. не судилося відбутися через смерть шведського короля Густава III і австрійського імператора Леопольда II. У березні 1793 р. відбулося підписання англо-російської конвенції, що запроваджувала економічну блокаду Франції. Проте бойові дії на території Франції показали, що перемогти революцію штиками неможливо: війська інтервентів зазнавали поразки одну за одною.

Страх перед революцією зумовив цілий ряд реакційних заходів Катерини II у власній державі, зокрема жорстоке гоніння, якого почали зазнавати особистості з прогресивним мисленням, серед них знаходилися Радіщев О.М. (1749-1802), Новіков М.І. (1744-1818) та інші.

5. Другий і третій поділи Речі Посполитої

Після першого поділу Польщі у 1772 р. цією державою фактично правив не король Станіслав Август, а російський намісник О.М. Шталькенберг. Опіка Росії дратувала поляків, що намагалися використати інші держави для посилення свого впливу. Справа полегшувалася тим, що різні польські угруповання постійно вели пошук підтримки у інших держав проти Росії. Саме скориставшись російсько-турецькою війною 1787-1791 рр., розраховуючи на обіцяну підтримку Пруссії, польський сейм пішов на порушення російсько-польських домовленостей і у 1788 р. прийняв рішення про збільшення армії до 100 тис. чол. Крім того, польський уряд заборонив також проходити російській армії через свою територію та вимагав вивозу продовольчих складів з польських земель, а у березні 1790 р. уклав з Пруссією союзний договір.

На початку 90-х рр. під впливом Французької революції польським сеймом робилися спроби реформування державного устрою, що сприяло б подальшому економічному розвитку. Прибічникам реформ

вдалося прийняти нову конституцію 3 травня 1791 р., що посилювала централізацію управління державою, полегшувала вступ у шляхетний стан вихідцям із інших суспільних прошарків. Також конституція скасовувала автономний статус Литви, а шляхті дозволялося займатися торгівлею, не боячись втратити шляхетське звання і навіть за власною згодою звільняти селян.

Поруч з цим, конституція викликала незадоволення великих магнатів (Потоцьких, Браніцьких) та католицького духовенства. Прихильники старих порядків за підтримки російського уряду утворили у 1792 р. антинаціональну конфедерацію у містечку Тарговиця. У зв'язку з цим, Катерина II видала маніфест, в якому все, що відбувалося в Польщі, ставилося в прямий зв'язок з французькою революцією і заявлялось, що сусідні монархи не бачать іншого засобу виправити справу, як обмежити територію Речі Посполитої. До Польщі були введені спочатку російські війська, які зайняли у тому ж році Варшаву, а пізніше і пруські. Сейм, що зібрався у м. Гродно, після тривалого протистояння визнав договір між Росією і Прусією від 12 січня 1793 р. про проведення другого поділу Польщі. За цим договором до Росії відійшла східна частина Білорусії з Мінськом та Правобережна Україна (Волинь, Поділля), а Прусія одержала землі Великої Польщі з Познанню та міста Гданськ (Данціг), Торунь (Торн).

Другий поділ Польщі викликав зростання національно-визвольної боротьби в країні. Повсемісно розгорнулася широка політична агітація, що проводилася «польськими якобінцями» (радикально налаштованими шляхтичами), що прагнули використати національно-визвольний рух в інтересах шляхти. В результаті пропогандиських дій шляхти навесні 1794 р. практично по всій території Польщі розгорнулося потужне повстання патріотичних сил. До боротьби за національну незалежність включилися нові соціальні прошарки населення – ремісники, міська біднота, частково селянство. Вождем було обрано дрібного шляхтича родом з Литви, учасника боротьби американських колоній проти Англії Тадеуша Костюшка, а 24 березня 1794 р. у Кракові його призначили верховним воєначальником.

За активної підтримки польського селянства Костюшко поблизу с. Рацлавичі здобув першу перемогу над російськими військами. Однак селянство, переконавшись що шляхта не має наміру надати йому свободу, почало відходити від повстання. Тоді Костюшко 7 травня 1794 р. проголосив у таборі під Поланцем універсал, за яким селянство ставало особисто вільним і їм надавалося право залишати поміщиків, якщо будуть сплачені всі податки і борги. Хоча учасники повстання дістали тимчасове полегшення від панщини, однак цей універсал не мав реального значення і не визнавався шляхтою. Селянство остаточно відійшло від повстання, що і визначило його подальшу долю.

Для придушення повстання Катерина II направила у Польщу велику армію на чолі з Суворовим. Одночасно пруські війська зайняли Краків, а австрійські захопили Люблін. Після запеклих боїв у жовтні 1794 р. Костюшко зазнав поразки під Мацейовічами і, важко поранений, потрапив у полон. Російські війська 4 листопада 1794 р. здобули передмістя Варшави і зайняли столицю. На рапорт Суворова про взяття Варшави імператриця відповіла: «Ура! Фельдмаршал Суворов!». Саме за перемогу над польськими повстанцями Суворову було присвоєно звання генерал-фельдмаршала.

Після придушення національно-визвольного руху король Станіслав Август зрікся престолу і на запрошення Катерини II, яка призначила йому видатків 200 тис. руб. на рік, переїхав у Петербург, де прожив до кінця днів своїх (1798 р.).

Суворов, після призначення його у січні 1795 р. головнокомандувачем всіх російських військ у Польщі, проводив помірковану політику з урахуванням інтересів місцевого населення з метою заспокоєння пристрастей у багатостраждальній державі. Однак, така політика суперечила великодержавним планам імператриці. Тому невдовзі Катерина II відкликала свого фельдмаршала і готувала новий поділ Польщі.

Третій поділ Польщі відбувся у 1795 р. між Австрією, Прусією і Росією, а Польща як держава перестала існувати. За цим поділом Австрії дісталася Мала Польща з головним містом Люблінем, Прусія одержала левову частку польських земель між Німаном і Західним Бугом, а до Росії увійшла Литва, Курляндія, західні окраїни Білорусії і західна Волинь. На цих землях утворилися губернії Віленська, Ковенська, Гродненська, а разом із землями, що дісталися за другим поділом, – Ізяславська і Брацлавська.

Поділи Польщі не підлягають однозначній оцінці, проте можна з упевненістю стверджувати, що в їх основі знаходилося прагнення до ліквідації незалежної польсько-литовської держави, що існувала на кордоні Західної та Східної Європи. В цьому були зацікавлені три потужні сусідні з Польщею держави – Австрія, Прусія та Росія. Саме вони стали ініціаторами насильницького захоплення її земель, що привело до втрати незалежності Польщі. Особлива петербурзька конвенція 1797 р. навіть заборонила взагалі використовувати назву «Королівство Польське». Поруч з цим, вина за падіння Речі Посполитої лежала і на самих місцевих магнатах та шляхті. Саме через їх вузько корпоративні інтереси та використання допомоги вказаних іноземних держав у досягненні поставленої мети спочатку привело до послаблення держави, а пізніше до її катастрофи.

Поділи Польщі мали негативні наслідки і для самої Росії, чого не могли передбачити ні Катерина II, ні її оточення. Як підкреслюють сучасні дослідники, польська проблема з того часу постійно знаходилася в центрі російської зовнішньої політики в Європі і

узгоджувалася з іншими учасниками поділу, без яких Росія не могла зробити і кроку. Одночасно об'єднання українських і білоруських земель мало відповідні позитивні наслідки.

Завершення процесу поділу Польщі розв'язувало руки Росії у боротьбі з республіканською Францією. В кінці 1795 р. між монархічними Австрією, Англією і Росією відбулося підписання союзного договору (Троїстий союз). Восени 1796 р. уряд Катерини II для бойових дій проти Франції відрядив 60-тисячний корпус під командуванням Суворова. Однак цей похід не відбувся через смерть Катерини II (6 листопада 1796 р.). Спадкоємцем її став син – Павло I.

Тема 9

Росія за царювання Павла I (1796-1801).

1. Характеристика особи імператора Павла I

Син Катерини II і Петра III Павло I (1754-1801) народився 20 вересня 1754 р. у Петербурзі. Одразу Павла на виховання взяла імператриця Єлизавета Петрівна, а з 1761 р. за освітню та виховання майбутнього імператора відповідав придворний вельможа, граф Микита Панін (1718-1783). Починаючи з ранніх років, Павло багато читав, захоплювався військовою справою. У 1762 р., восьмилітнім хлопчиком, став свідком дворцового перевороту, дізнався про смерть батька. Пережите ним нервово потрясіння не пройшло безслідно. З того часу взаємні відносини між сином і матір'ю назавжди стали нещирими і натягнутими. Павло, який шанував пам'ять батька, обвинувачував матір у незаконному правлінні та вбивстві Петра III. До того ж М.І. Панін виховував майбутнього імператора в опозиційному дусі до матері. Криза відносин поглибилася і після настання повноліття Павла, так як законного наступника престолу, його не залучали до управління державою.

У 1773 р. Павла оженили на принцесі Августі-Вільгельміні (Наталі Олексіївні), проте шлюб виявився невдалим (дружина померла). Незабаром Павло одружився вдруге із принцесою вюртенберською (Марією Федорівною), з якою виховував десятеро дітей, серед яких були майбутні імператори Олександр I (1777-1825) та Микола I (1796-1855).

На початку 80-х років Катерина II викупила у спадкоємців Г. Орлова с. Гатчину (поблизу Петербургу) і подарувала його Павлу. Саме тут з 1783 р. Павло проводив більшість часу. В гатчинській резиденції існували свої порядки, своя армія, на зразок пруської. У такому середовищі формувався характер майбутнього імператора. Поруч з цим, він багато подорожував по Європі, захоплювався французькими просвітителями, і, особливо, пруськими порядками Фрідріха II. Пізніше Павло I намагатиметься сліпо копіювати їх в умовах Росії. Під впливом просвітництва він співчував польським повстанцям 1793 р. і з повагою відгукувався про Т. Костюшка. З часом Павло, ізольований матір'ю від державних справ, зазнаючи постійних принижень від її фаворитів, поступово втратив свої кращі риси і став нервовим, нетерпимим, підозрілим. Він виношував плани розправи зі своїми недругами.

Нещасливо для Павла склалися і відносини з синами. Катерина II рано забрала до себе старших Олександра і Костянтина, взявши їх під свою опіку і виховання, налаштувала їх проти батька. Поступово між синами і батьком виникло нерозуміння, відчуженість, а пізніше – підозрілість і ненависть. Ці почуття загострилися в зв'язку з тим, що

Катерина II планувала передати владу не сину, а внуку. Такі недоброзичливі сімейні відносини набрали масштабів національної проблеми, бо стосувалися перших осіб держави і впливали на суспільно-політичне життя. Всім було відомо, що Павло не сприймав все, що робила Катерина II, а Олександр критично ставився до того, що задумував та здійснював його батько.

Як тільки 42-річний Павло I отримав звістку про те, що Катерина II серйозно занедужала, він одразу, разом із своїм гатчинським військом, з'явився у палац, а після смерті імператриці 6 листопада 1796 р. всі її документи взяли під варту. Можливо серед них знаходився заповіт імператриці про надання престолу на користь внука. Так Павло I із спадкоємця престолу перетворився на імператора.

2. Реформування внутрішньої політики за Павла I

Новий імператор почав своє правління з примарними уявами, що він зуміє викоринити зло часів Катерини II, навести порядок у великій імперії, примусити чесно служити державі дворянство та чиновництво. Діяв Павло I наперекір своїй матері, вважаючи що твердою рукою, рішучістю можна за короткий час подолати вади її царювання. Прагнення вразити пам'ять про Катерину II, доводило Павла до абсурду. Так, одночасно з похоронами матері Павло влаштував царський похорон своєму батькові – Петру III, про якого вже почали забувати.

Ставши імператором, перш за все Павло I амністував відомих громадських діячів, що зазнали поневірянь за Катерини II. Із заслання повернувся Радіщев, а з в'язниці відпустили Новікова та Костюшка, дозволивши останньому виїхати за кордон. Новий імператор засудив поділи Польщі. Створювалося враження, що Павло I повернувся до своїх свободолюбивих ідеалів юності. Проте ілюзії розвіялися після появи нових ув'язнених, що потяглися по етапу в Сибір. Гоніння тепер зазнали колишні фаворити (П. Зубов), вищі чиновники та інші. Здавалося цензура досягла свого епогею, заборонялися приватні друкарні.

Смішно виглядали заборони всього французького і не тільки книг, журналів, але і моди. Спеціальним указом Павло заборонив носити французький одяг: круглі капелюхи, жабо, жилети, фраки, черевики з пряжками та інше. Навпаки насаджувалися всюди пруські порядки, у тому числі високі чоботи (ботфорти), німецькі камзоли, трикутної форми капелюхи та інше. На балах заборонялося танцювати вальс. Чоловіки повинні були постійно носити військові мундири. Заборони торкнулися навіть вживання слів, які здавалися імператору небезпечними («общество», «представитель»). Забезпечення виконання цього указу покладалося на поліцію.

Поруч з цим, деякі з перших заходів Павла I були корисні для широких мас: скасовувався великий рекрутський набір,

відновлювалося право подавати скарги безпосередньо імператорові. До того ж утисків зазнавало дворянство, оскільки Павло I відмінив дію Жалованої грамоти дворянству 1785 р., скасувавши ряд привілеїв. Зокрема, він заборонив губернські дворянські зібрання, скасував право обирати дворянських засідателів в губернські та повітові установи. Більше того, дозволив застосовувати до дворян тілесні покарання. Діставалось також і чиновництву, яке Павло I примушував продуктивно працювати, запроваджуючи початок робочого дня з 6 годин ранку, а о 22 годині, як по команді, населення повинно відпочивати.

Докорінно змінилися порядки в армії. Офіцерами могли бути тільки вихідці з дворян, а офіцери з інших станів – відправлені у відставку. За невиконання своїх обов'язків, грубе ставлення до солдатів імператор власноруч зривав з офіцерів та генералів погони і легко відправляв прямо з парадів до Сибіру. Павлом I та його помічником Аракчеєвим А.А. (1769-1734) жорстко переслідувалося казнокрадство. Час в армії минав у постійній щоденній муштрі у пруському стилі та суворій дисципліні. Поруч з цим, кожний солдат при Павлі I був добре одягнений, хоча на нього натягнули незручний пруський мундир, ситий, перебував у чистій казармі.

Боячись селянських повстань, наляканий селянською війною 1773-1775 рр., Павло I проводив політику попередження селянської боротьби. Тому у селянському питанні Павло I вважав, що кріпосне право перешкоджає розвитку Росії. Його політика щодо цієї проблеми показала, що вперше в історії країни монарх пішов на певні обмеження поміщицького свавілля. Він скасував борги у подушному оподаткуванні, дозволив селянам подавати скарги на поміщиків. У день свого коронування 5 квітня 1797 р. Павло I видав указ, який обмежував панщину трьома днями і забороняв працювати у вихідні та святкові дні. Крім того, заборонялося поміщикам продавати російських селян без землі, а у 1798 р. вийшла заборона продавати без землі і селян в Україні. Всі ці рішення свідчили про початок розкріпачення селянства в Росії. Щоправда, всупереч цьому, майже одночасно приймається рішення про дозвіл купцям купувати на свої заводи селян як із землею, так і безземельних.

Такі рішення викликали різке незадоволення дворянства, які ігнорували і всіляко саботували їх виконання. Вони продовжували підтримувати старі порядки, щоденно гнали селян на панщину та інше.

Поруч з цим Павло I, продовжуючи давні традиції, щедро роздавав приватним особам державних селян, мотивуючи це тим, що поміщики ніби краще піклуються про селянство. Тільки за чотири роки монарх зумів роздати 400 тис. душ, в чому значно переріс Катерину II, яка за 34 роки свого правління роздала близько 800 тис. чол. Тому загалом становище селян при новому імператорі не поліпшилось.

В адміністративному устрої Павло I зламав обласні установи Катерини II і перекроїв обласний поділ, не завжди усвідомлюючи

навіщо це робилося (при Олександрі I його відновили). Указом від 12 грудня 1796 р. проголошувалося про утворення Подільської та Волинської губерній. До того ж за цим рішенням губернським містом Подільської губернії призначався Кам'янець-Подільський. Павло I відновив майже всі скасовані при матері колегії, але вони надалі діяли не колегіально, а одноосібно. Посилилася і без того цілком автономна влада генерал-прокурора, який став першим помічником монарха.

За розпорядженням Павла I 5 квітня 1797 р. опублікували новий закон про престолонаступництво, що скасовував дію закону Петра I. Тепер встановлювалося, що престол займається за правом першості у чоловічому коліні, а жінки можуть займати престол тільки тоді, коли припиняється чоловіче коліно. Цей закон суттєво зміцнював становище правлячої династії.

Таким чином, суперечлива внутрішня політика Павла I, якщо і мала раціональне зерно, проте проводилася так жорстко і деспотично, тому досить швидко монарх налаштував проти себе впливову дворянську еліту, офіцерство, чиновництво. На боці імператора залишилася лише «гатчинська армія», частина солдатів та селян. Ці сили не могли протистояти опозиції та вирішувати долю влади.

3. Зовнішня політика Павла I

Подібно до внутрішньої, зовнішня політика Павла I виявилася непослідавною, імпульсивною і в кінцевому рахунку безрезультатною. Основний вектор зовнішньої політики спрямовувався на боротьбу з революційною Францією. Проте, після розгрому якобінців уряд Директорії уже менше переймався революційними змінами у Європі. Директорію більше цікавили завоювання нових земель та посилення свого впливу на континенті. На чолі французьких армій став молодий талановитий генерал Наполеон Бонапарт (1769-1821), який отримував перемогу одну за одною. Французи захопили о. Мальту та Іонічні о-ви, Єгипет, що належав Туреччині, вторглися у Північну Італію, що належала Австрії.

Павло I, обурений агресивною політикою французів, тому на прохання Туреччини, вирішив приєднатися до антифранцузької коаліції, до складу якої входили Англія, Австрія і Туреччина. Росія надавала 45 тис. війська і одержувала грошову субсидію від Англії.

Тому уже восени 1798 р. у Середземне море до Іонічних о-вів вирушила російська ескадра на чолі з Ф.Ф. Ушаковим, до якої приєднався і турецький флот. Грецьке населення цього архіпелагу допомагало об'єднаному флоту, і французи здавали один острів за другим (Цериго, Занте, Кефалонія, Св. Мавра), а 18-19 лютого 1799 р., після тримісячної облоги, росіяни звільнили о. Відо і головну, добре укріплену фортецю (тритисячний гарнізон, 600 гармат) на о. Корфу. На звільнених Іонічних о-вах Ушаков заснував «Республіку семи

островів», де корінне населення, що мало певний майновий ценз, брало участь у місцевих органах управління та обирало Велику раду.

Влітку 1799 р. російський флот підійшов до берегів Італії і десантом висадився у Неаполі та Римі і заволоділи ними.

У 1798 р. почалася підготовка до бойових дії російських сухопутних військ. На прохання Австрії головнокомандувачем армією Павло I призначив А.В. Суворова. До цього часу літній відомий полководець потрапив в немилість імператора через наближення до Катерини II і, під неофіційним наглядом, проживав у своєму маєтку Кончанське, неподалік від Петербургу. До того ж донька Суворова була одружена з одним з братів Зубових. Суворов тим самим доводився родичем колишньому, одному із останніх фаворитів імператриці – Платону Зубову. Павло I не довіряв Суворову, побоюювався його популярності в армії, але змушений був поступитися і відправив Суворова у Відень для прийняття командування об'єднаними російсько-австрійськими військами, що знаходилися у Північній Італії.

У квітні 1799 р. армія Суворова, що включала 30 тис. росіян і 70 тис. австрійців, розпочала свій відомий Італійський похід. Їм протистояла така ж за чисельністю французька армія. Перша зустріч з французами відбулася 14 квітня на р. Адді. Після дводенного бою французи були розбиті і Суворов захопив Мілан. Уряд Директорії терміново направив в Італію підкріплення і призначив командувачем військами генерала Моро. Проте йому не вдалося зупинити окрйлених перемогою російсько-австрійських військ, і 15 травня вони зайняли Турин. Значна частина Північної Італії виявилася під контролем росіян.

З цього часу, налякані успіхами Суворова, австрійці почали заважати росіянам (стримували ініціативу, зривали постачання боєприпасів, провізії, фуражу) і зажадали виведення російської армії з цього району, оскільки самі прагнули панувати у Північній Італії.

На допомогу розбитій французькій армії Моро з півдня Італії поспішав корпус генерала Макдональда. Однак, Суворов став на перешкоді їх з'єднанню і, пройшовши маршем 50 км за добу, несподівано напав на війська Макдональда. У битвах при Тидоні та на р. Требії (7 червня) Суворов отримав блискучу перемогу. Після цих поразок французів знову з Парижа направили до Італії підкріплення і нового молодого генерала Жубера, а 4 серпня Жубер дав генеральний бій поблизу м. Нові. Після 15-ти годинної баталії, завдяки швидким фланговим атакам та обхідному маневру, перемогу отримали росіяни. Генерала Жубера було убито, а французьку армію розсіяно. У бою відзначилися російські командири Багратіон П.І. (1765-1812), Милорадович М.А. (1771-1825) та інші.

Після цих перемог російських військ вся Північна Італії була звільнена від французів, тому стурбована Австрія в кінці серпня добилася направлення російських армій до Швейцарії, звідки виводилися австрійські війська. У Швейцарії залишився покинутий

австрійцями російський корпус Римського-Корсакова, якому протистояла вчетверо сильніша французька армія генерала Массена.

Суворов поспішив на допомогу, і 31 серпня з 21-тисячною армією розпочав свій відомий Швейцарський похід. У ньому брали участь також 20-річний син імператора Костянтин і 15-річний син Суворова Аркадій. Похід відбувався у надзвичайно складних, холодних умовах високогір'я, за відсутності у необхідній кількості боєприпасів та провізії, проте росіяни пройшли через Альпи і здобули 13 вересня перевал Сен-Готард. Однак на перешкоді виявився Чортів Міст – вузький прохід над проваллям. Французи зруйнували міст і вели прицільний вогонь з гармат. Тоді Суворов послав загін Багратіона в обхід, і коли той ударив ворога з тилу, повів російську армію в лобову атаку. По зв'язаних стовбурах росіяни 14 вересня перейшли через провалля і захопили Чортів Міст. Наступного дня війська прибули у м. Альтдорф, що на березі о. Чотирьох Кантонів. Так, за два тижні Суворов з армією здійснив з боями перехід через Альпи, при нечуваних труднощах, які від початку і до кінця ділив з солдатами.

Проте на цьому положення росіян не покращилося. В цей час австрійські війська, що знаходилися у Швейцарії, і російський корпус Римського Корсакова були розбиті під Цюрихом французьким генералом Массена. До того ж між Альтдорфом і Швіцем, де спочатку планувалося з'єднатися з австрійською армією, не виявилось дороги, попри запевнення австрійців. Тому росіянам довелося продовжити похід через бокові альпійські хребти та перевали у східному напрямку.

Ціною величезних зусиль Суворов вивів свою армію в складі 15 тис. чол. на Муттенську долину верхньої течії Рейну, де на них уже очікувала, добре відпочивша, французька армія Массена. У двох боях Суворов, здійснив маневр відступу і, заманивши французів у засідку, розбив армію супротивника, а Массена змушений був втікати. (Див. додатки. – С. 246-248.).

Нарешті, 9 жовтня армія Суворова і розбитий корпус Римського-Корсакова з'єдналися. Проте об'єднані війська, зражені австрійцями, залишилися без забезпечення. Тому в січні 1800 р. Павло I відізвав армію на батьківщину. Близькими перемогами росіян скористалися лише австрійці. Так безрезультатно для Росії завершилися, хоча і легендарні Італійський та Швейцарський походи, за які Суворову присвоїли звання генералісімуса та титул князя Італійського. Проте Павло I відмінив урочистий в'їзд Суворова у столицю, оскільки не міг простити йому зв'язків із Зубовим та критики пруських порядків. Гірко переживаючи незаслужене принизливе ставлення, Суворов О.В. у травні 1800 р. помер у своєму маєтку Кончанське.

Тим часом відносини між колишніми союзниками Австрією, Англією і Росією вкрай загострилися, чим скористалася Франція, до влади у якій прийшов внаслідок перевороту 18 брюмера (9 листопада 1799 р.) Наполеон Бонапарт. Влітку 1800 р. Наполеон репатріював 6

тис. полонених росіян, пообіцяв також повернути Мальту ордену мальтійських рицарів, гротмейстером якого був Павло І. У серпні почалися переговори між Росією і Францією.

Зближення з Францією викликало кризу російсько-англійських відносин. Торгівля з Англією практично впала до нуля, що боляче відбилося на російській економіці. Росія готувалася до війни з Англією та її колонією – Індією. Для цього на західних кордонах Росії накопичувалися війська, як для охорони балтійських берегів, так і для десантних операцій проти Англії. Більше того, 12 січня 1801 р. імператор віддав розпорядження отаманові війська Донського відправити 40 тис. козаків у похід на Індію (на момент вбивства Павла І козаки були вже за Волгою, звідки їх повернув Олександр І).

Під кінець царювання у 1800-1801 рр., раптові напади гніву, безглузді накази, невмотивовані посадові зміни у державному апараті створили у суспільстві атмосферу підозрілості, незадоволення, терору. Так далі продовжуватися не могло...

4. Двірцевий переворот 11 березня 1801 р.

Протягом чотирирічного правління імператор Павло І «зумів» налаштувати проти себе всі впливові сили не тільки в Росії, але і за кордоном. У цьому він просто копіював долю свого батька Петра III. В кінці 1800 р. ситуація у Петербурзі особливо загострилася. Імператор, відчуючи прихований опір, скрізь бачив ворогів, змовників, нікому не довіряв і постійно змінював своє оточення. Неврівноважений характер, часті прояви гарячкватості спричиненими дрібницями, імпульсивні нервові напади гніву віддаляли Павла І від його оточення, робило його незрозумілим та самітнім.

Поступово сформувалися два опозиційні центри. Один із них мав внутрішнє походження, ядро якого становили: петербурзький генерал-губернатор граф П.А. Пален, віце-канцлер граф М.П. Панін, генерал Л.Л. Беннігсен і колишній фаворит імператриці П. Зубов. Іншим опозиційним центром виступала Англія в особі англійського посла в Росії лорда Вітворда. Обидва центри шукали зближення і врешті решт об'єднали свої зусилля, а зв'язок між ними забезпечувала сестра Зубова – О.А. Жеребцова.

На початку 1801 р. вожді змови ізолювали деяких особисто відданих осіб імператора. Пален випросив у монарха особливий повноваження, щоб швидше розкрити всіх змовників, більшість яких «ніби» йому відома. Опозиціонери контактували із спадкоємцем престолу Олександром і той, боячись потрапити за ґрати, обурений деспотичним тиском батька, погодився на його усунення. Англіїці підживлювали змовників фінансовою допомогою.

У січні 1801 р. Павло І наказав арештувати більше двох десятків вельмож, яких запідозрював у змові. Передчуваючи наближення змови, Павло І вдень 11 березня примусив синів Олександра і

Константина присягнути йому на вірність у церкві. Проте уже ввечері на квартирі командира Преображенського полку зібралися змовники і вирішили вночі захопити Михайлівський палац, нову резиденцію Павла з метою примусити імператора відмовитися від престолу на користь Олександра.

Опівночі гвардійці Семенівського і Преображенського полків рушили на Михайлівський палац. Оскільки відданих охоронців вдалося нейтралізувати, тому змовники практично безперешкодно потрапили до житлових кімнат Павла I. Проте, в останній момент, один із караульних гусар запідозрив неладне і викрикнув: «Зрада!». Його крик попередив імператора, і коли змовники увірвалися у спальню Павла I, то його там не знайшли. Тільки в результаті ретельного пошуку вони виявили тремтячого імператора за однією із чисельних порт'єр. Він був настільки розгублений, що не зміг скористатися ні таємним виходом, ні сигналом для зовнішньої охорони.

Брат Зубова, Микола об'явив Павлу I, що він за наказом Олександра арештований і зачитав акт зречення з престолу. Павло зі свого боку почав дорікати змовникам у невдячності, чим спровокував бійку, в ході якої колишній ад'ютант імператора Аргамаров задушив Павла I шарфом. Коли все було скінчено, Олександр заплакав, однак Пален, взявши його за плече сказав: «Полно плакаться государь, ступайте царствовать».

Так 12 березня 1801 р. завершився останній дворцовий переворот в Росії, а разом із ним короточасне перебування Павла I на престолі (1796-1801). Він став жертвою того режиму страху, муштри і деспотизму, який сам створив, чим і викликав ненависть до себе з боку багатьох верств населення і в першу чергу дворян.

Тема 10 КУЛЬТУРА РОСІЇ XVIII ст.

1. Розвиток освіти

Російська культура у XVIII ст. розвивалася досить бурхливо за активної участі як дворянства, так і впливу іноземців. Взаємодія російської культури з європейською сприяла її подальшому розвитку та набутті світського характеру.

В історії Росії XVIII ст. освіта займає особливе місце: саме у цей час сформувалася світська школа, здійснена спроба організувати державну систему народної освіти, вперше розроблялися в теорії і застосовані на практиці основи світського навчання і виховання дітей. Серед діячів, що відстоювали ідею необхідності навчання для всього народу були: Посошков І.Т., Магніцький Л.Ф., Татищев В.Н., Ломоносов М.В., Новіков М.І., Радіщев О.М. та інші. (Див. додатки. – С. 206-209.)

Загалом у процесі розвитку школи і освіти XVIII ст. можна виділити чотири періоди. Перший період охоплює першу чверть XVIII ст. В цей час утворювалися перші світські школи, що давали початкові практичні знання.

Другий період (1730-1755 рр.) характеризувався виникненням закритих станових дворянських навчальних закладів, формування системи дворянської освіти і, одночасно, боротьба М.В. Ломоносова і його прибічників за загальнонародну освіту та створення Московського університету.

Третій період (1755-1782 рр.) виділявся розвитком просвітницьких педагогічних ідей, посиленням ролі Московського університету, усвідомленням необхідності державної системи народної освіти та реформами учбових закладів.

Заключний, четвертий період охоплює 1782-1804 рр., в ході якого відбувалися спроби утворення державної системи народної освіти (1782-86) та нової шкільної реформи (1804).

Нестача освічених, знаючих людей, необхідність звертатися по науку до іноземців викликали почуття невпевненості в успіху реформ Петра I. Тому вже у 1701 р. в Москві відкриваються школи нового типу: Артилерійська і Навігаційна (з 1715 р. – Морська академія). У 1707 р. заснували медичне училище, що здійснювало підготовку лікарів і фельдшерів для армії. Спеціалістів по фортифікації почала готувати інженерна школа, що розпочала роботу у 1712 р. Суднобудуванню навчали школи у Воронежі (1703) та Петербурзі (1717). У цих навчальних закладах не вистачало вчителів, тому на етапі початкової освіти, іноді, «навчали» самі учні, що до цього опанували грамоту, а спеціальні дисципліни викладали іноземці.

Усвідомлюючи необхідність початкової освіти, у 1714 р. приймається рішення про відкриття у всіх губерніях цифірних шкіл для навчання дітей від 10 до 15 років. Проте, у такий спосіб, вирішити

питання масової освіти не вдалося. У 1722 р. за інформацією з губерній Росії у цифірних школах навчалося всього 1389 учнів. Основна причина такого положення – недостатність фінансування і, як наслідок, учні голодували і розбігалися. Пізніше цифірні школи об'єднують з гарнізонними (1744 р.).

Навчалися у тодішніх школах треба було багато і важко. Учебний день тривав 8-9 годин, а канікули були короткими – лише на Різдво і один місяць влітку. Тривало навчання 9-10 років, і через відсутність методики викладання доводилося зазубрювати абстрактні визначення. Ось як визначалася в одному рукописному посібнику географія: «...география есть математическое смещённое, изъясняет фигура или корпус и фикция свойство земноводного корпуса, купно с феноминами, со явлениями небесных светил солнца, луны и звёзд...».

З часом освіта здобуває чітко виражений становий характер, а учебні заклади втратили свій загальностановий статус. Кращі навчальні заклади були відкриті лише для дітей дворян. Крім того, дворяни мали змогу навчати своїх дітей у приватних пансіонатах та вдома.

У 1721 р. на власні кошти організувалася школа відомим політичним і церковним діячем Феофаном Прокоповичем (1681-1736) у Петербурзі. У ній навчалися діти бідних та сироти. Учнів було небагато: за 15 років підготували всього 160 випускників.

У 1725 р., виконуючи волю Петра I, була заснована Академія наук, при якій утворилися загальноосвітні установи – гімназія і університет. Гімназія здійснювала підготовку до університету, тому головним завданням учнів визначалося опанування латинської мови, на якій викладали в університеті. Учнів у цих закладах було небагато, а викладання іноземцями здійснювалося на низькому рівні. Пізніше стан справ змінився, і серед випускників гімназії знаходилися відомі вчені: Крашенинников, Котельников, Румовський та інші.

Поруч з цим, традиційно у освітній сфері особливе місце займали учебні заклади, що готували церковні кадри. Серед них виділялася Слов'яно-греко-латинська академія у Москві (тут навчався М.В. Ломоносов). У 1727 р. академію передали Синоду і поділили на три школи (близько 500 чол.). Стільки ж учнів навчалося в іншому потужньому центрі духовної вищої освіти – Києво-Могилянській академії, що отримала цей статус у 1701 р. Академія знаходилася на Подолі Києва у Братському монастирі.

Становий характер освіти проявився, за наполяганнями дворянства, у створенні відповідних закладів. Однією із перших привілей, яку дворяни почали вимагати від Анни Іванівни, був заклад для шляхетних дітей. У 1731 р. був заснований у Петербурзі кадетський корпус (з 1752 р. Сухопутний шляхетний кадетський корпус). Замкнений становий характер отримали Артилерійська та

Інженерна школи, що об'єднали у 1758 р. «під особливу дирекцію» І.І. Шувалова (1727-1797). (Див. додатки. – С. 233-237.).

Третій період розвитку освіти тісно пов'язаний з діяльністю видатного російського вченого М.В. Ломоносова (1711-1765). На початку 50-х рр. XVIII ст. Ломоносов основну увагу зосередив на організації та відкриттю Московського університету, проект якого передбачав демократичні положення (заборонялися тілесні покарання). Рішення про заснування університету приймалося Сенатом, а проект на підпис імператриці Єлизаветі Петрівні Ломоносов попросив подати її фаворита Шувалова І.І. Тому уже 12 січня 1755 р. був підписаний (24 січня обнародований) Указ про заснування Московського університету і двох гімназій (дворянської і різночинської) при ньому. Гімназії мали готувати абітурієнтів для університету. Також при університеті, крім гімназій, були створені друкарня, книгарня та видавництво газети «Московские ведомости». (Див. додатки. – С. 204-206.).

Урочисте відкриття Московського університету відбулося у роковину коронації Єлизавети Петрівни 26 квітня 1755 р. у приміщенні колишньої Головної аптеки (тепер Історичний музей), що біля Красної площі. Університет відкрився у складі трьох факультетів (медичного, юридичного і філософського), на яких викладали 10 професорів і навчалось 30 студентів і підпорядковувався безпосередньо Сенату. Першими професорами університету стали, крім іноземців, учні Ломоносова філософи А.А. Барсов і Н.Н. Поповський, природознавець С.П. Крашенинников, лікар І.І. Лепьохін.

Московський університет не мав традиційного для європейських університетів богословського факультету, що визначало його статус як світського вузу. За перші 20 років Московський університет підготував 318 випускників. Серед перших випускників знаходилися майбутні професори університету: філософ Д.С. Анічков, лікар С.Г. Забелін, ботанік П.Д. Веніамінов та інші. Традиційно, найбільш здібних випускників посилали на подальше навчання за кордон у Страсбурзький та інші університети.

В університетських гімназіях викладали випускники Академічного університету: Г.В. Козицький, П.Б. Іноходцев та інші. Гімназистами навчалися: письменники М.І. Новіков і Д.І. Фонвізін, архітектори В.І. Баженов і І.Е. Старов та інші. Значна увага приділялася вивченню російської мови та історії, причому арифметику, геометрію, географію викладали російською мовою і тільки філософію – латиною. У 1760-1765 рр. щорічно гімназії готували для університету 20-25 гімназистів.

У якості прикладу людини, що пройшла послідовно всі ступені академічної освіти, можна навести академіка І.І. Лепьохіна (1740-1802). Десятирічним хлопчиком він був зарахований на державне утримання (12 руб. на рік) в гімназію. Там він оволодів німецькою та латинською мовами, пройшов за ломоносівською програмою курс російської мови,

вивчав математику. У 1760 р. Лепєхін став студентом університету і після 2,5 років навчання його направили у Страсбурзький університет, де у 1767 р. отримав ступінь доктора медицини. Після повернення в Росію, Лепєхін у 1771 р. став академіком Петербурзької академії наук.

Однак, внаслідок посилення Петербургу, академічна гімназія проіснувала до 1805 р., а Московський університет після смерті М.В. Ломоносова (1765) фактично перестав існувати. До того ж, широкі проекти кінця 50-х рр., щодо утворення по всій імперії сітки загальноосвітніх середніх шкіл обмежилися лише заснуванням у 1758 р. гімназії в Казані.

За часів правління Катерини II, в період «просвітництва», здійснювалася спроба створити «нову породу людей», що було повною утопією. Щоб почуватися впевнено на престолі, імператриці потрібно було панувати над розумом та душами підданих. З цією метою у 60-70-х рр. планувалося створити систему навчально-виховних закладів. Теоретичну розробку і практичне здійснення задуманого Катерина II доручила відомому державному діячу І.І. Бєцькому (1704-1795).

В 1764 р. імператриця затвердила розроблений Бєцьким «Генеральное учреждение о воспитании обоего пола юношества». Завдання ставилось грандіозне: дати народу освіту. Однак правильно виховати, на думку Бєцького, можливо тільки ізолювавши дітей від згубного впливу суспільства. Для цього передбачалося створення закритих «виховних училищ», де навчалися б діти не старші 5-6 років, поки вони ще не зіпсовані шкідливим впливом і неправильним вихованням. Перебуваючи в училищі до 18-20 років, вихованці навіть з найближчою родиною повинні були зустрічатися тільки у визначені дні в присутності вихователів. Для навчання дворянських дітей передбачалися привілейовані кадетські корпуси та училища, а для різночинців – училища та виховні будинки у всіх губерніях. Про освіту і виховання селянських дітей не могло бути і мови. Ні в один навчальний заклад їх не приймали.

У відповідності з «Генеральным учреждением» були відкриті: училище при Академії художеств (1764); виховні будинки у Москві (1764), Петербурзі (1770), «Общество благородных девиц» на 200 осіб при Смольному монастирі у Петербурзі (1764); комерційне училище (1772).

Для всіх навчальних закладів були розроблені Бєцьким статuti, заборонялися тілесні покарання, однак тези про переваги виховання над навчанням були помилковими. Дійсність скоро виявила, що творити статuti і проекти набагато простіше, ніж організувати роботу навчально-виховних закладів. Гуманні наміри Бєцького розбивалися об невміння, невігластво, недобросовісність більшості вихователів. Особливо складно було налагодити роботу виховних будинків, куди надходили тисячі підкинутих немовлят.

У 1764 р. по всіх губерніях був розісланий указ Катерини II «О воспитании благородных девиц в Петербурге». Всього за штатом до Смольного інституту («Інститут благородних девиц») набиралося 200 вихованок. Вони ділилися на чотири групи: 6-9, 9-12, 12-15, 15-18 років. Кожна група носила форму відповідного кольору: коричневого, голубого, сірого і білого. Перший набір тягнувся цілий рік, бо дворяни не поспішали віддавати дітей у новий нечуваний учбовий заклад, до того ж не вимагати їх повернення протягом 12 років. Довелося навіть послабити вимоги щодо бездоганного дворянського походження абітурієнток. Учбова програма включала російську і іноземні мови, арифметику, географію, історію, геральдику, архітектуру, малювання, музику і, звичайно, танці.

Цьому навчальному закладу Катерина II і Бецької приділяли більше уваги, ніж іншим, що проявлялося у посиленому фінансуванні. Бецької часто бував у Смольному інституті, влаштовував вихованкам веселі свята, прогулянки у Літній сад, поїздки у Царське Село. Однак із смолянок, як і зі всіх інших, «нової породи людей» не вийшло. Більше того, виховані у штучних, тепличних умовах, нашіптовані високими ідеалами, смолянки, повертаючись до повсякденного життя, часто виглядали слабкими і безпорадними.

Загалом створені за планами Бецького навчально-виховні заклади охоплювали надто малу кількість дітей. Закриті училища не могли вирішити завдань, що передбачали масштабну підготовку освічених людей у необхідній кількості. Життя вимагало більш широкої системи народної освіти.

У зв'язку з цим, Катерина II зосередила увагу у 1782-1786 рр. на шкільній реформі. Для цього за основу була взята австрійська шкільна система. За рекомендацією австрійського імператора Йосипа II та запрошенням імператриці в Росію приїхав відомий фахівець шкільної справи в Австрії, серб за національністю, Ф.І. Янкович де-Мірієво (1741-1814). Для реформування освіти у 1782 р. була утворена «Комісія про заснування училищ» на чолі П.В. Завадовським. За проектом, поданим Янковичем до комісії, у містах створювалися «народні училища» двох типів: головні – в губернських містах і малі – в повітах. Малі училища були двокласними, а їх учбові плани співпадали з учбовими планами 1-го і 2-го класу головних училищ, які були чотирикласними. Утримувалися народні училища за державні та місцеві кошти.

Елементарна освіта, що забезпечувалась першими двома класами, полягала у читанні, письмі, арифметиці, катехізисі. У старших класах головних училищ вивчалися: закон божий, російська мова, арифметика, географія, історія, архітектура, механіка і фізика. Іноземні мови вивчалися на вибір. Навчання починалося з молитви о 7-8 год. і тривало до 16-17 год. В класі представники обох статей сиділи окремо. Тілесні покарання заборонялися. За наполяганням Катерини II

головним завданням освітніх закладів було виховання. Тому в основу навчально-виховного процесу було покладено вивчення правил для учнів і книги «О должностях человека и гражданина».

На підготовку кадрів учителів і переклад підручників пішло п'ять років. Практичне здійснення реформи почалося з 1786 р., коли відкрилися головні училища у 25 губерніях, у яких навчалися 10 тис. дітей усіх станів. Хоча училища називалися «народними», однак відкривалися лише у містах. Тому основна маса сільського населення не мала змоги навчатися ні фізично, ні матеріально. У зв'язку з цим зусиллями М.І. Новікова на приватні кошти меценатів відкриваються училища для бідних і сиріт у Петербурзі, Москві, Іркутську, Курську, Тулі та інших великих містах.

Поруч з Росією освіта розвивалася в Україні (Гетьманщині). За даними, зібраними в семи полках (з десяти) у 40-х рр. існувало 866 початкових шкіл, де протягом трьох років викладалися основи читання та письма. Ця структура різко відрізнялася від освіти на Правобережжі, де більшість шкіл контролювали єзуїти, а польська освіта для селянства була недоступною.

На Лівобережжі кілька колегій середньої освіти утворилися у Чернігові, Переяславі та Харкові. Проте головним осередком вищої освіти була Києво-Могилянська академія, яка отримала цей статус у 1701 р. Завдяки фінансовій підтримці гетьмана І. Мазепи (1739-1709) вона стала одним з провідних культурних центрів православного світу. На початку XVIII ст. тут навчалось 2 тис. студентів, яким викладали Й. Кроковський, С. Яворський та Ф. Прокопович. Навчання в академії здійснювалося за передовою 12-річною програмою, що додавало Києво-Могилянці підвищеного авторитету, тому викладачам і випускникам постійно надходили російські пропозиції зайняти високі церковні та урядові посади.

Проте взаємини академії з російськими можновладцями не завжди були дружніми. Після Полтавської битви, внаслідок репресій загальна кількість студентів скоротилася до 200 чол. Однак, у 40-х рр. завдяки самовідданому керівництву Р. Заборовського, академія знову відроджується (1 тис. студентів). Тісно пов'язана з церквою й укомплектована представниками духовництва, академія робила наголос на таких традиційних предметах, як філософія, теологія, риторика та мови. І все ж релігійна орієнтованість, а також царський уряд стояли на перешкоді залученню до академії передової молоді.

Усвідомлюючи відсталість української вищої освіти, гетьман К. Розумовський (1728-1803) разом із старшиною на поч. 60-х рр. звернувся до Катерини II за дозволом заснувати університет в Батурині, але дістав відмову. У 1790 р. понад 90% із 426 її студентів були синами священиків. Зрештою славетний учбовий заклад перетворився на богословську семінарію. До кінця XVIII ст. ситуація в

освіті стала цілком протилежною: провідні учбові заклади імперії знаходилися тепер не в Україні, а в Росії.

Таким чином, поруч з ситемою народних училищ в Росії існували й інші станові навчальні заклади: кадетські і пажеські корпуси, державні і приватні шляхетні пансіони, «общество благородных девиц» – для дворян, семінарії – для духівництва, гарнізонні школи – для солдатських дітей. У заможному дворянському середовищі була поширеною домашня освіта, що забезпечувалася гувернерами-іноземцями. На кінець XVIII ст. в 288 головних і малих народних училищах навчалася більше 22 тис. чол., у тому числі 1,5 тис. дівчаток. Хоча для 37-ми мільйонного населення народів Росії ці показники виглядали більш як скромно, все ж освітнє реформування 80-х рр. виявилось відносно вдалим.

2. Наука

Розвиток науки – досить складний процес, що вимагає відповідного підґрунтя, складовими якого виступають: наявність науковців, відповідна матеріально-технічна база та суспільне середовище. В умовах феодално-кріпосницького ладу швидких змін у цьому напрямку відбуватися просто не могло. Визначною подією першої чверті XVIII ст. стало підписання 28 січня 1724 р. розпорядження Сенату про заснування Академії наук (пізніше Петербурзької Академії наук) на чому наполягав Петро I. Біля витоків створення Академії стояли відомі державні діячі Я.В. Брюс, А.К. Нартов, П.П. Постніков, В.А. Кіпріанов, В.М. Татіщев, Ф.І. Соїмонов. Почала роботу Академія лише в серпні 1725 р., коли до Петербурга прибули з-за кордону академіки-іноземці. У листопаді 1725 р. президентом Академії обрали лейб-медика Петра I Л.Л. Блюменроста (1692-1755). Всіма справами в Академії заправляла академічна канцелярія, на чолі якої майже 35 років стояв бюрократ І.Д. Шумахер. Головні зусилля Академії спрямовувалися на розвиток військової справи, фортифікації, астрономії, географічним експедиціям, картографії, пошуку корисних копалин та ін.

Для дослідження природних умов держави з початку XVIII ст. організовувалися експедиції, що досліджували Європейську Росію, Каспійське море і прилеглі території, Сибір (весь Урал і Далекий Схід), береги і прибережні води Льодовитого і Тихого океану. Початок систематичному та планомірному вивченню Сибіру було покладено географічними роботами С.У. Ремезова (1642-1720).

У 1725-1730 і 1733-1743 рр. працювали дві великі Камчатські експедиції у складі відомих природодослідників В.І. Берінга (1681-1741), І.Г. Гмеліна (1709-1755), історика і етнографа Г.Ф. Міллера (1705-1783). Ще студентом в експедиції працював С.П. Крашенинников, який пізніше видав книгу «Опис землі Камчатки». В результаті цих експедицій були відкриті: протока, яку назвали на честь

начальника експедиції Берінга, північно-західна Америка, детально досліджена Камчатка, нанесені на карту Курильські о-ви, північна Японія та інше. Чимало учасників експедицій перенесли важкі хвороби, а частина не вижила. Помер від цинги на острові, названому його ім'ям, і начальник експедиції В.І. Берінг. Протока Берінга, море Лаптевих, мис Челюскін – все це імена учасників експедицій 1725-1743 рр.

У період правління Катерини II організовувалися численні експедиції для дослідження окраїн імперії, однак у значно менших масштабах. У 80-х рр. Ладозьке і Онезьке озера досліджував академік Н.Я. Озерецьковський, південну Росію вивчав зоолог, ботанік В.Ф. Зуєв (1754-1794). У ряді експедицій працювали лікар-біолог І.І. Лепьохін, П.С. Паллас (1741-1811) та інші. Значну роль в організації розвідки корисних копалин на Уралі, в Сибіру, Алтаї відіграв державний діяч, історик В.М. Татищев (1686-1750).

У Петербурзькій Академії наук тривалий час працював відомий математик Леонард Ейлер (1707-1783), який на запрошення приїхав у Росію в 1727 р. Продуктивність діяльності Ейлера вражаюча: ним написано понад 800 книг, підручників, статей, із них близько 500 опубліковано у видавництвах Академії. У сферу наукових інтересів вченого входили техніка і теорія машин, оптика, астрономія, логіка, математичний аналіз, будівництво мостів і дамб. На його працях виросло не одне покоління вчених: математик С.К. Котельников, астроном С.Я. Румовський, філолог М.Є. Головін.

Значних успіхів досягли й інші іноземні вчені, що приїхали в Росію, академіки: швейцарський математик Д.І. Бернуллі, французький астроном Ж. Делиль. До 1741 р. в Академії працював єдиний російський вчений математик В.Є. Адогуров. Саме у червні 1741 р. після п'яти років навчання в Магдебурзькому університеті до Академії наук прибув М.В. Ломоносов.

«Ломоносівський період» (1741-1765) – яскрава сторінка в історії Петербурзької Академії наук. Цей період характеризувався боротьбою за науковий світогляд, раціоналістичне пояснення природних явищ проти середньовічного невігластва. Діапазон наукових інтересів М.В. Ломоносова був надзвичайно широким. Фактично не було такої галузі науки, якою б він не займався. Однак, в Академії Ломоносову ще довелося вести боротьбу з «засиллям німців» на чолі з Шумахером, які перешкоджали його дослідженням.

Серед наук Ломоносов особливо виділяв хімію, а створена ним хімічна лабораторія стала першим в Росії науково-дослідним закладом. Він проводив дослідження у фізиці, геології, астрономії. Також ним були засновані нові науки, наприклад хімічна фізика, а основою розвитку фундаментальних природничих наук стала відкрита вченим атомно-молекулярна теорія будови речовини.

Відсутність російських вчених кадрів примусила Ломоносова, як природодослідника, займатися гуманітарними науками. Значний

добробок вченого був здійснений у розвиток російської літературної мови. Написана ним у 1755 р. «Российская грамматика» стала основою для розвитку сучасної російської мови без церковно-слов'янських архаїзмів.

Інтерес до минулого, історії знайшов прояв у працях Ломоносова «Краткий Российский летописец с родословием» (1760), та «Древняя Российская история» (1766). У них автор виступив проти норманської теорії походження Русі. Особливо активно велася полеміка з академіком Г.Ф. Міллером, що відстоював норманську теорію. Щоправда у дискусіях з Міллером Ломоносов не завжди мав рацію. Так, Міллер стверджував, що історична наука повинна бути об'єктивною, навіть якщо це виставляє державу у непривабливому вигляді. Ломоносов наполягав на тому, що історія повинна захищати державні інтереси (пізніше це назвуть «партійністю» історичної науки).

На 30-ті рр. XVIII ст. припадає становлення російської історичної науки, і початок цього процесу було пов'язано з ім'ям відомого ідеолога дворянства Татищева В.М. В кінці 30-х рр. він завершив роботу над п'ятитомною «Історією Російською з найдавніших часів», у якій вперше історія відокремлювалася від географії і стала самостійною наукою. Татищев запропонував своє бачення політичної історії до кінця XVI ст. та її періодизацію, в основу якої була покладена історія самодержавства.

Продовжувачем справи Татищева став німецький історик Гергард-Фрідріх Міллер. Зокрема він видав працю Татищева після його смерті через 18 років. Під час другої Камчатської експедиції ним була зібрана значна кількість історичного матеріалу і розпочато написання історії Сибіру. В останній період життя Міллер очолював Московський архів Колегії іноземних справ і поклав початок розробки його документів.

Все це створювало передумови для подальшого розвитку історичної науки. Видатними істориками та ідеологами дворянства останньої третини XVIII ст. були М.М. Щербатов (1733-1790) і І.М. Болтін (1735-1792). У багатотомній «Истории российской от древнейших времён» Щербатов системно виклав потужний фактичний матеріал, долучив до наукового обороту нові, актові джерела. Щербатов намагався не обмежуватися історією князів і царів, а прагнув пов'язати історію державної влади з історією боярства.

У опонента Щербатова – Болтіна зустрічаємо вказівки на роль клімата в історичному процесі. Однак, поруч з таким матеріалістичним поглядом (хоча і помилковим) Болтін, як і інші історики XVIII ст., великого значення надавав «долі» (щастю, фортуні).

Отже, у XVIII ст. історія сформувалася як наука, що опиралася на письмові джерела. Представники історичної школи прагнули критично оцінювати джерела, факти та намагалися встановлювати причинний зв'язок між історичними подіями.

Розвиток промисловості та інших галузей господарства стимулював наукову і технічну думку. Це знаходило свій прояв у чисельних винаходах і удосконаленнях машин, станків, інструментів, але далеко не всі вони знаходили своє застосування. Серед відомих винахідників XVIII ст.: А.К. Нартов (1693-1756), І.І. Ползунов (1730-1766), І.П. Кулібін (1735-1818), Р. Глінков та інші. Так, Нартов здійснював керівництво інструментальною майстернею Академії наук. Йому належить ряд винаходів на будівництві (ворота шлюзів), в удосконаленні монетної справи, артилерійському виробництві (нові методи лиття гармат, оптичний приціл та ін.).

Інший винахідник Ползунов своє недовге життя присвятив вдосконаленню гірничо-заводської техніки. Зокрема він сконструював перший у світі теплосиловий двигун, який приводив у дію повітродувні міхи. Однак цей винахід залишився без застосування і його викинули на смітник.

Ще одним російським самородком був механік-винахідник І.П. Кулібін. Найцікавішим його витвором був проект одноаркового мосту через Неву. Модель мосту була випробувана і схвалена, але їй не дали ходу, і помістили винахід, як прикрасу, в садку Таврійського палацу Потьомкіна. Єдиною нагородою, яку Кулібін одержав за свої винахідницькі праці, було місце «механікуса» Академії наук, яке йому дали за його годинник у вигляді яйця.

Не менш відомим був підприємець з м. Сарпейська Р. Глінков, що у 60-х рр. побудував ткацьке підприємство, на якому діяли сконструйовані ним машини: прядильна з водяним приводом і чесальна з ручним приводом, що підвищували продуктивність праці у 5-15 разів. Глінков випередив англійця Аркرایта, який створив аналог лише у 1771 р. Однак англійський винахід відразу знайшов широке застосування, а російський – скоро забули. Причина відчуження винаходів полягала у кріпосницькій системі, що все більше гальмувала розвиток держави.

Ще одним науковим центром стала Російська академія, заснована Катериною II у 1783 р. Головою академії імператриця призначила Дашкову К.Р. (1744-1810). До складу Російської академії увійшли відомі письменники: Державін, Фонвізін, Капніст; вчені: Болтін, Лепьохін, Щербатов, Румовський, Котельников, Десніцький, Озерецковський.

Таким чином, попри значні досягнення науки, Росія все ж продовжувала відставати від передових країн світу. Особливо це проявлялося у застосуванні наукової думки на виробництві.

3. Мистецтво, література і театр

Характерною рисою російського мистецтва цього періоду була його європеїзація. Мистецтво мало всіма своїми засобами демонструвати могутність Російської імперії. Спочатку у цій сфері переважали іноземні майстри. Найбільш яскравим представником

нового стилю в архітектурі став італієць Франческо Бартоломео Растреллі (1700-1771), який працював у Російській імперії з 1730 по 1771 рр. Його самобутній талант розкрився у повному об'ємі в будівництві палаців, серед яких: Зимовий, Смольний, в Петербурзі; Великий Петергофський, Катеринінський в Царському Селі; Андріївська церква в Києві та інші.

Одночасно з італійським майстром в Петербурзі працював російський архітектор – С.І. Чевакінський (1713-1780). В перебудованому вигляді до нас дійшли його творіння: палаци Шереметьєвих, Шувалових. Його зусиллями відбувалася реставрація Кунсткамери після пожежі 1747 р. та інші.

У Москві в цей же час розкрився талант Д.В. Ухтомського (1719-1775). Вісім років він працював у команді старших колег І.Ф. Мічуріна і І.К. Коробова, а першою його самостійною роботою стали дерев'яні Триумфальні ворота в Твері, зведені на честь коронації Єлизавети Петрівни у 1742 р. В 1753-1757 рр. він будує Триумфальні Красні ворота в Кремлі, що простояли до 1938 р., і тільки через будівництво метро були знесені. Пам'ять про них збереглася у назві станції метрополітену. Кузнецький міст через р. Неглінку, дзвіниця Троїце-Сергіївської лаври, загальна перебудова дерев'яних кварталів Москви – все це справа рук Ухтомського.

Серед представників архітектурної школи були також В.І. Баженов (1737-1799), М.Ф. Казаков (1733-1812), І.Є. Старов (1743-1808). Вдалим задумом Баженова став проект Кремлівського палацу, а його побудова передбачала реконструкцію всього Кремля. Будівлі Казакова й досі прикрашають Москву (Урядовий будинок в Кремлі, Московський університет). Старов творив, в основному, у Петербурзі, де збудував собор Олександрівсько-Невського монастиря і Таврійський палац.

Основним напрямком в дворянській літературі першої половини XVIII ст. став класицизм. Його представниками стали А.Д. Кантимір (1708-1744), В.К. Тредьяковський (1703-1769), М.В. Ломоносов, О.П. Сумароков (1717-1777). Про суспільство в 30-ті рр, про його недоліки і вади писав в своїх сатиричних творах Антіох Кантимір, син союзника Петра I, молдавського господаря Дмитра Кантиміра. Його сатира була настільки гострою, що Анна Іванівна відправила Кантиміра подалі – в Англію, пізніше у Францію з дипломатичними дорученнями. Більшість творів Кантиміра так і не були опубліковані за його життя. Деякі з них («На зависть и гордость дворян злонравных») вийшли у Англії в 1749 р. у французькому перекладі.

В 1730 р. у видавництві Академії наук надрукували переклад любовного роману французького письменника П.Тальмана «Езда в острів любови». Перекладачем роману був поет, перший професійний письменник, професор літератури Росії В.К. Тредьяковський. Ним була здійснена реформа у сфері римування віршів. В 1735 р.

Тредьяковський опублікував «Новый и краткий способ к сложению российских стихов».

Не менших висот класицизм досягнув у творчості М.В. Ломоносова. Одним із перших літературних творів Ломоносова стала в 1739 р. ода «На взятие Хотина», яка виділялася оптимізмом і патріотичністю. Саме одам ним надавалась перевага. Взагалі центральною в одах Ломоносова була тема батьківщини. Найповніше свої просвітницькі погляди академік виразив у циклі віршів «Разговор с Анакреоном».

На відміну від Ломоносова, відомий представник класицизму О.П. Сумароков демократично виступав за рівноправність всіх жанрів. Тому його творчість стосувалася пісенного жанру, фольклорної поезії. Його творчу спадщину складають більше 400 байок. Крім того, Сумароков був родоначальником російської драматургії (9 трагедій, 12 комедій). Він не боявся критикувати у своїй п'єсах конкретних осіб, тому нажив багато ворогів.

На останню чверть століття припадає розквіт поезії Г.Р. Державіна (1743-1816), талановитого ідеолога дворянства. Темні сторони життя російського дворянства гостро критикував у своїх драматичних творах («Недоросль») письменник Д.І. Фонвізін (1745-1792). Помітних успіхів в жанрі повісті досягнув лідер сентиментально-романтичного напрямку М.М. Карамзін (1766-1828). Найбільшою популярністю читачів користувалась повість «Бедная Лиза».

Серед політичної літератури виділяються роботи В.М. Татищева і його записка подана в Сенат у 1730 р. щодо обмеження абсолютної монархії. На 1740 р. припадає «Проект о направлении государственных дел» А.П. Волинського, у якому звучав заклик до захисту інтересів дворянства від біронівщини. Іншим захисником дворян був історик, публіцист М.М. Щербатов (1733-1790). Сміливим політичним письменником був О.М. Радіщев, якого за «Путешествие из Петербурга в Москву» відправили на заслання. (Див. додатки. – С. 242-246.). У 60-70-х рр. видавалися сатиричні журнали «Трутень» (1769-1770), «Живописець» (1772-1773) і «Кошелек» (1774), автором яких був М.І. Новіков. (Див. додатки. – С. 240-242.). Катерина II спочатку навіть брала участь у журналі «Всяка всячина», проте як тільки почали з'являтися більш сміливі політичні натяки, за наказом імператриці сатиричні журнали закрили.

Поруч з цим розвиток літератури відбувався і в Україні. Найвидатнішими літераторами були Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Дмитро Тупало, Симеон Полоцький, Самійло Величко, Григорій Грабянка, Григорій Сковорода та інші. Зокрема, Феофан Прокопович (1681-1736) у 1705 р. написав свою знамениту історичну драму «Володимир», що оспівувала введення християнства на Русі. П'єса містила яскраво виражені ознаки патріотизму, зокрема у трактуванні Києва, як «другого Єрусалиму». Однак це не завдило

Прокоповичу стати провідним ідеологом реформ Петра І. Стефан Яворський, ректор академії, який у 1721 р. зайняв найвищу в російській церкві посаду, славився елегантними віршави, писаними українською, польською та латинською мовами. Козацькі літописи писали Самійло Величко та Григорій Грабянка, у яких рішуче підтримували прагнення старшини на соціально-економічне та політичне панування в Україні.

Однак найсамобутнішим українським мислителем цього періоду був випускник Києво-Могилянської академії Григорій Сковорода (1722-1794), якого називали «українським Сократом». До його численних творів належали збірки поезій, підручники, філософські трактати. На думку Сковороди, головним було пізнання «самого себе», а також забезпечувати особисту незалежність і уникати непотрібного багатства і слави. Ці переконання привели Сковороду до виступу з відкритою критикою старшини і духівництва за те, що вони гнобили селян.

На розвиток скульптури і живопису Росії помітний вплив мала Академія мистецтв, що відкрилася у 1757 р., а запрацювала з 1764 р. в Петербурзі. Серед скульпторів виділяються роботи Ф.І. Шубіна (1740-1805), Ф.Ф. Щедрина (1751-1825). Російський національний живопис збагатився роботами художників Ф.С. Рокотова (1730-1810), Д.Г. Левицького (1735-1822), В.Л. Боровиковського (1757-1825) та інших. Ціла плеяда видатних діячів російського мистецтва вийшли з кріпосного стану. Колишніми кріпаками Шереметьєва були живописці Аргунови, архітектор А.Н. Вороніхін (1759-1814), композитори М. Мотінський, диригент Є. Фомін, скрипаль-віртуоз І. Хандошкін та інші.

У XVIII ст. в Україні мистецтво досягло високого рівня. Українські митці, більшість яких працювали в Росії, проявилися на музичній ниві. Композитори Дмитро Бортнянський, Максим Березовський, Артем Ведель, поклали початок українським та російським традиціям хорової музики. У багатьох створених ними творах яскраво відчутний вплив українських народних мелодій.

В історії російського театру XVIII ст. займає особливе місце. Допетровський і петровський театр не змогли закріпитись і відійшли у минуле, поступившись у 30-40-х рр. іноземним (італійським) театрам. У 50-х рр. починається відродження національного російського театру. Російський національний аматорський театр зародився у Ярославлі. Його засновником був місцевий мешканець, перший російський режисер і талановитий актор Ф.Г. Волков (1729-1763). (Див. додатки. – С. 238-240)

Указом від 30 серпня 1756 р. перший професійний державний театр утворився при Московському університеті. Директором театру було призначено поета і драматурга Сумарокова, а його помічником – Волкова. Театри відкривалися і в інших учбових закладах. Так, в 1764 р. утворився театр при Академії мистецтв. Відкрив свій театр Смольний інститут. Далі стихійно один за одним відкрилися театри в Пензі, Рязані, Ярославлі.

Одночасно розвивався кріпосний театр, що увійшов в моду серед знаті. В кінці сторіччя особливо славився кріпосний театр графа М.П. Шереметьєва в його підмосковних маєтках Кусково і Останкіно. В Україні повсюдно поширювався народний театр (вертеп) і виступали численні мандрівні бандуристи.

В кінці XVIII ст. закінчилася бурхлива й багатогранна культурна епоха. В результаті завоювань Петра I Росія здобула на Балтійському морі «вікно в Європу», а потреба в животворній ролі України як посередника культурних впливів відпала. Кордони імперії значно розширилися і обмежували контакти народів Росії із Заходом. Тепер плодами безпосереднього виходу у Європу, «європеїзації», інтелектуальним потенціалом народів імперії користувалася російська еліта, завдяки чому Росія стала в авангарді культурного розвитку. Культура стала світською, що розширило межі і можливості людського буття. Знання звільнялися від середньовічної схоластики і провінціалізму та трансформувалися у науку. Створена система світської школи сприяла поширенню знань, і при всіх своїх недоліках дала чимало освічених людей.

Завдання для самостійної роботи студентів

Самостійна робота студентів має місце у всіх формах занять, а також при підготовці рефератів, курсових і контрольних робіт, опрацюванні законодавчих актів, тестів та інших джерел.

Однією з важливих форм самостійної роботи є підготовка реферативних повідомлень з проблемних питань. У процесі самостійної роботи студенти знайомляться з історичними документами, роботами навчально-методичного та монографічного плану вітчизняних і зарубіжних авторів.

Згідно з навчальним планом здійснюється проміжний та заключний контроль цієї роботи, який виражається у визначенні та оцінці рівня знань і навичок.

Самостійна робота може здійснюватись, в більшості, у читальному залі бібліотеки університету, а також за місцем проживання. На самостійну роботу студент повинен затрачати до п'яти годин щоденно.

За результатами самостійної роботи викладачем оцінюються знання студентів, а також вносяться пропозиції керівництву університету про заохочення студентів, які відзначились в процесі самостійної підготовки з історії Росії.

1. Написання, оформлення та захист рефератів

1. Реформи Петра I.
2. Економічний розвиток Росії у XVIII ст.
3. Соціальна політика уряду у I-й чверті XVIII ст.
4. Народні повстання на початку XVIII ст.

5. Значення перетворень Петра I.
6. Двірцеві перевороти (1725-1762).
7. Початок Північної війни (1700-1721).
8. Закінчення Північної війни.
9. Культура та освіта за Петра I.
10. Народи Російської імперії і колоніальна політика царизму у середині XVIII ст.
11. Внутрішня політика Катерини II.
12. Селянська війна (1773-1775).
13. Три поділи Польщі.
14. Російська культура у XVIII ст.
15. Внутрішня і зовнішня політика Павла I.

2. Письмові повідомлення

1. Обрання Петра I на престол.
2. Битва під Нарвою.
3. Реорганізація армії.
4. Полтавська битва.
5. Прутський похід.
6. Обласна реформа.
7. Боротьба Петра I з консервативною опозицією.
8. Історичне значення петровських реформ.
9. Справа Волинського.
10. Розвиток кріпосного права в середині XVIII ст.
11. Російське купецтво середини XVIII ст.
12. Програма О. Пугачова.
13. Дворянська диктатура після селянської війни (1773-1775).
14. Знищення Січі.
15. Кубанське козацтво.
16. Шкільна реформа 80-х рр. XVIII ст.

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ

Для підготовки до успішної здачі модульного контролю необхідно повторити весь матеріал навчального курсу. Щоб його скласти, студенти повинні знати:

1. Основні події історії Росії у XVIII ст.
 2. Контрольні дати курсу.
 3. Контрольні питання курсу.
 4. Проблемні, дискусійні питання історії народів Східної Європи.
- Засвоївши курс «Історії Росії», студенти повинні уміти:
1. Опираючись на вимоги програми, відбирати для підготовки до занять з історії найважливіші факти й поняття.
 2. Вирішувати контрольні тести.
 3. Використовувати свої знання з історії Росії для організації позакласної та пошукової роботи з вихованцями і краєзнавцями.
 4. Давати оцінку державно-політичним подіям як того часу, так і сьогодення.
 5. Пов'язувати історію Росії з історією України.

Контрольні дати

1682-1725	Правління Петра I.
1700, 1 січня	Запровадження нового літочислення.
1700-1721.	Північна війна.
1703, 2 січня	Вихід у Москві першого номера «Ведомостей».
1703, 16 травня	Заснування Петербургу.
1704	Здобуття російськими військами Дерпта, Нарви та Івангорода.
1705-1706	Повстання в Астрахані.
1705-1711	Повстання башкирів, татар і марі.
1706	Альтраштадський мир Августа II з Карлом XII.
1707-1708	Повстання під проводом К. Булавіна.
1708	Заснування губернського устрою.
1709, 27 червня	Полтавська битва.
1710	Здобуття російськими військами Выборга, Риги, і Ревеля.
1711	Заснування Сенату.
1711	Відкриття Курильських островів.
1711	Прутський похід Петра I.
1714, 23 березня	Указ про єдиноспадкування, що прирівняв помістя до вотчин.
1714, 27 липня	Перемога російського флоту над шведським при Гангуті.
1716	«Військовий статут» Петра I.
1718	Перший подушний перепис населення.
1718	Заснування колегій.

- 1718 Маніфест про позбавлення царевича Олексія прав на престол, суд над ним та його загибель.
- 1720 Заснування головного магістрату.
- 1721, 18 січня Указ про дозвіл купувати селян для роботи на заводах.
- 1721, 30 серпня Ніштадський мир.
- 1721 Скасування патріаршества і заснування Синоду.
- 1721, 22 жовтня Сенат присвоїв Петру I титул імператора.
- 1722 Заснування посади генерал-прокурора.
- 1722, 24 січня «Табель про ранги».
- 1722, 5 лютого Указ про престолонаступництво.
- 1722 Тимчасове припинення гетьманства після гетьмана Скоропадського. Заснування Малоросійської колеїї.
- 1722-1723 Війна Росії з Персією. Приєднання до Росії західного і південного берегів Каспійського моря.
- 1724 Протекційний митний тариф.
- 1725, 28 січня Кінець правління Петра I (1672-1725).
- 1725-1727 Царювання Катерини I.
- 1725 Заснування Академії наук у Петербурзі.
- 1725-1729 Перша академічна експедиція Берінга.
- 1726 Заснування Верховної таємної ради.
- 1727-1730 Царювання Петра II.
- 1727, вересень Арешт Меншикова і його заслання.
- 1727-1734 Тимчасове відновлення гетьманства в Україні (гетьман Данило Апостол).
- 1730, 19 січня Обрання Верховною таємною радою Анни Іванівни і вручення «кондицій».
- 1730, 25 лютого Відмова Анни Іванівни від «кондицій».
- 1730-1740 Царювання Анни Іванівни.
- 1730 Скасування Верховної таємної ради.
- 1730, 9 грудня Указ про скасування єдиноуспадковування.
- 1731 Заснування Шляхетського кадетського корпусу.
- 1731 Заснування Кабінету.
- 1732-1743 Друга академічна експедиція Берінга.
- 1734-1775 Нова Січ.
- 1735-1739 Російсько-турецька війна. Белградський мир.
- 1739, серпень Здобуття російськими військами турецької фортеці Хотин.
- 1740 Арешт і страта А.Волинського.
- 1740-1741 Царювання Івана Антоновича.
- 1740, 8 листопада Скиннення регента Бірона і проголошення регентшею Анни Леопольдівни.
- 1741, 25 листопада Двірцевий переворот на користь Єлизавети Петрівни.
- 1741-1761 Царювання Єлизавети Петрівни.

1741	Скасування Кабінету.
1741-1743	Російсько-шведська війна і мир в м. Або.
1746	Заборона купцям і різночинцям купувати селян.
1750-1764	Гетьманство К. Розумовського в Україні.
1754	Заснування Дворянського і Купецького банків.
1755, 12 січня	Указ про заснування Московського університету.
1755	Перший російський журнал «Ежемесячные сочинения».
1756	Заснування театру у Петербурзі.
1756-1763	Семилітня війна.
1757	Офіційне заснування Академії мистецтв у Петербурзі (діяла з 1764 р.).
1760, 28 вересня	Взяття російськими військами Берліна.
1760, 13 грудня	Указ, що дозволяв поміщикам засилати селян на поселення до Сибіру.
1760-1761	Царювання Петра III Федоровича.
1761	Укладення Петром III миру і союзу з Прусією.
1762, 28 червня	Переворот на користь Катерини II.
1762-1796	Царювання Катерини II Олексіївни.
1762, 6 липня	Вбивство Петра III у Ропші.
1764, 5 липня	Спроба Мировича визволити із Шліссельбурга Івана Антоновича і загибель останнього.
1764	Обрання на польський престол Станіслава-Августа Понятовського.
1764	Скасування гетьманства і призначення П. Румянцева «малоросійським» генерал-губернатором.
1765	Заснування в Петербурзі Вільного економічного товариства.
1765, 17 січня	Указ, що дозволяв поміщикам засилати селян на каторжні роботи
1767	«Наказ» Катерини II для складання нового уложення.
1768-1769	Коліївщина.
1768-1772	Барська конфедерація.
1768-1774	Перша російсько-турецька війна за Катерини II.
1772	Пеший поділ Польщі між Росією, Прусією і Австрією.
1773-1775	Селянська війна під проводом О. Пугачова.
1773, 17-18 вересня	Початок селянської війни.
1774, 10 липня	Кючук-Кайнарджійський мир з Туреччиною.
1774, липень	Здобуття Пугачовим Казані.
1774, 25 серпня	Поразка Пугачова поблизу Чорного Яру.
1775, 10 січня	Страта Пугачова на Болотній площі у Москві.
1775, 7 листопада	«Учреждение для управления губерний».
1775.	Знищення Запорізької Січі.
1780, 28 лютого	Декларація про «збройний суверенітет».
1783, 8 квітня	Приєднання Криму до Росії.

1783, 3 травня	Указ про закріпачення селян в Україні.
1784	Заснування Севастополя.
1785, 21 квітня	«Жалованная грамота дворянству» і «Грамота городам» Російської імперії.
1786	Статут народних училищ і початок шкільної реформи.
1787-1791	Друга російсько-турецька війна за Катерини II, Яський мир (29 грудня 1791 р.).
1788-1790	Російсько-шведська війна.
1789	Перемоги Суворова під Фокшанами (липень) і Римніком (вересень).
1790, червень	Видання «Путешествия из Петербурга в Москву» О.М. Радіщева та його арешт.
1790, 11 грудня	Здобуття Суворовим Ізмаїлу.
1791, 3 травня	Польська конституція.
1791-1792	Підтримана російським військами Тарговицька конфедерація проти конституції 3 травня.
1793	Другий поділ Польщі між Росією і Прусією.
1794	Заснування Одеси.
1794	Повстання під проводом Т. Костюшко.
1795	Третій поділ Польщі між Росією, Прусією і Австрією.
1796, 6 листопада	Кінець правління Катерини II.
1796-1801	Правління Павла I.
1798	Укладення союзу між Росією, Англією, Австрією і Туреччиною проти Франції.
1799	Італійський і Швейцарський походи Суворова.
1800	Союз Павла з Наполеоном проти Англії.
1801, 18 січня	Приєднання Грузії до Росії.
1801, 11 березня	Убивство Павла I і вступ на престол Олександра I.

Контрольні питання

1. Охарактеризуйте причини державного реформування на поч. XVIII ст.
2. Проаналізуйте початок правління Петра I.
3. Початок Північної війни (1700-1721).
4. Розкрийте хід бойових дій під Нарвою.
5. Охарактеризуйте реорганізацію в армії.
6. Полтавська битва та її значення.
7. Проаналізуйте економічні реформи Петра I.
8. Визначте соціальну політику Петра I.
9. Розкрийте зміст адміністративної реформи 1708 рр.
10. Проаналізуйте політику Петра I відносно України.
11. Закінчення Північної війни. Ніштадський мир.
12. Охарактеризуйте боротьбу Петра I проти консервативної опозиції.
13. Дайте оцінку петровським реформам.

14. Особистість Петра I в історичній літературі.
15. Боротьба за владу після Петра I.
16. Проаналізуйте діяльність Катерини I.
17. Визначте мету та завдання Верховної таємної ради.
18. Охарактеризуйте діяльність Петра II.
19. Дайте оцінку діяльності Анни Іванівни.
20. Визначте внутрішню політику у 1730-1740 рр. «Біронівщина».
21. Справа Волинського.
22. Дайте оцінку діяльності Єлизавети Петрівни.
23. Проаналізуйте хід та результати Семилітньої війни.
24. Визначте період царювання Петра III та його діяльність.
25. Дайте оцінку перевороту 28 червня 1762 р. та його значення.
26. Охарактеризуйте процес оформлення дворянських привілеїв.
27. Охарактеризуйте зміни у кріпосному праві у середині XVIII ст.
28. Проаналізуйте соціально-економічний розвиток Російської імперії у 1725-1762 рр.
29. Дайте оцінку політиці царизму відносно України у I-й пол. XVIII ст.
30. Визначте внутрішню політику Катерини II у 1762-1773 рр.
31. Дайте оцінку політиці царизму відносно України у III-й чв. XVIII ст. Селянська війна в Україні (1768-1769).
32. Визначте зовнішню політику Катерини II у 1762-1773 рр. Перший поділ Польщі.
33. Охарактеризуйте реформи Сенату у 60-х рр. XVIII ст.
34. Дайте оцінку діяльності комісії про «Уложення» (по реформуванню законодавства).
35. Проаналізуйте хід воєнних дій у російсько-турецькій війні (1768-1774).
36. Обґрунтуйте передумови селянської війни (1773-1775).
37. Проаналізуйте програму О. Пугачова.
38. Визначте хід селянської війни (1773-1775).
39. Вкажіть причини поразки селянської війни (1773-1775).
40. Проаналізуйте внутрішню політику Катерини II після селянської війни (1773-1775).
41. Охарактеризуйте зміцнення Катериною II апарату державного управління.
42. Дайте оцінку адміністративній реформі Катерини II.
43. Становище селянства у 1775-1796 рр.
44. Обґрунтуйте соціально-економічний розвиток Росії у II-й пол. XVIII ст.
45. Охарактеризуйте процес колонізації півдня, приєднання до Росії Криму.
46. Дайте оцінку знищенню Запорізької Січі.
47. Визначте політику царизму відносно Лівобережної України та інших народів Росії (1762-1796).

48. Охарактеризуйте зовнішню політику Катерини II у 1775-1791рр. Російсько-турецька війна (1787-1791).
49. Катерина II у боротьбі з революцією у Франції (1789-1793).
50. Визначте причини та зміст другого поділу Польщі.
51. Дайте оцінку третьому поділу Польщі.
52. Охарактеризуйте хід повстання під проводом Т. Костюшко.
53. Визначте зміст внутрішньої політики Павла I.
54. Дайте оцінку зовнішній політиці Павла I.
55. Проаналізуйте причини перевороту 11 березня 1801 р.
56. Російська культура у XVIII ст.
57. Охарактеризуйте стан та реформування освіти у XVIII ст.
58. Утворення Московського університету. Академічні експедиції.
59. Розвиток науки і техніки. М.В. Ломоносов (1711-1765).
60. Проаналізуйте розвиток літератури, мистецтва і театру у XVIII ст.

Контрольні тести

№ 1

Війна Російської імперії за вихід до Балтійського моря називалась:

1. Південна (1703-1716).
2. Західна (1701-1710).
3. Північна (1700-1721).
4. Східна (1706-1723).
5. Інший варіант.

№ 2

Битва під Нарвою відбулась:

1. 29 січня 1701 р.
2. 15 грудня 1704 р.
3. 10 травня 1703 р.
4. 20 листопада 1700 р.
5. 5 квітня 1710 р.

№ 3

Запровадження нового літочислення відбулось:

1. 1 січня 1710 р.
2. 1 січня 1701 р.
3. 1 січня 1700 р.
4. 1 січня 1709 р.
5. 1 січня 1705 р.

№ 4

Часом заснування Петербургу вважається:

1. 20 вересня 1700 р.
2. 13 квітня 1709 р.
3. 27 червня 1705 р.
4. 16 травня 1703 р.
5. 22 червня 1702 р.

№ 5

Битва під Лісною відбулась:

1. 20 лютого 1705 р.
2. 16 березня 1702 р.
3. 27 вересня 1708 р.
4. 30 квітня 1707 р.
5. 11 січня 1701 р.

№ 6

Полтавська битва відбулась:

1. 11 грудня 1710 р.
2. 8 березня 1701 р.
3. 22 липня 1711 р.
4. 27 червня 1709 р.
5. 21 червня 1708 р.

№ 7

Астраханське повстання проходило в:

1. 1700-1710 рр.
2. 1705-1706 рр.
3. 1701-1703 рр.
4. 1704-1706 рр.
5. 1707-1708 рр.

№ 8

Повстання під проводом К. Булавина відбувалось:

1. 1700-1721 рр.
2. 1707-1708 рр.
3. 1701-1704 рр.
4. 1702-1706 рр.
5. 1705-1711 рр.

№ 9

Повстання в Башкирії відбулося:

1. 1701-1710 рр.
2. 1700-1721 рр.
3. 1705-1711 рр.
4. 1709-1712 рр.
5. 1707-1708 рр.

№ 10

Запровадження губернського устрою Петром I відбулось:

1. 1700 р.
2. 1710 р.
3. 1708 р.
4. 1705 р.
5. 1703 р.

№ 11

Ніштадський мир був укладений:

1. 20 січня 1710 р.
2. 27 червня 1709 р.

3. 28 вересня 1708 р.
4. 30 серпня 1721 р.
5. 16 травня 1703 р.

№ 12

Битва при Гангуті відбулась:

1. 27 липня 1714 р.
2. 20 серпня 1721 р.
3. 28 вересня 1708 р.
4. 16 травня 1703 р.
5. 9 липня 1715 р.

№ 13

Битва при Гренгамі відбулась:

1. 30 серпня 1721 р.
2. 27 липня 1720 р.
3. 10 червня 1709 р.
4. 15 вересня 1708 р.
5. 16 травня 1703 р.

№ 14

«Табель про ранги» прийнятий:

1. 1715 р.
2. 1712 р.
3. 1722 р.
4. 1730 р.
5. 1725 р.

№ 15

Заснування Малоросійської колегії відбулося:

1. 1700 р.
2. 1721 р.
3. 1709 р.
4. 1722 р.
5. 1705 р.

№ 16

Царювання Катерини I відбувалося:

1. 1672-1725 рр.
2. 1762-1796 рр.
3. 1725-1727 рр.
4. 1730-1740 рр.
5. 1740-1762 рр.

№ 17

Заснування Академії наук у Петербурзі відбулося:

1. 1700 р.
2. 1705 р.
3. 1710 р.
4. 1715 р.
5. 1725 р.

№ 18

Заснування Верховної таємної ради відбулося:

1. 1722 р.
2. 1723 р.
3. 1724 р.
4. 1725 р.
5. 1726 р.

№ 19

Царювання Петра II проходило:

1. 1762-1796 рр.
2. 1727-1730 рр.
3. 1730-1740 рр.
4. 1725-1727 рр.
5. 1740-1761 рр.

№ 20

Царювання Катерини II проходило:

1. 1682-1725 рр.
2. 1730-1740 рр.
3. 1762-1796 рр.
4. 1740-1761 рр.
5. 1725-1727 рр.

№ 21

Перший поділ Польщі проходив між:

1. Росією, США, Австрією у 1776 р.
2. Прусією, Австрією, Румунією у 1770 р.
3. Росією, Англією, Прусією у 1775 р.
4. Австрією Прусією, Росією у 1772 р.
5. Австрією, Прусією, Болгарією у 1778 р.

№ 22

Селянська війна під проводом О. Пугачова відбулася:

1. 1770-1775 рр.
2. 1771-1780 рр.
3. 1778-1779 рр.
4. 1773-1775 рр.
5. 1772-1774 рр.

№ 23

Знищення Запорізької Січі відбулося:

1. 1770 р.
2. 1775 р.
3. 1780 р.
4. 1785 р.
5. 1790 р.

№ 24

Приєднання Криму до Росії відбулося:

1. 20 червня 1780 р.

2. 8 квітня 1783 р.
3. 3 травня 1784 р.
4. 29 вересня 1785 р.
5. 21 квітня 1786 р.

№ 25

Другий поділ Польщі Проходив між:

1. Прусією, Болгарією у 1790 р.
2. Румунією, Австрією у 1798 р.
3. Росією, Грецією у 1796 р.
4. Прусією, Росією у 1793 р.
5. Англією, Францією у 1795 р.

№ 26

Третій поділ Польщі проходив між:

1. Австрією, Англією, Францією у 1792 р.
2. Австрією, Прусією, Росією у 1795 р.
3. Францією, Прусією, Англією у 1793 р.
4. Італією, Австрією, Прусією у 1792 р.
5. Австрією, Прусією, Росією у 1772 р.

№ 27

Заснування Московського університету відбувалося:

1. 10 січня 1754 р.
2. 12 січня 1755 р.
3. 14 січня 1756 р.
4. 16 січня 1757 р.
5. 18 січня 1758 р.

№ 28

Повстання козаків на р. Яїк відбулося:

1. 1760 р.
2. 1779 р.
3. 1771 р.
4. 1775 р.
5. 1772 р.

№ 29

Указ про закріпачення селян було видано:

1. 2 червня 1781 р.
2. 10 серпня 1782 р.
3. 3 травня 1783 р.
4. 10 вересня 1784 р.
5. 13 вересня 1785 р.

№ 30

Царювання Павла I відбувалося:

1. 1790-1800 рр.
2. 1789-1796 рр.
3. 1796-1801 рр.
4. 1794-1802 рр.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрущенко А.И. Крестьянская война 1773-1775. – М., 1969.
2. Анисимов Е.В. Россия в середине XVIII в. – М., 1986
3. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993.
4. Баггер Ханс. Реформы Петра Великого. (Обзор исследований). – М., 1985
5. Белявский М.Т. Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е.И. Пугачёва. – М., 1965.
6. Боголюбов А.Н. Российская наука XVIII в. – Вопросы истории. – 1980. – № 4.
7. Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. – М., 1940.
8. Буганов В.И. Емельян Пугачёв. – М., 1990.
9. Буганов В.И. Петр I и его время. – М., 1963.
10. Военные уставы Петра Великого.// Под. Ред. Н.Л. Рубинштейна. – М., 1969.
11. Гербельський Г.Ю. Петро Перший в Західній Україні 1706-1707 pp. – Львів, 1948.
12. Грушевский М.С. Иллюстрированная история Украины. – К., 1997.
13. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
14. Голикова Н.Б. Политические процессы при Петре I. – М., 1957.
15. Долгоруков П.В. Время императора Петра II и Анны Иоановны. – М., 1910.
16. Завальнюк О.М. Українська еліта і творення національної університетської освіти: фундатори і будівничі (1917-1920 pp.). – Кам'янець-Подільський, 2005.
17. История России. – Т.1,2. – М., 1998.
18. История Северной войны (1700-1721). // Под ред. И.И. Ростунова. – М., 1987.
19. История СССР. // Под ред. Б.А. Рыбакова. – М., 1983.
20. История СССР с древнейших времён до конца XVIII в. // Под ред. Б.А. Рыбакова. – М., 1983.
21. Кабузан В.М. Народы России в XVIII в. – М., 1990.
22. Кандыба В., Золин П. Реальная история России. – Спб., 1997.
23. Караев Г.Н. Суворов и его наука побеждать. – Л., 1956.
24. Кафенгауз Б.Б. Очерки внутреннего рынка России первой половины XVIII в. – М., 1958.
25. Кафенгауз Б.В. Россия при Петре I. – М., 1955.
26. Клокман Ю.Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768-1774. – М., 1951.
27. Коган Э.С. Очерки истории крепостного хозяйства. – М., 1960.
28. Ключевський В.О. Курс русской истории. – Т.3. – М., 1988.
29. Краснобаев Б.И. Очерки истории русской культуры XVIII в. – М., 1987.

30. Крестьянская война 1773-1775 гг. в России. (Сб. документов). – М., 1973.
31. Крестьянская война в России в 1773-1775 гг. // Под ред. Мавродина В.В. – Л., 1966.
32. Крестьянские войны в России (XVII-XVIII вв.). // Под ред. Смирнова И.И. – М.-Л., 1966.
33. Кулябко Е.С. М.В. Ломоносов и учебная деятельность Петербургской Академии наук. – 1962.
34. Курсов Ю.В. Исторические предпосылки петровских преобразований. – Чита, 1974.
35. Лимонов Ю.А. Пугачёв и пугачёвцы. – Л., 1974.
36. Маньков А.Г. Развитие крепостного права в России во второй половине XVIII в. – М., 1962.
37. Маркова О.И. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. – М., 1966.
38. Муратов Х.И. Крестьянская война под предводительством Е.И. Пугачёва (1773-1775). – М., 1980.
39. Лебедев В.И. Булавинское восстание (1707-1708). – М., 1967.
40. Леонтьева Г.А. «Землепроходец Ерофей Хабаров.» – М., 1991.
41. Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Великого. – М., 1990.
42. Некрасов Г.Д. Роль России в европейской международной политике (1725-1735). – М., 1976.
43. Никифоров Л.А. Внешняя политика России в последние годы Северной войны. Ништадский мир. – М., 1959.
44. Овчинников Р.В. Манифесты и указы Е.И. Пугачёва. – М., 1980.
45. Очерк русской культуры XVIII в. – Ч.3. – Под ред. Б.А. Рыбакова. – М., 1988.
46. Павленко Н.И. Петр Великий. – М., 1990.
47. Павленко Н.И. Россия в период реформ Петра I. – М., 1973.
48. Павлова Г.Е., Федотов А.С. Михаил Васильевич Ломоносов. – М., 1980.
49. Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – К., 1992.
50. Подъяпольская Е.П. Восстание Булавина 1707-1708 гг. – М., 1962.
51. Пронштейн А.П., Мининков Н.А. – Кондратий Афанасьевич Булавин. – М., 1888.
52. Реформы Петра I. Сборник документов. Состав. В.И. Лебедев. – М., 1937.
53. Рознер И.Г. Казачество в крестьянской войне 1773-1775. – Львов., 1966.
54. Рубинштейн Н.Л. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. – М., 1957.
55. Семилетняя война.// Под ред. Коробкова Н.И. – М., 1948.
56. Смолий В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницкий. – К., 1995.
57. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Т. 4. – М., 1960.

58. Соловьёв Б.М. Актуальные вопросы изучения народных движений. – «История СССР». – 1991. – № 3.
59. Спиридонова Е.В. Экономическая политика и экономические взгляды Петра I. – М., 1952.
60. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – Т.9-12. – М., 1961.
61. Тельнуховский Б.С. Северная война 1700-1721. Полководческая деятельность Петра I. – М., 1946.
62. Троицкий С.М. Россия в XVIII в. – М., 1982.
63. Хрестоматия по истории СССР XVIII в. // Под ред. Л.Г. Бескровного. – М., 1963.
64. Шутой В.С. Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. (1700-1709). – М., 1958.
65. Шутой В.С. Северная война (1700-1721). – М., 1970.
66. Яворницкий Д.И. История запорожских козаков. – Т.3. – К., 1993.

ДОДАТКИ

РЕФОРМЫ ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII в. ОБРАЗОВАНИЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ПЕТРА I

Указ о беглых крестьянах

Подтверждая законы Соборного уложения 1649 г., Петр I издавал указы о сыске беглых крестьян и возвращении их помещикам.

Извлечения из указа от 16 февраля 1707 г. публикуются по изданию: Полн. собр. законов Российской империи (ПСЗ), т. IV, № 2147.

Прошлого 1706 года, где на Москве и в городах на посадах и в дворцовых волостях и в патриарших и архиерейских и монастырских и церковных и всяких чинов людей, в поместьях и в вотчинах явятся беглые люди и крестьяне, и тех беглых людей и крестьян с женами и с детьми и с их животы отвозить к прежним помещикам и вотчинникам, откуда кто бежал, с вышеписанного указа в полгода¹. А буде кто тех беглых людей и крестьян, с того числа в полгода, в те места не отвезут, и у тех людей половина поместий их и вотчин взято будет на него, великого государя, а другая будет отдана тем, чьи беглые люди и крестьяне явятся. А которые беглые люди и крестьяне высланы в прежние места, а иные помещики и вотчинники и их прикащики и старосты и крестьяне, не допусая их до прежних мест, учнут принимать к себе вновь, а сыщется про то допряма – и тем, за прием тех беглых людей и крестьян, и которые помещики и вотчинники чинились или впредь учинятся сильны², о беглых людях и о крестьянах в городах сказок не дадут³, учинено будет против вышеобъявленного государева указа.

И с сего его великого государя указа по всем воротам прибить листы, а в города послать грамоты...

- 1 С вышеписанного указа – указа о сыске беглых крестьян от 16 февраля 1706 г.
- 2 Учинятся сильны – ослушаются, не подчинятся.
- 3 Сказок не дадут – не объявят.

Указ о единонаследии 23 марта 1714 г.

Уже в XVII в. поместья и вотчины постепенно сливались в одну форму феодальной собственности в результате хозяйственной деятельности дворян, путем пожалования дворянам поместий в вотчины за различные заслуги и т.д. Указ 1714 г. завершил и законодательно оформил этот процесс укрепления дворянской собственности на землю. Он определил два способа наследования «недвижных вещей»: по воле завещателя по духовной (завещанию) любому из сыновей или по закону старшему сыну. Другая цель указа заключалась в том, чтобы предупредить «упадок фамилий» и заставить дворян не «жить в праздности», а «хлеба своего искать службою, учением, торгами и прочим». В начале указа Петр I доказывает невыгодность разделения недвижимого имущества для самих дворян и для казны: имения дворян дробились, а казна теряла подати.

Ниже следуют статьи, определяющие новый порядок наследования дворянских имений.

Публикуется по изданию: ПСЗ, т. V, № 2789.

1. Всем недвижимых вещей, то есть, родовых, выслуженных и купленных вотчин и поместий, также и дворов, и лавок не продавать и не закладывать, но обращаться оным в род таким образом:

2. Кто имеет сыновей, и ему же аще хочет, единому из оных дать недвижимое чрез духовную (по завещанию. – Ред.), тому в наследие и будет; другие же дети обоего пола да награждены будут движимыми имениями, которыхь должен отец их или мать разделить им при себе как сыновьям, так и дочерям, колико их будет, по своей воли, кроме онаго одного, который в недвижимых наследником будет. А ежели у онаго сыновей не будет, а имеет дочерей, то должен их определити таким же образом...

3. Кто бездетен, и оный волен отдавать недвижимое одному фамилии своей, кому похочет, а движимое, кому что похочет дать сродникам своим, или и посторонним, и то в его произволении будет. А ежели при себе не учинит, тогда обои те имения да разделены будут укажом в род; недвижимое одному по линии ближнему (одному из ближайших родственников. – Ред.), а прочее другим, кому надлежит, равным образом.

4. Кому по духовной или по первенству достанутся недвижимыя, у того и движимаго имения части других в сохранении да будут до тех мест (до тех пор. – Ред.), пока его братья и сестры приспеют возраста своего, мужеской до осмнадцати, а женской до семнадцати лет; и в те

уреченные лета (названные лета. – Ред.) должен тот наследник их братьей и сестр кормить и снабдевать, и учить всех грамоте, а мужский пол и цыфирному счету, также и наукам, к которым приклонность будет кто иметь...

5. И для того надлежит отцам или матерям заранее духовные писать, и движимыя имения долями описывать; буде же отец или мать умрет без духовной, то тотчас детям их объявить после смерти родителей своих, где они ведомы, и требовать, дабы пожитки описать, и доли им определить при свидетелях. А покамест наследники недвижимых вещей до двадцати лет возраста своего не приидут, а другие оставшиеся в движимых имениях обоего пола до вышеписанных лет не приспеют, никаким их письмам или записям не верить, которыя прежде тех лет явятся у кого; и дабы кадеты (несовершеннолетние, «недоросли». – Ред.) обоих полов каким образом не были притеснены в молодых летах, того для, невольню в брак вступать ранее, мужского пола до двадцати, а женского до семнадцати лет.

Берг-привилегия. 1719 г.

Поиски и добыча рудных и нерудных ископаемых приобрели значительный размах уже в XVII в., и тогда же отдельными указами «рудокопным мастерам» и другим предпринимателям разрешалось разведывать недра, «на чьей земле не прилучнтся», и «на тех местах заводы и промыслы заводить». Содействуя развитию в стране горной промышленности, правительство Петра I учредило отдельную Берг-коллегию и в 1719 г. издало Берг-привилегию, основанную на принципе так называемой «горной свободы», учитывая при этом интересы как предпринимателей, так и помещиков – владельцев земли.

Извлечения из документа публикуются по ПСЗ, т. V, № 3464.

Объявляем чрез сие всем и каждому вообще верным нашим подданным. Понеже мы всемилостиво усмотрели, что от рудокопных заводов и прилежного устроения оных земля обогатеет и процветет; также пустые и бесплодные места многолюдством населятся, якоже и искусство в различных землях довольно показывает. Наше же Российское государство, пред многими иными землями, преизобилует и потребными металлами и минералами благословенно есть, которые до нынешнего времени без всякого прилежания исканы; паче же не так употреблены были, как принадлежит, тако что многая польза и прибыток, которой бы нам и подданным нашим из оного произойти мог, пренебрежен. Мы признаваем, что сему пренебрежению главнейшая причина была частию, что наши подданные рудокопным делам, и как со оною в пользу государственную и всенародную произвести, не разумели, частию же иждивения и трудов к оному приложити отважитися не хотели, опасаяся, дабы некогда те заведенные рудокопные заводы, егда с них добрая прибыль будет, от них, заводчиков, отняты б не могли. И дабы ныне сии и иные причины

пресешися могли, того ради мы, в пользу государства и всем нашим верным подданным, особливою Берг-коллегиум всемилостиво учредить изволили, и по нас оному власть и мощь дали единым судиею быти над всеми к тому принадлежащими делами и особами, чтоб никаким образом губернаторы, воеводы, ниже прочие поставленные начальники в рудокопные дела вступали и мешались, разве оной Берг-коллегиум, или от оного определенные к тому служители, какие помощи от них требовать будут. Сей Берг-коллегиум будет впредь объявлять указами и учреждениями, коим образом те рудокопные дела наилучше и совершенно произведены быть могут.

Между тем мы за благо усмотрели, чтоб всех охотников рудных дел последующими привилегиями пожаловать и снабдить, и сим нашим указом народу нашего Российского государства объявить.

1. Соизволяется всем, и каждому дается воля, какого бы чина и достоинства ни был, во всех местах как на собственных, так и на чужих землях искать, плавить, варить и чистить всякие металлы, сиречь: золото, серебро, медь, олово, свинец, железо, також и минералов, яко селитра, сера, купорос, квасцы и всяких красок потребные земли и камни, к чему каждой толико промышленников принять может, колико тот завод и к тому надобное иждивение востребует.

2. Кто новые металлы и минералы изобрещет, и охоту будет иметь ко устройению заводов, тем являться в Санктпетербурге в Берг-коллегии; в Москве же, в Сибири и в Казани определенным от Берг-коллегии берг-офицерам, которые должны оным добрым советом вспомошествовать. И когда оные офицеры сысканую какую руду работы и иждивения достойну найдут, тогда должен оной охотник, или сыскатель, в Берг-коллегиум письменно объявить, и при том пробу изобретенной руды прислать, и просить о позволении к строению завода...

5. Получившему такую привилегию, или жалованную грамоту, на месте, где руда обретена будет, 250 сажень долготы, 250 сажень ширины отведено быть имеет, и на том отведенном месте он и его товарищи всякую руду и минералия, что обрящет под землею, копать, и к тому потребное строение построить волен.

6. Помещики или владетели тех земель, в которых руды изобрещутся, имеют наперед в сих позволение ко устройению тех заводов, когда заранее о том востребуют.

7. Ежели владелец не имеет охоты сам строить, и с другими в товарищество вступить не похочет, или от недостатка своего не возмозжет, то принужден будет терпеть, что другие в его землях руду и минералы искать и копать и переделывать будут, дабы божие благословение втуне не осталось. Однако же те промышленники с той земли, на которой построят заводы, повинны заплатить тому владетелю от каждой руды, или минерала, готово сделанного,

тридцать вторую долю от прибыли, без всякого удержания, и за прочие места, которые для того завода потребны вновь, также и за надлежащие дрова и лес к строению, платить деньгами должны. А ежели помещик за вышеписанные места, также за лес, дрова и уголья желать будет цену несносную, и о том требовать определения в коллегии.

8. Кто в своих землях полезные металлы, яко золото, серебро и медь сыщет, и объявит в Берг-коллегиум, и похощет завод построить, тому дастся из коллегии, по доброте руд смотря, в займы денег на строение...

10. Мастерские люди таких заводов, которые подлинно в дело произведутся, не токмо от поборов денежных и солдатской и матросской службы и всякой накладки освобождаются, но и в определенные времена за их работу исправную зарплату получать будут...

16. Доколе оные рудные заводы довольных работников иметь, и по уставам, каковы коллегиум впредь объявит, содержатись будут, имеют оные промышленники рудокопных дел, по данным их привилегиям, или жалованным грамотам сим обнадежены быть, что у них и у наследников их оные заводы отняты не будут...

Указ о покупке к заводам деревень. 18 января 1721 г.

При господстве феодально-крепостнических отношений в стране быстро развивавшаяся в первой четверти XVIII в. мануфактурная промышленность испытывала острый недостаток рабочей силы, особенно обученных рабочих людей. Указ 1721 г. разрешил владельцам мануфактур «для размножения таких заводов» приобретать к ним населенные деревни в качестве «посессионных» – владельческих на определенных в нем условиях.

Публикуется по изданию: ПСЗ, т. VI, № 3711.

Понеже хотя по прежним указам купецким людям деревень покупать было и запрещено¹, и тогда то запрещение было того ради, что они, кроме купечества, к пользе государственной других никаких заводов не имели²; а ныне по нашим указам, как всем видно, что многие купецкие люди компаниями, и особно многие возымели к приращению государственной пользы заводить вновь разные заводы, а именно: серебряные, медные, железные, игольные и прочие сим подобные, к тому ж и шелковые и полотняные и шерстяные фабрики, из которых многие уже и в действо произошли. Того ради позволяется сим нашим указом, для размножения таких заводов, как шляхетству³, так и купецким людям, к тем заводам деревни покупать невозбранно, с позволения Берг- и Мануфактур-коллегии, токмо под такую кондицию¹, дабы те деревни всегда были уже при тех заводах неотлучно. И для того, как шляхетству, так и купечеству, тех деревень особо без заводов отнюдь никому не продавать и не закладывать, и никакими вымысли ни за кем не крепить, и на выкуп таких деревень

никому не отдавать, разве кто похочет для необходимых своих нужд те деревни и с теми заводы продать, то таким продавать с позволения Берг- и Мануфактур-коллегии. А ежели кто противу сего поступит, то оногo всего того лишит безповоротно.

А ежели кто будет заводы заводит токмо для лица малые, чтоб ему тем у кого деревни купить, и таковых вымышленников до той покупки отнюдь не допускать, и смотреть того накрепко в Берг-Мануфактур-коллегии; а ежели таковые явятся, и их по усмотрению штрафовать отнятием всего движимого и недвижимого имения.

- 1 Фактически, как известно, крупные купцы («именитые люди Строгановы», «гости») владели землями, «лавочными местами» в городах, приобретали по закону «порозжие земли» (Соборное уложение 1649 г., гл. XVII, ст. 45), арендовали различные угодья у казны и т.д., владели также кабальными холопами.
- 2 В действительности многие русские и иноземные купцы уже в XVII в. владели мануфактурными и горными предприятиями.
- 3 Шляхетству – дворянству.
- 4 Кондициею – условием.

«Табель о рангах». 1722 г.

В ходе государственных и военных преобразований первой четверти XVIII в. постепенно исчезали наименования старых чинов Московского государства («боярин», «окольничий», «стольник», «воевода» и т.д.) и появлялись новые («генералы» разных степеней и служб, «адмиралы», «прокуроры» и т.д.), что было связано как с численным ростом бюрократического аппарата самодержавия, так и с усложнением его функций. Возникла необходимость установления субординации (соподчинения) этих чиновников и общих принципов прохождения ими государственной и военной службы. «Табель о рангах» способствовала консолидации и возвышению дворянства на основе служебной выслуги, упорядочила систему чиновпроизводства, открыла возможности для служебной карьеры и приобретения личного и потомственного дворянства для лиц недворянского происхождения. «Табель о рангах» 1722 г. по «горизонтали» включает чины «воинские» с подразделениями «сухопутные», «гвардия», «артиллерийские», «морские», далее – «статские» (штатские, гражданские) и «придворные», а по «вертикали» – 14 «классов» каждой соответствующей службы. Ввиду ее сложности «Табель» приводится с указанием лишь воинских и статских чинов и главных должностей каждого класса.

Извлечения публикуются по изданию: ПСЗ, т. VI, № 3890.

Воинские				Статские
Сухопутные	Гвардия	Артиллерия	Морские	

1. Генерал-фельдмаршал	–	–	Генерал-адмирал	Канцлер
2. Генералы от инфантерии ² и кавалерии	–	Генерал-фельдцейхмейстер	Адмиралы прочих флагов	Действительные тайные советники
3. Генерал-лейтенанты		Генерал-лейтенант	Вице-адмиралы	Генерал-прокурор
4. Генерал-майоры	Полковник	Генерал-майор	Шаутбенах ³	Президенты коллегий. Тайные советники
5. Бригадиры, генерал-провиантмейстер	Подполковники	Полковник от артиллерии	Капитаны-командоры	Вице-президенты коллегий
6. Полковники, генерал-адъютанты, генерал-квартирмейстер	Майоры	Подполковники от артиллерии, полковники-инженеры	Капитаны первого ранга	Прокурор, советники коллегий
7. Подполковники, провиантмейстеры, вагенмейстеры, генерал-аудиторы	Капитаны	Майоры, подполковники-инженеры	Капитаны второго ранга	Обер-секретари Военской, Иностранной коллегии, Адмиралтейства
8. Майоры	Капитан-лейтенанты	Майор-инженер	Капитаны третьего ранга. Корабельные мастера	Обер-секретари прочих коллегий, ассессоры, надворный советник
9. Капитаны, полевые почтмейстеры	Лейтенанты	Капитаны-лейтенанты, капитаны-инженеры	Капитаны-лейтенанты, галерные мастера	Титулярный советник, профессора и доктора всяких факультетов, переводчики
10. Капитан-лейтенанты	Унтер-лейтенанты	Лейтенанты, лейтенант	Лейтенанты	Секретари коллегий
11. –	–	–	Секретар и корабель-	–
12. Лейтенанты	Фендрики	Унтер-лейтенанты	Унтер-лейтенанты, шхиперы первого ранга	Секретари канцелярий в губерниях, ратманы
13. Унтер-лейтенанты		Штык-юнкеры, унтер-лейтенанты инжене-		Протоколисты, переводчики коллегии, регистратор в Сенате

14. Фендрики (прапорщики)		Инженерские фендрики	Шхиперы второго ранга, констапели (командиры орудий)	Регистратор и бухгалтеры в коллегиях
---------------------------	--	----------------------	--	--------------------------------------

- ¹ По ранее изданным указам Петра I офицеры гвардии и артиллерии считались «градусом» (т.е. рангом) выше остальных.
- ² Инфантерия – пехота.
- ³ Шаутбенахт – контрадмирал.

Ко учрежденной вышеобъявленной Табели рангов прилагаются сии пункты, каким образом со оными рангами каждому поступать надлежит.

1. Принцы, которые от нашей крови происходят, и те, которые с нашими принцессами сочтаны, имеют при всяких случаях председательство и ранг над всеми князьями и высокими служителями Российского государства.

2. Морские же с сухопутными в команде определяются следующим образом: кто с кем одного ранга, хотя и старее в чине, на море командовать морскому над сухопутным, а на земли сухопутному над морским.

3. Кто выше своего ранга будет себе почести требовать, или сам место возьмет выше данного ему ранга, тому за каждый случай платить штрафу два месяца жалованья..., штраф и тому следует, кто кому ниже своего ранга место уступит, чего надлежит фискалам¹ прилежно смотреть, дабы тем охоту подать к службе, и оным честь, а не нахалам и тунеядцам получить; вышеписанной штраф как мужескому, так и женскому полу необходимо за преступления надлежит...

6. Без патента абшид² ни кому не дает ранга, разве оный абшид за нашу рукою дан будет...

8. Сыновьям Российского государства князей, графов, баронов, знатнейшего дворянства, такожде служителей знатнейшего ранга, хотя мы позволяем для знатной их породы, или их отцов, знатных чинов в публичной асамблеи, где Двор находится, свободной доступ пред другими нижнего чина, и охотно желаем видеть, чтоб они от других во всяких случаях по достоинству отличались, однакож мы для того никому какого ранга позволяем, пока они нам и отечеству никаких услуг не покажут и за оные характера не получают...

Воинским чинам, которые дослужатся до обер-офицерства³ не из дворян, то тогда кто получит вышеписанной чин⁴, оной суть дворянин и его дети, которые родятся в обер-офицерстве⁵; а ежели не будет во время детей, а есть прежде, и отец будет бить челом, тогда

дворянство давать и тем, только одному сыну, о котором отец будет просить. Прочие же чины, как гражданские, так и придворные, которые в рангах не из дворян, оных дети не суть дворяне.

И понеже никому, кроме нас и других коронованных глав принадлежит, кого в дворянское достоинство гербом и печатью пожаловать... Каждому объявляется, что для сего дела определили мы герольдмейстера, и тако надлежит всем к нему приходить и доношения подавать и решения требовать, как следует, кто имеет дворянство и на оное гербы дабы доказывали, что они или предки их от какого наддания¹ имели, или чрез предков наших или нашу милостию во оную честь приведены. Буде же кто того подлинно вскоре доказать не может, то таковым давать сроку на полтора года, а потом требовать, дабы подлинно доказал, и ежели не докажет (а объявит за чем подлинно) о том доносить Сенату, а в Сенате о том рассмотря, доносить нам...

¹ Фискалы – чиновники разных служб, обязанные следить за выполнением законов и доносить об их нарушениях.

² Абшид – отставка (от службы военной или гражданской).

³ Обер-офицерства – старших офицеров, начиная с фендрика (прапорщика) в армии, констапеля – прапорщика в морской артиллерии, чинов 14-го класса.

⁴ Вышеписанной чин – обер-офицера.

⁵ В обер-офицерстве – после присвоения обер-офицерского чина.

⁶ Наддания – пожалования.

Регламент мануфактур-коллегии. 1723 г.

Развитие мануфактурной промышленности в конце XVII – первой четверти XVIII в., подталкиваемое ростом внутреннего и внешнего рынка и нуждами обороны страны в годы Северной войны 1700-1721 гг., приобрело крупные масштабы. Возникли новые отрасли производства (суконное, полотняное, шелковое и др.), значительно возросло производство оружия и боеприпасов. Принципы промышленной политики правительства Петра I нашли свое отражение как в его практической деятельности (денежные субсидии предпринимателям, меры по обеспечению мануфактур сырьем, рабочей силой, создание «кумпанств» с целью объединения средств предпринимателей, передача им предприятий, основанных казной, и т.п.), так и в целом ряде указов и регламентов; наиболее полное их обобщение находим в «Регламенте Мануфактур-коллегии» 1723 г.

Выдержки публикуются по изданию: ПСЗ, т. VII, № 4378.

Понеже е.и.в. милостивейше соизволил к произведению и умножению мануфактур и фабрик особливо Мануфактур-коллегию учредить и во оной президента и потребных советников и асессоров и прочих канцелярских служителей определить... того ради е.в. за потребно изволил разсудить оной коллегии при Генеральном регламенте настоящее специальное установление и определение объявить в последующих пунктах...

О дирекции во всей Российской империи над мануфактурами и фабриками

1. Коллегиум-мануфактур имеет верхнюю дирекцию над всеми мануфактурами и фабриками и прочими делами, которые касаются к оному правлению, какого б звания ни были, во всей Российской империи, и долженствует в верности и ревности так поступать, как в Генеральном регламенте ясно показано и указами объявлено, и по сей инструкции...

Чтоб другие коллегии в дела мануфактурные не вступали

5. Прилежно смотреть, чтоб касающиеся Мануфактур-коллегии дела в другие коллегии и канцелярии, к которым оные не надлежат, не принимали и не вступали, дабы тем правлению Мануфактур-коллегии конфузии не чинили; ежели же тако случится, то нимало медля надлежит о том достойную протестацию чинить, когда ж не воспоследствует, то немедленно у Сената о указе стараться.

О мануфактурах и фабриках

6. Понеже е.и.в. прилежное старание имеет о распространении в империи Российской, к пользе общего блага и пожитку подданных, дабы учредить разные мануфактуры и фабрики, какие в других государствах находятся, и всемилостивейше повелевает Мануфактур-коллегии прилежное о том старание иметь, каким бы образом вновь такие и иные куриозные художества¹ в империю Российскую вводить, а особливо такие, для которых материалы в Российской империи найтиса могут, безубыточнее ввести и распространять возможно, и тех людей, которые мануфактуры и фабрики производить похотят, надлежащими привилегиями снабдить.

¹ Куриозные художества – здесь: новые, ранее неизвестные производства.

О позволении каждому заводить

7. Е.и.в. соизволяет всем, какого б чина и достоинства кто ни был, во всех местах, где за благо обрящет, мануфактуры и фабрики заводить, и о том публиковать всенародно, и кто такие явятся, о тех в коллегии в начале смотреть о пожитках и достоинстве, и потом не токмо скорое решение учинить, но и всякие способы показать, коим образом с тою мануфактурою наилучше ему поступать и в доброе и неубыточное состояние привести...

О мануфактурах и фабриках, содержащихся в компаниях

9. О мануфактурах же и фабриках, которые содержатся компаниями, надлежит иметь прилежное смотрение, дабы не ослабевали, но в лучшее состояние произвождены были; ежели же усмотрится, что оные ослабевать будут, то как наискорее коллегиею рассмотреть, от чего оное произошло: буде нерадением компанейщиков, и их принуждать к порядочному содержанию, как

коллегия за благо разсудит; буде же усмотрится, которая мануфактура или фабрика производится порядочным образом и содержатели имеют к тому радение, и имеется впредь от нее надежда, а в силу за неимением достойной суммы произвести они не могут, таким коллегия имеет чинить капиталом вспоможение по разсуждению их действия с ведома Сената.

О искусных мастерах и обучении учеников

10. Над заводчиками фабрик и мануфактур смотреть накрепко, чтоб каждый при своих фабриках добрых и искусных мастеров имел, у которых бы русские обучались совершенно так, чтоб впредь могли сами за мастеров работать, дабы сделанные вещи российским мануфактурам и фабрикам могли славу принести.

О вольной продаже сделанных и о покупке потребных вещей без пошлин

11. Понеже сие дело с начала не без великого труда и убытку произведено быти может, и когда которого содержателя прямое усердие усмотрено будет, тогда е.в. всемилостивейше награждать повелевает, чтоб вещи его, которые на той фабрике или мануфактуре делаться будут, продаваны, также и потребные материалы покупаны были несколько лет беспошлинно, как о том коллегии по силе дела и состояния оной за благо разсудит.

О приеме работных людей

12. Позволяется оных к их фабрикам и мануфактурам учеников и прочих работных людей принимать, как о том указы е.в. повелевают, со уговором достойной платы, объявляя в коллегии; а буде кто из них не дожив урочных лет¹ сбежит на другие фабрики или к кому иному, а тот ведаючи примет, и на таких, у кого будут жить, брать штраф за каждого человека по сту рублей на год, чтоб ведая оное с одной фабрики на другие подзывать не дерзали; а ежели кто примет не ведая, то брать штрафу по указу, как и о прочих беглецах², а беглецам чинить наказание.

¹ Урочных лет – срока, на который нанялись работные люди; длительность его в законе не ограничена.

² О прочих беглецах – крепостных крестьянах; за прием и укрывательство беглых крестьян виновные платили «за всякого крестьянина по десяти рублей за год»; таким образом, наемный работный человек в течение срока найма считался как бы крепостным владельца мануфактуры.

Об увольнении от служб тех, кои заводы заведут и в товарищи вступят

13. Которой завод заведет, тот с детьми и братьями, которые с ним в одном доме живут, также прикащики и мастера и ученики их свободны от службы¹, и судом и расправою, кроме государственных и криминальных дел², ведать их в Мануфактур-коллегии...

О посылке указов о вспоможении

14. Во всех губерниях и провинциях по пожалованным от е.и.в. привилегиям к произведению мануфактур и фабрик чинить всякое исправление и вспоможение, дабы и другие, видя е.в. к ним милость, всяких чинов и народов люди³ с вящшею охотою и безопасно в компании вступали.

О содержании мануфактур и фабрик, сущих на коште е.в.⁴

15. Которые мануфактуры и фабрики заведены и впредь заведутся казною е.в., такие приводя в доброе состояние, отдавать партикулярным людям⁵, и в том коллегии иметь прилежное старание.

О исполнении по данным привилегиям

16. Фундаторы⁶ мануфактур и фабрик имеют по данным их привилегиям или жалованным грамотам сим обнадежены быти, что у них и у наследников их оные мануфактуры и фабрики в данные им годы отняты не будут, и с того их капиталу никаких податей, ни десятой деньги⁷ (кроме настоящих поборов) иных накладов не будет, и ниже что малое в их потребностях какое повреждение учинится, разве сама какая важная причина из них показана будет, или сами в состоянии оных содержать не будут...

¹ Свободны от службы – от так называемых посадских служб горожан (ремонт крепостных стен и мостовых, содержание в чистоте улиц, ночные караулы, постой войск в их домах и т.п.). В XVII в. посадских служб не несло только самые богатые купцы – «гости».

² Государственных и криминальных – политических, антиправительственных и уголовных.

³ Всяких чинов и народов люди – дворяне или купцы, состоятельные горожане, как русские подданные, так и иноземцы.

⁴ На коште е.в. – на содержании казны, казенные.

⁵ Партикулярным людям – частным лицам.

⁶ Фундаторы – основатели.

⁷ Десятой деньги – «пятая», «десятая», «двадцатая» деньги – взимавшиеся в XVII в. чрезвычайные налоги в размере соответственно 20, 10 и 5 процентов с оценки имущества или с торговых оборотов.

О содержании под видом мануфактур и фабрик

Ежели кто возмет мануфактуру или фабрику для лица¹, чтоб ему тем у кого деревни купить и другие уволения иметь, и таковых вымышленников до той покупки отнюдь не допускать, и смотреть того накрепко; а ежели таковые явятся и их по усмотрению штрафовать отнятием той купленной деревни и сверх того штрафом...

¹ Для лица – для вида, обманом, с целью получения привилегий, предоставляемых владельцам мануфактур.

РЕФОРМА ОРГАНОВ ВЛАСТИ И УПРАВЛЕНИЯ

Реформа государственного аппарата в первой четверти XVIII в. завершила начавшийся еще в XVII в. процесс становления абсолютизма – неограниченной власти царя, опирающейся на

дворянство и растущий класс торговой и мануфактурной буржуазии, при полном бесправии народа. «Монархия, – указывает В.И. Ленин, – вообще не единообразное и неизменное, а очень гибкое и способное приспособляться к различным классовым отношениям господства, учреждение» (Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 20, с. 359). Самодержавие, удовлетворяя «известные интересы господствующих классов», держалось в то же время «отчасти и неподвижностью массы крестьянства и мелких производителей вообще, отчасти балансированием между противоположными интересами, представляя собой, до известной степени, и самостоятельную организованную политическую силу» (Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 6, с. 363-364).

Говоря об эволюции государственного строя, В.И. Ленин указывал, что «русское самодержавие XVII века с боярской Думой и боярской аристократией но похоже на самодержавие XVIII века с его бюрократией, служилыми сословиями, с отдельными периодами «просвещенного абсолютизма». (Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 17, с. 345-346). Усиление государственного аппарата в центре и на местах было обусловлено мощными антифеодальными движениями второй половины XVII – начала XVIII в., задачами укрепления обороноспособности, преодоления экономической и культурной отсталости страны. Вводя систему более гибких, централизованных и упорядоченных учреждений, правительство Петра I использовало опыт абсолютных монархий стран Западной Европы (Швеции, Франции), но с учетом своеобразия развития Российского государства.

Учреждение губерний. 1709 г.

Административно-территориальное деление страны на губернии было введено непосредственно после антифеодального движения 1707-1709 гг., когда обнаружилась неспособность старого воеводского управления предупредить подобные проявления классовой борьбы народных масс. Во главе губерний были поставлены обладавшие большой властью губернаторы, их помощниками были вице-губернаторы. Первыми губернаторами были назначены особо доверенные лица из окружения Петра I (Московской – Т.Н. Стрешнев, Петербургской – А.Д. Меншиков, носивший это звание с 1704 г., Азовской – адмирал Ф.М. Апраксин, Сибирской – М.П. Гагарин и др.). В 1713-1719 г. губернаторы управляли губерниями совместно с «ландратами», избираемыми (по 8-12 человек в каждой губернии) местным дворянством. В 1719 г. число губерний было увеличено до 11 (учреждены Рижская, Ревельская, Астраханская, Нижегородская губернии и упразднена Смоленская).

Извлечения из указа об учреждении губерний публикуются по изданию: ПСЗ, т. IV, № 2218.

Великий государь указал... в своем Велико Российском государстве для всенародной пользы учинить восемь губерний и к ним росписать города... А именно те губернии учинены:

I. Московская. Москва, а к ней города... [Перечислено 38 городов: Клин, Дмитров, Переяславль-Залесский, Ростов, Кострома, Любим, Юрьев Польский, Владимир, Суздаль, Шуя, Лох, Коломна, Зарайск, Переяславль Рязанский, Михайлов, Гремячий, Пронск, Печерники, Кашира, Венев, Епифань, Серпухов, Тула, Деделов, Крапивна, Оболенск, Тарусса, М. Ярославец, Алексин, Медынь, Калуга, Можайск, Боровск, Веряя, Царев-Борисов, Звенигород, Руза, Волоколамск]. Итого [с Москвой] 39 городов.

II. Ингерманландская¹. Санктпетербург, а к нему города: Нарва, Шлиссельбург, Великий Новгород, Псков, Ладога, Порхов, Гдов, Опочек, Изборск, Остров, Старая Руса, Луки Великие, Торопец, Бежецкий Верх, Устюжна Железопольская, Олонец, Белоозеро, Ржева Пустая, Заволочье, Дерптский уезд, Каргополь, Пошехонье, Ржева-Володимирова, Углич, Ярославль, Романов, Кашин, Тверь, Торжок; всего 29 городов. В той же губернии, кроме вышеписанных городов, города: Ямбург, Копорье отданы во владение светлейшему князю Александру Даниловичу Меншикову.

¹ Ингерманландия – шведское название старинной русской Ижорской земли (по течению реки Невы).

III. Киевская. Киев, а к нему города: Переславль, Чернигов, Нежин, Новобогородицкой, Сергиевской, Каменной Затон, Белгород, Ахтырка, Богодухов, Мурахва, Сенное, Волхов, Сумы, Краснополье, Межиречи, Золочев, Буромля, Рублебка, Городное, Суджа, Лебединь, Мирополь, село Вена, Белополье, Олшанка, Севеск, Курск, Мценск, Путивль, Карачев, Кромы, Рыльск, Брянск, Орел, Новосиль, итого 36. Да из Азовской губернии приписаны в Розряде для близости к Киеву города... (перечислено 17 городов с указанием расстояний от них до Киева и до Азова. – Ред.). Да в Розряде ж приписан Трубчевск, да по росписи господина Голицына приписано из Смоленской губернии: Белев, Волхов... Всего в Киевской губернии... 56 городов.

IV. Смоленская. Смоленск, а к нему города: Дорогобуж, Белая, Рбеловль, Вязьма, Серпейск, Мосальск, Мещевск, Зубцов, Погорелое Городище, Старица, Козельск, Лихвин, Борисово Городище, Перемышль, Воротыньск. Итого 16. Да из Киевской губернии приписан вместо Трубчевска Одоев... Всего в Смоленской губернии 17 городов.

V. Архангелогородская. Город Архангельской, а к нему города: Колской Острог, Пустозерской Острог, Кевроль и Мезень. Устю Великий, Тотьма, Соль Вычегодская, Чаронда, Устьянские волости, Вага, Вологда, Галич, Соль Галицкая, Унжа, Чухлома, Парьфеньев, Судай, Кологривов, Кинешма. Итого 20 городов.

VI. Казанская. Казань, а к ней города: Яик, Терек, Астрахань, Царицын, Дмитровской, Саратов, Уфа, Самара, Симбирск, Царев Санчурск, Кокшанск, Свяжск, Царев Кокшанск, Алатырь, Цывилск, Чебоксары, Кашпир, Ядрин, Кузмодемьянск, Яренск, Василь, Курмыш,

Темников, Нижний Новгород, Арзамас, Кадом, Елатьма, Касимов, Гороховец, Муром, Мокшанск, Уржум, Балахна, Вязники, Юрьевец-Повольской. Итого 36. Да к Казани, к Астрахани, к Симбирску, к Уфе пригородки (перечислено 34 пункта. – Ред.). Да... приписано в сию Казанскую губернию Пенза. Всего в Казанской губернии и с селы 71 город.

VII. Азовская. Азов, а к нему города: Троицкой, на Таган-Рогу, Мюс, Павловской, Сергиевской да Никоновской у каланчей, Тамбов, Верхний и Нижний Ломовы... всего 52 города... В Азовской губернии города приписные к корабельным делам: Воронеж, Коротояк, Острогжской, Олшанск, Костянск, Землянеск, Орлов, Усмань... Итого 25 городов.

VIII. Сибирская. А в ней города: Тоболеск, Енисейск, Илимской, Тара, Березов, Сургут, Тюмень, Томской, Мангазея, Иркутской, Кузнецкой, Туринск, Нарым, Верхотурье, Якутский, Нерчинский, Красный Яр, Пелымь, Кецкой. Поморские: Кунгур, Пермь Великая, Чердынь, Соль Камская, Кайгородок, Яренск, да ныне приписана вновь Вятка, итого 26, да к Вятке 4 пригородка, всего 30 городов.

Итого в 8 губерниях 314; да приписных к корабельным Воронежским делам 25; всего 339 городов, кроме Копорья и Ямбурга, которые отданы во владение светлейшему князю Александру Даниловичу Меншикову.

Учреждение сената. 1711 г. 22 февраля 1711 г.

Уже в первые годы царствования Петра I место старой Боярской думы занимают новые учреждения – Ближняя канцелярия, «Конзилия» царских «министров» (советников). Учрежденный в 1711 г. Сенат в отличие от Боярской думы XVII в. являлся распорядительным органом, исполнявшим «именные» указы царя – носителя верховной власти в государстве.

Выдержки из документов об учреждении Сената и его функция публикуются по изданию: Воскресенский Н.А. Законодательные акты Петра I. М. – Л., 1945, т. I, с. 197-201, 204.

Указ Петра I об учреждении Сената 22 февраля 1711 г.

Определили быть для отлучек наших Правительствующий Сенат для упрвления: господин граф Мусин Пушкин, господин Стрешнев, господин князь Петр Голицын, господин князь Михайла Долгорукой, господин Племянников, господин князь Григорей Волконской, господин Самарин, господин Василей Апухътин, господин Мельницкой, обер-секретарь сего Сената Анисим Щукин...

Указы Петра I 1711 г. 2 марта 1711 г.

Указ, что по отбытии нашем делать. 1. Суд иметь нелицемерный и неправедных судей наказывать отнятием чести и всего имения; то ж и ябедником да последует. 2. Смотреть во всем государстве расходов и

ненужные, а особливо напрасные отставить. 3. Денег, как возможно, собирать, понеже денги суть артериею войны. 4. Дворян собрать молодых для запаса в афицеры, а наипаче тех, которые кроются, сыскать. 5. Векселя исправить и держать в одном месте. 6. Товары, которые на откупках или по концеляриям и губерниям, осмотреть и посвидетелствовать. 7. О соли старатца отдать на откуп и потщитца прибыли у оной. 8. Торг китайской, зделав компанию добрую, отдать. 9. Персицкой торг умножить и армян, как возможно, приласкать и обলেখить, в чем пристойно, дабы тем подать охоту для болшева их приезду...

Указ Петра I Сенату 5 марта 1711 г.

1. Всем, в Сенате пребывающим, места имет(ь) по списку, хто после кого написан в опъределительном указе. 2. Голосы имет(ь) равъные, и у въсяких указов потписывать всем своими руками. И что хотя один не потпишет и засвидетелствует неправо тому быти приговору, то и протчие не действены суть. Однакож, надлежит тому, хто оспорит, тое протестацию дат(ь) за своею рукою на писме. 3. Выбрат(ь) оборфискала, человека умнова и доброва, ис какого чина ни есть. Дела же его сие суть: Должен он над всеми делами тайно надсматриват (ь) и проведыват(ь) про неправой суд; також – в зборе казны и протчего. И хто неправъду учинит, то должен фискал позват(ь) его перед Сенат (какой высокой степени ни есть), и тамо его уличат (ь). И буде уличит кого, то половина штрафа в казну, а другая ему, фискалу. Буде же и не уличит, отнюд (ь) фискалу в вину не ставить, ниже досадоват (ь), под жестоким наказан (ь) ем и разорен(ь)ем всего имения... Також надлежит о въсех публичных и генерал (ь) ных указах из Сенату оному фискалу объявлять.

Учреждение коллегий. Генеральный регламент. 1720 г.

Созданные в 1718-1720 гг. новые органы высшего государственного управления – коллегии заменили многочисленные приказы XVI-XVII вв., число которых доходило до полусотни, а функции переплетались и оказались весьма запутанными. В начале реформ правительство Петра I шло еще по прежнему пути, создавая новые приказы (например, Преображенский приказ) или объединяя несколько старых в один (например, созданный в 1699 г. Воинский приказ ведал уже всеми родами и видами войск, кроме артиллерии, порученной отдельному Артиллерийскому приказу). «Коллегии, то есть собрании многих персон», – писал Петр I, учреждены «вместо приказов, в которых президенты, или председатели, не такую мочь имеют, как старые судьи делали, что хотели. В Коллегиях же президент не может без соизволения товарищей своих ничего учинить». В отличие от приказов структура, круг обязанностей, порядок делопроизводства коллегий определялись регламентами – Генеральным, общим для всех, и регламентами отдельных коллегий.

Извлечения из документов публикуются по изданию: Воскресенский Н.А. Законодательные акты Петра I, т. I, с. 226 (указы 1718 г.); ПСЗ, т. VI, № 3534 (Генеральный регламент).

Указы Петра I 1718 г.

Господа Сенат. В прошлом декабре я при отъезде своем начало учинил Коллегиям, и чтоб оные в нынешнем году себя в такое состояние привели, дабы з будущего 1719 г. в состоянии были каждая дело свое зачат (ь). А когда возвратился я из Москвы, тогда нашел в некоторых немного, а в ьных – ничего. Того ради господам президентам накрепко ныне подтверждаетца, дабы Калегии свои с ревностию в дело производили, (понеже сей уже другой указ), для которого побуждения приказали мы генералу маеору Егужинскому в Колегиях часто сей наш указ напоминат(ь), побуждат(ь) и смотрет(ь), также по вся месяцы репортоват(ь) себе, скоко которая Колегия в которой месяц аванжировала, дабы видет(ь) ревностного и презорцу.. Петр. Дан в Санктъ Питербурхе, июня в 2 д. 1718.

Указ господам президентам Колегии. Понеже, как я слышу, что зело лениво съезжаютца для врученного им дела, что, как я суды и приехал, ни однова не бывали, того для сим накрепко об(ь)являетца, чтоб непъременно два дни в недели, а именно: вторник да четверк съезжались для сего дела, не мешая никаких дел иных. Также, съехався, как для сего дела, так в Сенат, лишник слюф и балътан(ь)я не было, но то время ни о чем ином, тол (ь) ко о настоящем говорит (ь). Также, хто станет говорит (ь) речи, другому не перебиват (ь), но дат(ь) окончат (ь), и потом другому говорит(ь), как Ches[т]ным людем надлежит, а не как бабам торговькам. Петр. В 2 д. окътебрия 1718.

Генеральный регламент. 1720 г.

Понеже его царское величество... по примерам других христианских областей, всемилостивейшее намерение восприяти изволил, ради порядочного управления государственных своих дел, и исправного определения и исчисления своих приходов, и поправления полезной юстиции и полиции (то есть в расправе судной и гражданстве), такожде ради возможного охранения своих подданных и содержания своих морских и сухопутных войск в добром состоянии, також коммерций, художеств и мануфактур, и доброго учреждения своих морских и земских пошлин, и ради умножения и приращения рудоконных заводов, и прочих государственных нужд, следующие к тому потребные и надлежащие Государственные Коллегии учредить. А именно: Иностранных дел, Камор, Юстиц, Ревизион, Воинская, Адмиралтейская, Коммерц, Штатс-контор, Берг и Мануфактур Коллегии¹.

И в оной президентов, вице-президентов и прочих принадлежащих к тому членов и канцелярных и конторных служителей, а более из собственных подданных определить, такожде и потребные канцелярии и конторы при том же учредить. Того ради е.ц.в. запотребно разсудить изволил всем вышеписанных Государственных

Коллегиях обретающимся высоким и нижним служителям обще, и каждому особо, сим Генеральным регламентом в известие, и вместо генеральной инструкции (наказа)... объявить.

¹ Камор-коллегия ведала доходами государства, Штатс-контор – расходами, Ревизион-коллегия – ревизией финансов (упразднена в 1722 г.). В 1721 г. были учреждены: Духовная коллегия (Святейший синод), Вотчинная коллегия (ведала землями дворянства).

Глава I. О присяжной должности

Государственных Коллегий члены, також и прочие чины гражданские обще, и каждый особо имеют паче всего е.ц.в. и ее величеству государыне царице и высоким наследникам, верные, честные и добрые люди и слуги быть, пользу и благополучие их всяким образом и по всей возможности искать и споспешествовать, убыток, и вред и опасность отвращать, и благовременно о том объявлять, како сие честным людям и подданным е.ц.в. пристойно и принадлежит, и они в том пред богом и его величеством собственною своею совестью и пред всем честным светом ответ дать могут. Чего для каждый, высокий и нижний служитель, особливо как письменно, так и словесно, в том присягою обязатися имеет... (Далее идет текст присяги. – Ред.)

Глава II. О преимуществе Коллегий

Понеже все Государственные Коллегии токмо под е.ц.в. особливым, також и Правительствующего Сената, указами обретаются; буде же Сенат о каком деле что повелит, а коллегииум усмотрит, что то е.в. указам и высокому интересу противно, то государственному коллегииуму не должно того вскоре исполнять, но имеет в Сенате о том надлежащее письменное предложение учинить. И ежели Сенат, не взирая на оное, при прежнем своем определении пребудет, то Сенат в том ответ дать повинен, а Коллегииум по письменному указу Сенатскому исполнять, а потом е.ц.в. об оном донести должен, а ежели не известит, то Коллегииум вся подвержена будет тому наказанию, по силе вреды. Того ради изволяет е.ц.в. всякие свои указы в Сенат и в Коллегии, також и из Сената в Коллегии ж отправлять письменно; ибо как в Сенате, так и в Коллегиях словесные указы никогда отправляемы быть не надлежат.

Глава III. О назначенных к сидению днях и часах

Коллегиям сидение свое иметь во всякой неделе, кроме воскресных дней и господских праздников и государских ангелов, в понедельник, во вторник, в среду, в пятницу, а в четверток обыкновенно Президентам в Сенатскую палату съезжаться... и быть по 5 часов. А ежели важные дела случатся, которые умедлены быть не имеют... то долженствует по изобретению дел и обстоятельств или всему Коллегии, или некоторым членам, по определению от Коллегий, не смотря на помянутое время и часы; съезжаться и те дела отправлять...

Глава IV. О исполнении указов

Всякой Президент должен все указы е.в. и Сената... неотложно исполнять, и оным две записки иметь, которые вершены и действием исполнены, те вносить в книгу; а которые не вершены или и вершены, а действием не исполнены, тем держать роспись на столе, дабы непрестанно в памяти было...

Глава XXVIII. О канцеляриях

Надлежит все то отправлять, что от Коллегии определено, и принадлежат к тому: секретарь, нотариус, переводчик, актуариус, регистратор, канцеляристы, копиисты, которые все следующим образом должность чина своего управлять имеют... (следующие семь глав определяют обязанности названных чинов. – Ред.)¹.

¹ Генеральный регламент 1720 г. состоит в общей сложности из 56 небольших глав, устанавливающих внутренний распорядок действия коллегий и их сношений с другими учреждениями и царем. Приведенные выше главы позволяют составить представление о характере Генерального регламента – законодательного акта, по которому государственные коллегии «также и все оных принадлежащих к ним канцелярий и контор служители, не только во внешних и внутренних учреждениях, но и во отправлении своего чина, подданнейше поступать имеют».

Прошение сенаторов царю Петру I о принятии им титула императора. 1721 г.

Бюрократизация аппарата управления и его централизация – свидетельства сложившегося в России абсолютизма, высшей формы феодальной монархии. Принятие Петром I титула императора – внешнее выражение утвердившегося в стране абсолютизма.

Публикуется по изданию: Воскресенский Н.А. Законодательные акты Петра 1, т. I, с. 155.

Всемиловейший государь!

Понеже труды Вашего Величества в произведении нашего отечества и подданного Вашего всероссийского народа всему свету известны, того ради, хотя мы ведаем, что В.В., яко самодержцу, вся принадлежит, однакож в показание и знак нашего истинного признания, что весь подданной Ваш народ ничем иным, кроме единых Ваших неусыпных попечений и трудов об оном, и со ущербом дражайшего здравия Вашего положенных, на такую степень благополучия и славы в свете произведен есть, помыслили мы, с прикладу древних, особливо ж римского и греческого народов, дерзновение воспрять, в день торжества и объявления заключенного оными В.В. трудами всей Росии толь славного и благополучного мира, по прочтении трактата оного в церкви... принесть свое прошение к Вам публично, дабы изволили принять от нас, яко от верных своих подданных, во благодарение титул Отца отечества, Императора Всероссийского, Петра Великого...

Святейший Синод в том с нами согласен.

И тако токмо ожидаем обще от В.В. милостивого нам невозбранения. Александр Меншиков. Канцлер граф Головкин. К[нязь] Григорей Долгорукой. Князь Дмитрие Кантемир. Барон Петр Шафиров. Адмирал граф Апраксин. Князь Дмитрий Галицын. Петр Тальстой. Андрей Матвеов.

СЕВЕРНАЯ ВОЙНА 1700-1721 гг.

Полтавское сражение

27 июня (8 июля н. ст.) 1709 г. в сражении под Полтавой была на голову разбита шведская армия Карла XII. К этому времени русская регулярная армия, накопив боевой опыт в предшествующих сражениях со шведами, превосходила противника по своей организации, вооружению и тактике – полки кавалерии и пехоты были объединены в ней в бригады и дивизии, создан Артиллерийский полк; армия полностью обеспечена пушками, гаубицами и мортирами, ружьями с ударно-кремневым замком и штыком, ручными гранатами отечественного типа и производства. В начале войны со шведами многими полками русской армии командовали офицеры-иноземцы. К 1709 г. ее возглавляли русские полководцы и военачальники (Петр I, Б.П. Шереметев, А.Д. Меншиков, Н. Репнин и др.), все роды войск были полностью укомплектованы офицерами, воспитанными в созданных по инициативе Петра I военных училищах и получившими закалку в походах и в боях со шведами. Боевой опыт послужил основой разработанных Петром I тактических инструкций («Учреждение к бою», «Правила боя»), следуя которым войска готовились к генеральному сражению с противником.

Извлечения из «Реляции о победе под Полтавой» публикуются по изданию: Письма и бумаги имп. Петра Великого (ПИБ). Т. IX, вып. I, с. 258-276. (Подробнее об этом см.: Епифанов П.П. Россия в Северной войне. – Вопросы истории, 1971, № 6, 7.)

«Обстоятельная реляция» о Полтавской битве

28 июня 1709 г.

Сего месяца 20 дня перешли мы со всюю армеею через [реку] Ворсклу и по сю сторону оную с малую милю¹ от неприятельской армии стали. Потом же 24-го числа пошли мы далее со всюю армеею и стали с четверть мили от неприятеля и, дабы оной на нас нечаянно не напал, учинили около обозу транжамент². Наша же кавалерия на правой руке между лесом поставлена была, и между оною несколько редут³ зделано, и людьми и пушками осажены, и изволил его царское величество всякое предуготовление чинить к нападению на неприятеля. Однако ж оной, по своей обыкновенной запалчивой отваге, в том нас упредил, и 27-го числа по утру весьма рано, почтай при бывшей еще темноте, из дефилеев⁴, в которых он во всю ночь свое все войско в строй поставлено имел, на нашу кавалерию как с конницею, так и с пехотою своею с такою фуриею⁵ напал, что, хотя он многократно с великим уроном от нашей кавалерии и от наших редут, х которым приступал, отогнан есть, однакож наша кавалерия, понеже

оную нашу инфантерию толь скоро выручить не могли, последи немного к нашему ретранжементу уступить принужденна; однакож паки скоро остановились и неприятеля атаковали, и онаго правое крыло весьма збили, и генерала-маеора Шлипембаха, которой тем крылом командовал, в полон взяли. Междо тем послал его царское величество (Петр I. – Ред.) его светлость генерала князя Меншикова⁶ да при нем генерала-лейтенанта Ренцеля с некоторою частию кавалерии и инфантерии к Полтаве, дабы еще в сукурс⁷ неприятелю идущия войска, таж и в шанцах⁸ оставшагося неприятельского генерала-маеора Роза⁹ с неприятельскими войски атаковать и помянутый город от блокады весьма освободить. И вышепомянутой его светлость (А.Д. Меншиков. – Ред.) встретил на дороге неприятелской корпус резервы, состоящий в 3000 человеках, которые они поставили позади своего правого крыла при лесе, которых по кратком бою збили и без остатку побили и в полон побрали. И потом его светлость паки к главной армии возвратился, генералу же лейтенанту Ренцелю велел продолжать марш к Полтаве, по которого прибытии ретировался¹⁰ генерал-маеор Розе с тремя при нем бывшими полками в зделанные пред городом от неприятеля крепости и шанцы; но оной от помянутого генерала-лейтенанта Ренцеля тамо атакован и по кратком учиненном супротивлении принужден со всеми при нем будучими людьми на дискрецию¹¹ здатца.

Междо тем же неприятелская кавалерия от главного войска от нашей кавалерии уступила [отступила] и с своею инфантерию паки случилася [соединилась], и поставили [шведы] всю свою армию в ордер баталии пред фрунтом с четверть мили от нашего обозу. Междо тем же его величество (Петр I. – Ред.) повелел тотчас двум линиям от нашей инфантерии из нашего транжаменту выступить, а третью в оном назади оставил¹², и тако ту армию в строй поставил, что инфантерия в среди, кавалерия же на обоих крылах поставлена. И с нашей стороны правое крыло кавалерии командовал генерал-лейтенант Баур... левое же крыло командовал его светлость князь Меншиков, понеже тамо его пребытие потребнейше было. А корпус баталии¹³ командовал сам его царское величество... и при том господин генерал-фельдмаршал Шереметев¹⁴, таж генералы от инфантерии князь Репнин¹⁵ и Аларт... А артиллерию управлял генерал-порутчик от артиллерии Брюс¹⁶. И всякой в своем назначенном месте управляли со изрядными опыты мужества и воинского искусства своего. И как войско наше, таковым образом в ордер баталии установись, на неприятеля пошло, и тогда о 9-м часу перед полуднем атака и жестокой огонь с обоих сторон начался, которая атака от наших войск с такою храбростию учинена, что вся неприятелская армия по получасном бою с малым уроном наших войск... как кавалерия, так и инфантерия весьма опровергнута, так что швецкая инфантерия не единожды потом не остановилась, но без

остановки от наших шпагами, багинетами¹⁷ и пиками колота, и даже до обретающегося вблизи лесу, яко скоты, гнаны и биты...

И тако, милостию всевышнего, совершенная виктория, которой подобной мало слыхано и видано, с лехким трудом против гордого неприятеля чрез его царского величества славное оружие и персональной храброй и мудрой привод одержана, ибо его величество в том воистинно свою храбрость, мудрое великодушие и воинское искусство, не опасаясь никакого страха... в вышшем градусе показал, и при том шляпа на нем пулею пробита. Под его же светлостию князем Меншиковым, которой також мужество свое при том доволно показал, три лошади ранены...

Получено известие от посыланных для погребанья мертвых по баталии, что они на боевом месте и круг оног сочли и погребли швецких мертвых тел 8619 человек, кроме тех, которые в погоне по лесам в розных местах побиты...

А что от неприятелей при том пушек, штандартов, знамен, також и прочего в добычу получено, о том последует при семь роспись¹⁸.

¹ Миля малая – вероятно, английская, длиною около 1,5 км.

² Транжамент – окоп или ров с валом.

³ Редут – сомкнутое полевое укрепление; Петр I впервые в истории военно-инженерного искусства возвел редуты на подступах к главной позиции русской армии, поставив в них два батальона солдат с пушками. Прорыв редутов расстроил боевой порядок шведов перед столкновением главных сил двух армий.

⁴ Дефилии – теснина; здесь: выходы шведов к местам построения войск перед началом сражения.

⁵ Фурии – у древних римлян богини-мстительницы, злые и неистовые; с такою фуриею – в переносном смысле: с такой яростью, неистовством.

⁶ Меншиков А.Д. командовал под Полтавой кавалерией (драгунскими полками).

⁷ Сукурс (искаженное французское) – помощь, поддержка.

⁸ Шанцы – окопы, укрепления.

⁹ Генерал Розе (Розен, современное написание Росс) после уничтожения колонны шведского генерала Шлиппенбаха в Будищенском лесу отступил с ее остатками к Полтаве и присоединился к находившимся там в шведских шанцах отрядам, оставленным Карлом XII для продолжения осады крепости, которую он надеялся взять после предполагаемой победы в главном сражении. Приказ Петра I Полтаву «от блокады освободить» был выполнен.

¹⁰ Ретировался – отступил.

¹¹ На discreцию здатца – здесь: без всяких предварительных условий.

¹² В качестве резерва в момент развертывания двух линий в боевой порядок на поле боя.

¹³ Корпус баталии – центр боевого порядка с пехотой.

¹⁴ Шереметев Б.П. (1652-1719) – выдающийся русский полководец; произведен в фельдмаршалы за победу над войсками шведского генерала

Шлиппенбаха в сражении у Эрестфера (около Дерпта, ныне Тарту) в 1702 г.

- 15 Репнин Н.И. под Полтавой командовал одной из трех дивизий русской армии.
- 16 Брюс Я.В. (1670-1735) – шотландец, принявший русское подданство, выдающийся астроном и математик, артиллерист, в чине генерал-фельдцейхмейстера возглавлял артиллерию и ведал снабжением русской армии артиллерийскими припасами и снаряжением.
- 17 Багинет – штык. Багинеты вставлялись в дуло ружья; Петр I ввел в русской армии штык, который примыкали к ружейному стволу трубкой с замком, наворачиваемым на мушку, что позволяло вести ружейный огонь с примкнутым штыком. В Полтавском сражении применяли такой штык, называемый в реляции по-старому багинетом.
- 18 По приложенным к реляции росписям в сражении «при Полтаве» взято в плен 2977 человек с 137 знаменами и штандартами и 4 пушками (в том числе взяты «в полон» первый министр Карла XII граф Пипер, генерал-фельдмаршал Реншельд, 4 генерала, 4 полковника, 6 подполковников, 167 офицеров, 201 унтер-офицер, 2528 рядовых драгун и солдат и др.). Более точные данные о потерях сторон следующие: шведы оставили на месте сражения 9 тыс. убитыми, около 3 тыс. попало в плен. Потери русских – 1345 убитых и около 3300 раненых.

Морские победы над шведами: Гангут, Эзель

После разгрома сухопутных сил Карла XII под Полтавой судьба Северной войны решалась на море, а главную роль в ее исходе должен был сыграть флот. Одна из самых сильных морских держав Европы – Швеция обладала на Балтийском море крупным флотом с хорошо обученными экипажами, опытными адмиралами и офицерами. Строительство русского Балтийского флота началось уже в первые годы Северной войны и осуществлялось планомерно, энергично и целеустремленно, несмотря на неоднократные попытки шведского командования в 1704-1709 гг. уничтожить Петербург с его корабельными верфями. К весне 1714 г. русский Балтийский флот состоял уже из 17 многопушечных линейных кораблей, 4 фрегатов, около 200 галер с 870 орудиями. В 1720 г. у русских было на Балтике 50 парусных кораблей с 2266 пушками, у шведов – 25 кораблей с 1528 орудиями. Первая победа над шведским флотом была одержана силами галерного (весельного) флота в сражении под Гангутом в 1714 г., получившем название «морской Полтавы». Закончилось победой русского парусного флота сражение у острова Эзель в 1719 г., где капитан Наум Сенявин после ожесточенного четырехчасового боя заставил капитулировать отряд шведского капитана Врангеля. Эту победу Петр Великий назвал «добрым почином российского флота» – она положила начало полному сокрушению военно-морских сил Швеции в последующих сражениях на море, из которых самым крупным было сражение у острова Гренгам в 1720 г.

Реляции (донесения) о сражениях при Гангуте и Эзель публиковались в первой русской печатной газете «Ведомости».

Извлечения из них публикуются по изданию: Ведомости времени Петра Великого. Вып. 2. М., 1906, с. 200-207, 251-254.

Реляция о случившейся морской баталии между российскою авангардией¹ и швецкою эскадрою

...В 27 день (июля 1714 года) по утру господин наш адмирал² со всем при нем будущим флотом, с полуночи пошед, и тогож утра приближася к неприятелю и указ дал пробиватца сквозь оното не огребая кругом³, что с помощью божиено и учинено. И так безвредно, что толко одна скампавея⁴ стала на мель, которую неприятель взял, а протчие все как суды, так и люди без вреда прошли, хотя со всего флота [шведского] стреляли по наших над меру жестоко, от которой стрелбы у одного капитана толко ногу отбили. Когда адмирал прошел, тогда репортовал ево капитан камендор Змаевич, что он блоковая (блокировал. – Ред.) неприятеля. По том, когда господин адмирал в то место прибыл, и учредя флот к бою⁵ послал генерала адъютанта Ягушинского к командующему тою шведскою эскадрою Эрншелту, чтобы оной отдался⁶. На что оной сказал, что того учинить не может. Тогда, видя их упорство, господин адмирал дал сигнал авангардии нашей оното отаковать, которая отака началась в третьем часу по полудни и продолжалась даже до пятого часа. И хотя неприятель несравненно артиллерию имел пред нашими⁷, однакож по зело жестоком супротивлении перво галеры одна по другой, а потом и фрегат флаги опустили. Однакож так крепко оборонялись, что ниединое судно без обордирования⁸ от наших неотдалось. Шаудбейнахт [Эреншильд], опустя флаг, скочил в шлюпку с своими гранодеры, и хотел уйтить, но от наших пойман, а именно Ипгермоландского полку капитана Бакеева с гранодеры. Сею атакою камандовали господин шаудбейнахт⁹ карабельного флоту и генерал господин Вейд¹⁰. Воистинну нельзя описать мужество наших, как начальных, так и рядовых, а что взято от неприятеля людей, судов и артиллереи, також сколко побито и ранено, тому при сем реестр¹¹.

¹ Авангардией – передовым отрядом.

² Наш адмирал – генерал-адмирал русского флота Ф.М. Апраксин (1661-1728), позднее президент Адмиралтейств-коллегии.

³ Не огребая кругом – ближе к берегу.

⁴ Скампавея – весельное судно.

⁵ Учредя флот – построив флот в боевой порядок в три линии (авангард, кордебаталия, арьергард).

⁶ Отдался – сдался без боя.

⁷ На судах Эреншильда было более 100 пушек.

⁸ Обордирование (абордаж) – рукопашный бой между командами сцепившихся кораблей.

⁹ Господин шаудбейнахт – контр-адмирал, морской чин Петра I, не названного в реляции по имени.

¹⁰ Вейд – генерал А.А. Вейде, один из военных сподвижников Петра I.

¹¹ В сражении под Гангутом были взяты фрегат «Элефант» (18 орудий), 6 галер, 3 шхербота, 580 офицеров, матросов и солдат; потери шведов убитыми – 366 человек, русских убито 111 человек, ранено 326 человек.

Реляция капитана Наума Сенявина...

Сего майа против 24 числа (1719 года) увидели мы три судна, идущих с Весту¹ между Эзеля и Гоцкесанда... (Корабли оказались шведские, Синявин решил завязать с ними бой. – Ред.)... Шведской командорской корабль Бреде вымпель и флаги свои поднял. Тогда я... поднял Бреде вымпел и флаг Российской. И божию помощью против командорского корабля, подняв красной флаг², и стали стрелять, и били друг против друга от 5-го часа даже до

9-го, которою стрелбою штаги и марсели³ у меня сбиты долой. И для того тот командорской корабль взял у меня перед, а задней шведской фрегат нашел на меня, и тогда я стал против его носа боком, и со всего исподнего деку⁴ запалил картечами, отчего оной того часа спустил свой флаг. Также и брегантина. А командор шведской [Врангель] розставил все парусы и пошел наутек, и я сделал сигнал Архангелогородским кораблям, чтоб за ним гнали и оного обдордировали. А я, исправясь своим кораблем⁵, и с шнавою Наталиею пошел за ними. А господина Зотова оставил для взятого фрегата и брегантины⁶. В начале 12 часа капитан Шапизов и Делап командорской корабль догнали, и у оного стенги сбили, и тако и оной также флаг спустил и здался. Сие все сделано без великой утраты людей Вашего Царского Величества... А что взято кораблей, також обор и ундер офицеров, матрозов и салдат, при сем реестр.

Реестр взятых кораблей. Командирской корабль Вахмейстер. 52 пушки. Фрегат Карлскрона. 34 пушки. Брегантин Берн гардус. 12 пушек. На вышепомянутых кораблях... обор и ундер офицеров, матрозов и салдат 387. Печатано в Санктъпитербурхе; 1719 майя 31 дня.

¹ С весту – с запада (вест – западный ветер).

² Подняв красный флаг – подъем такого флага являлся сигналом к началу боя.

³ Штаги (стенгги) – части мачт; марсели – прямые паруса на стенгге.

⁴ Исподнего деку – нижнего яруса с пушечными бойницами.

⁵ Исправясь... кораблем – устранив повреждения, нанесенные кораблю во время боя.

⁶ Для взятого фрегата и брегантины – для охраны сдавшихся в плен шведских кораблей с командами.

АНТИФЕОДАЛЬНОЕ КАЗАЦКО-КРЕСТЬЯНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ 1707-1709 гг.

Одним из наиболее крупных антифеодальных движений в истории России явились восстания и волнения 1707-1709 гг., начавшиеся на Дону среди казаков, беглых крестьян и горожан с участием запорожских казаков, а затем распространившиеся на территорию Слободской Украины южных русских уездов (Тамбов, Козлов, Воронеж) и Поволжья, совпавшие с массовыми волнениями крестьян и в ряде центральных уездов страны. Поводом к началу движения на Дону послужил указ Петра I о сыске и возвращении на прежние

места жительства беглых крестьян, укрывшихся в большом числе на Дону после 1695 г., а непосредственным толчком – беспощадные расправы с беглецами и их семьями карательного отряда князя Ю.В. Долгорукого. Более глубокими причинами движения явились крайнее усиление крепостного гнета, массовые наборы рекрутов, мобилизация крестьян на строительство Петербурга, на судостроительные и другие работы, безмерное отягощение народа новыми поборами, изобретаемыми царскими «прибыльщиками», и т.д. В ходе восстания вооруженную борьбу повстанцев, кроме К.А. Булавина, погибшего в начале августа 1708 г., возглавляли талантливые вожаки: С. Дранный, Н. Голый, И. Павлов, И. Некрасов и другие, более тесно связанные с «голутвенными» казаками и «чернью». На подавление восстания было направлено около 30 тыс. царских войск (в том числе регулярные полки солдат и драгун и отряды дворян-«царедворцев») во главе с В.В. Долгоруким. В движении 1707-1708 гг. царистские иллюзии крестьян и казаков, выступавших «за благоверного государя», переплетались с его религиозной оболочкой («за старую веру»), некоторые элементы организованности – со стихийным в целом характером восстания.

Извлечения из документов публикуются по изданиям: ПИВ. Вып. 2. М. – Л., т. VII, 1946, с. 712-714 (№ 2), с. 652-654 (№ 4); Булавинское восстание. 1707-1708. М., 1935, с. 113-114, 131-134, 150-152, 256-257 (№ 1, 3, 5, 6, 7,8).

Указ Петра I князю Ю.В. Долгорукому о сыске беглых в донских городках. 6 июля 1707 г.

Господин Долгорукой.

Известно нам учинилось, что из русских порубежных и из ыных розных наших городов, как с посадов, так и уездов, посацкие люди и мужики розных помещиков и вотчинников, не хотя платить обыкновенных денежных податей и оставя прежние свои промыслы, бегут в розные донские городки, а паче ис тех городков, ис которых работные люди бывают по очереди на Воронеже¹ и в иных местах. И забрав они в зачет работы своей улишние наперед многие деньги убегают и укрываютца на Дону з женами и з детьми в розных городках; а иные многие бегают починя воровство и забойство. Однако же тех беглецов донские казаки из городков не высылают и держат в домех своих. И того ради указали мы ныне для сыску оных беглецов ехать из Азова на Дон вам без замедления. Которых беглецов надлежит тебе во всех казачьих городках переписав за провожатыми и з женами их и з детьми выслать попрежнему в те ж городы и места, откуда кто пришел. А воров и забойцов, естли где найдутца, имая отсылать за караулом к Москве или в Азов²...

¹ На Воронеже – для работы на судостроительных верфях с целью усиления Азовского флота в связи с возможностью выступления Турции на стороне Карла XII.

² Карательный отряд Ю.В. Долгорукова вместе с его предводителем был истреблен 9 октября 1707 г. на реке Айдар беглыми крестьянами и казаками во главе с К.А. Булавиным.

**Царская грамота атаману Л. Максимоу.
6 апреля 1708 г.**

Понеже нам, великому государю... известно учинилось, что вор и изменник Кондрашка Булавин, которого вы войско Донское, по верности своей, служа нам, в.г., было розбили¹ и многих воров и единомышленников его и, поймав, к нам, в.г., прислали, а иных сами казнили, ныне, возобновив свое воровство², паки в силу приходит, и многие к нему такие ж воры и изменники з Дону и из ыных мест пристають, и являюща ныне те его единомышленники в Украинных наших, в.г., городех около Танбова и Козлова, того ради указали мы вам, войсковому атаману и всему войску Донскому... дабы вы по всегдашней верности своей как к предкам нашим, так и нам, в.г., по обещанию и крестному своему целованию служа, з знатным числом Донского войска собрався под управлением знатных и верных атаманов, шли против того вора Булавина и единомышленников его, где их воровское собрание против наших, в.г., Украинских городов чинится и всячески трудились, дабы оных воров и крестопреступников злые намерения разрушить и розбить и пущих воров переловить и ни до какого злого намерения и многого кровопролития христианского не допустить. И смотреть и искать того случая, дабы его самого Кандрашку Булавина... в руки получить... А против него ж, вора Булавина, и единомышленников его указали мы, в.г., послать с Москвы многое число ратных людей, конных и пеших, також и из воинского походу из Литвы, которые за излишком были, и велено им с помянутыми Московскими ратными людьми, с конницею и с пехотою, збиратца на Туле, которых будет слишком з дватцать тысяч человек, и оттуды, собрався, иттить на того вора Булавина и его единомышленников... А во всем войске Донском учинить вам по всем рекам и городкам крепкой заказ под смертным страхом, дабы к тому воровству из Донских казаков отнюдь не приставали и прелестных воровских писем их не слушали...

¹ Было розбили – повстанцы во главе с Булавиным были разбиты в октябре 1707 г.

² Возобновив свое воровство – после возвращения Булавина из Запорожья на Дон в марте 1708 г.

**«Прелестное письмо» к. Булавина в русские города и села.
Март 1708 г.**

От Кандратя Афонасьевича Буловина и от всего съездного Войска Донского в русские города начальным добрым человеком, также и в села и в деревни посацким торговым человеком и всяким черным человеком челобитье. Ведомо вам чиним, что мы всем Войском стали единодушно вкупе в том, что стоять нам со всяким родением за дом пресвятые богородицы, за истинную веру христианскую, за благочестивого царя нашего, и за свои души и головы, сын за отца и

брат за брата, друг за друга стоять и умирать заодно. А вам бы всяким начальным людям добрым и всяким черным людям всем также с нами стоять вкупе заодно... А от нас вы всякие посацкие и торговые люди и всякие черные люди обиды никакой ни в чем не опосайтесь и не сомневайтесь отнюдь. А которым худым человеком князем и бояром и прибыльщиком и немцом¹ за их злое дело отнюдь бы вам не молчать и не пущать ради того, что они вводят нас и всех вас в елинскую веру², а от истинной веры христианской отворотили всякими своими знаменьями и чудесы прелестными. А между собою вам добрым начальным человеком посацким и торговым и всяким черным человеком отнюдь бы вам вражды никакой не чинить, напрасно не бить и не грабить и не разорять. А будет кто станет между собою кого напрасно обижать или бить, и тому человеку вам бы учинить смертную казнь без пощады. А по которым городам по тюрьмам есть заключенные люди, и вам бы бояром и воеводам и всяким начальным человеком тех заключенных людей ис тюрем всех выпустить тотчас без задержания. Да еще вам ведомо чиним, что с нами казаками запорожские казаки и Белгородская орда³ и иные многие орды нам козакам за душами руки задовали в том, что они ради с нами стать заедино вкупе и родеть заодно. А с сего нашего письма по городам и по селам всяким начальным человеком никаким отнюдь бы не потерять и не затаивать. А будет кто боярин или князь или иной какой начальной человек, или кто ни на есть, сие наше письмо истеряет или потаит, и мы того человека, где ни на есть найдем и учинена ему будет смертная казнь без пощады. А сие наше письмо из городов воеводам и всяким начальным человеком списавши и из сел посылать до города Тулы, а больша не посылать, ради того, что мы всем войском в том городе Туле будем и сие письмо спросим, и ево б нам объявить безо всякого коварства. А к сему письму нашего войскового походного отомана Кондратя Афонасьевича Булавина печать. У подлинного письма печать восковая приложена.

¹ Прибыльщики – чиновники и другие лица, изобретавшие для увеличения доходов казны новые поборы с населения; немцы – иноземцы, служившие офицерами в русской армии.

² В елинскую (эплинскую, т.е. греческую) веру – так называет Булавин «новую» веру по обрядам, введенным в русской церкви патриархом Никоном, противопоставляя ей «старую» веру, «истинно христианскую», исповедуемую раскольниками.

³ Белгородская орда в это время кочевала в степях Приднестровья.

«Прелестное письмо» атамана Н. Голого в русские города и села. Июль 1708 г.

В русские в.г. города стольником и воеводам и приказным человеком, а в селех и в деревнях заказным головам и десятникам и всей черни. Никита Голой со всем своим походным войскам челом бьем. Стою я в Кулаковом стану и по Лазной, а со мною силы 7000 казаков донских да

1000 запорожцов Козаков же. А Семен Драной пошел своею силою под Ызюм, а с ним силы 10 000. А Некрасов пошел на Саратов и на Козлов, а с ним силы 40 000. А сам наш войсковой атаман Кондратей Афонасьевич Булавин пошел под Азов и под Таган[рог], а с ним силы ворон¹ и 2000 кубанцев и запорожцев и наших Козаков. А нам до черни дела нет. Нам дело до бояр и которые неправду делают. А вы голотьва и вся идите изо всех городов конные и пешие, нагие и босые, идите не опасайтесь: будут вам кони и ружье и платье и денежное жалованье. А мы стали за старую веру и за дом пресвятыя богородицы и за вас за всю чернь, и чтобы нам не впасть в ельнинскую веру. А вы стольники и воеводы и всякие приказные люди и заказные головы не держите черни и по дорогам не хватайте, и пропускайте вы их к нам в донецкие города. А хто будет держать чернь и не будут пропускать, и тем людем будет смер [т] ноя казнь. А хто сие письмо станет в себе держать и будет тоить или хто издерет, и тем людем будет смер [т] ноя казнь. За сим писавы и челом бьем².

¹ Ворон – в древнерусском буквенном обозначении цифр «ворон» – десятки миллионов, соответствующая цифра ставилась в круг из крестиков: здесь употреблен в смысле «бесчисленное множество».

² О подавлении восстания под предводительством К.А. Булавина..

***Доношение Г.И. Головкина Петру I
о массовых побегах и волнениях крестьян
в Смоленском и других уездах. Июнь 1708 г.***

...При сем же доносим вашему величеству, что генерал маеор Корсак и вся шляхта смоленская били челом здесь, что из деревень их многие крестьяня з женами и з детьми и з животы, оставя дворы, бегут ко Брянску, в новозаведенную от Василья Корчмина слободу на Ипуть реку, и у многой шляхты ни единого двора жилого не осталось. Также те беглецы разоряют их помещичьи дворы, животы грабят, и людей их бьют до смерти... А ныне, государь, писал к нам из Смоленска воевода господин Салтыков, что по челобитью смоленского шляхтича посылал он за беглыми ево крестьяны, которые со многими иных помещиков крестьяны ж пошли многолюдством ко Брянску, для поимки капитана з 20 человеки салдаты. И те крестьяне с ним бились и убили одного салдата да друга ранили. И он воевода послал к тому капитану в помощь прапорщика в 40 человеки солдат. Да по ведомости де из Дорогобужа от воеводы бегут туда ж ко Брянску из Вяземского и из иных уездов от розных помещиков люди и крестьяня з женами и з детьми и с пожитки своими и их помещичьи, собрався многолюдством с пищали и с рагатины, большими станицами, кроме женского полу, человек по 100, по 200, по 300 и по 500 и больши, поднявся целыми селы и деревни, чрез Дорогобужской уезд идучи чинят великое разорение и по селам и деревням крестьян с собою ж подговаривают, и многие к ним пристают. А которые помещики и их люди и крестьяня за теми беглецами гоняютца в погоню, и по них стреляют из ружья и

бьют до смерти... К тому ж опасаясь, дабы ис того не выросло какого тамо дурна, разсудили мы за благо, со общего совету, к смоленскому воеводе писать, дабы он для поимки помянутых беглых крестьян послал еще к прежним в прибавку салдат с ружьем, тако ж и шляхты и рейтар конных пристойное число з добрыми офицеры. И велел им тех ушедших крестьян ловить и противников и пущих заводчиков к тому бив кнутом отдавать попрежнему тем помещиком, за кем кто жил. А которые из них беглецов будут им боронитца ружьем, тех бы переимав, во страх иным вешали по дорогам, где пристойно. Тако ж, чтобы по всем городам и в уездах у церквей прибили указы под смертным страхом, дабы никто впредь ис крестьян таких побегов во Брянской уезд и никуда и противности помещикам своим чинить не дерзал...

КУЛЬТУРА, ПРОСВЕЩЕНИЕ, ОБЩЕСТВЕННАЯ МЫСЛЬ

Подъем русской культуры в первой четверти XVIII в. был обусловлен потребностями быстро растущей горнодобывающей и мануфактурной промышленности, морского судостроения, строительства каналов со шлюзовыми устройствами, производства оружия и боеприпасов. «Если... техника в значительной степени зависит от состояния науки, – указывал Ф. Энгельс, – то в гораздо большей мере наука зависит от состояния и потребностей техники. Если у общества появляется техническая потребность, то она продвигает науку вперед больше, чем десяток университетов» (Маркс К., Энгельс Ф. Избр. письма. М., 1947, с. 469). С 1699 по 1725 г. было напечатано около 600 книг научного содержания, учебников, иностранных словарей, военных уставов, художественных произведений и других изданий светского содержания. Развитию книгоиздательского дела, освоению и обогащению научной и технической терминологии способствовали введение гражданского шрифта (1710 г.) вместо старого церковнославянского и замена прежнего буквенного обозначения цифр арабскими цифрами. Вслед за первыми светскими школами (Артиллерийская и Математико-навигационных наук) были учреждены медицинская, инженерные, морская академия (1715 г.) в Петербурге, научно-технические лаборатории; во всех школах теоретические занятия сопровождались практическими занятиями учащихся. Появились первые горные школы при олонечких и уральских горнорудных предприятиях. С основанием Кунсткамеры (1714 г.) положено начало музейному делу в стране, собраны первые коллекции Артиллерийского и Военно-морского музеев. В 1725 г. основана Академия наук с гимназией и университетом при ней. Открыты первые публичные библиотеки, общедоступный театр; возникли придворные и школьные театры, первые профессиональные хоры. Дальнейшим успехам инструментальной музыки способствовал указ 1711 г. об учреждении военных духовых оркестров при воинских частях. Творческое освоение достижений культуры стран Запада в сочетании с самобытными приобретениями русской культуры в допетровское время во многих областях знаний и техники послужило почвой, взрастившей целую плеяду талантливых инженеров (В. Корчмин, Г. Скорняков-Писарев, В. Геннин) и механиков (А.К. Нартов), медиков (первый русский доктор медицины П.В. Постников), астрономов и математиков (Я.В. Брюс, А.Д. Фарварсон, Л.Ф. Магницкий), гидростроителей (строитель Вышневолоцкого канала М.И. Сердюков),

корабельных мастеров (сам Петр I, Ф. Склеяев), архитекторов (И.П. Зарудный, М. Чоглоков, Я. Бухвостов), художников и граверов (И.М. Никитин, Г. Адольский, А. Матвеев, А. Зубов).

В области общественно-политической мысли впервые наметилось размежевание между взглядами идеологов дворянства и абсолютизма (Петр I, Феофан Прокопович) и нарождавшегося купеческого класса (И.Т. Посошков) (см. подробнее об этом: Краснобаев Б. Очерки истории русской культуры XVIII в. М., 1972).

Посылка волонтеров за границу

В 1697 г. «для научения морского дела» впервые были посланы русские волонтеры (добровольцы) – 39 человек в Италию и Далмацию, 22 человека в Англию и Голландию, каждого дворянина-волонтера сопровождал солдат или сержант. В 1698 г. в составе «великого посольства», посетившего для дипломатических переговоров, закупки оружия, инструментов и приборов, найма специалистов Пруссию, Голландию и Англию, находилось три «десятка» волонтеров (один из них под именем Петра Михайлова возглавлял сам царь). Волонтеров посылали за границу для изучения других наук (П. Постников изучал медицину в Италии и Англии), коммерческого дела, мануфактурных «художеств» и т.п. За границу направляли также горожан, детей купцов.

Выдержки из документов публикуются по изданиям: ПИБ. Спб., 1877, т. I, с. 117-118; т. V, № 2999; Дополнения к актам историческим... Спб., 1872, т. XII, № 5 (XXXV); Записки И.И. Неплюева. Спб., 1893, с. 103-106.

Инструкция Петра I волонтерам. 1697 г.

1) Знать чертежи или карты морские, компас, также и прочие признаки морские.

2) Владеть судном как в бою, так в простом шествии, и знать все снасти, или инструменты к тому надлежащие: парусы и веревки, а на катаргах¹ и на иных судах весла и прочее.

3) Сколко возможно искать того, чтоб быть на море во время бою, а кому и не лучится, ино с прилежанием искати того, как в тое время поступить, однакоже обоим, видевшим и невидевшим бой, от начальников морских взять на тое свидетельствованные листы² за руками юс и печатми, что они в том деле достойны службы своей.

4) Если же кто похочет впредь получить себе милость болшую по возвращении своем, то к сим вышеописанным повелениям и учением научились злати, как делати те суды, на которых они искушение свое примут.

5) Когда возвращаться будут к Москве, должен всяк по два человека искусных мастеров морского дела привезть с собою до Москвы на своих проторях, а те протори, как они придут, будут им заплачены. Сверх того отсюды из салдат будут для того учения по одному человеку... а салдатом будет прокорм и проезд из казны.

¹ Каторга – галера, гребное судно.

² Свидетельствованные листы – удостоверения, дипломы. Сам Петр I в 1698 г. получил в Кенигсберге (ныне Калининград) диплом артиллериста.

Указ Петра I адмиралу Ф.М. Апраксину о посылке дворян за границу. 1716 г.

Понеже получили мы ведомости из Италии, что наших в Венеции в морскую службу принять хотят, также ныне из Франции отозвались, что и там их примут же, того для велите как наискорее в Петербурге отобрать еще из школьников лучших дворянских детей и привезть в Ревель и посадить на кораблях с первыми вместе, чтоб их всех было 60 человек, а именно во все три места в Венецию, во Францию и в Англию по 20 человек; ежели же оные в Ревель скоро поспеть не могут и корабли прежде их уйдут, то отправьте их от Ревеля морем... до Риги, а оттоль на курляндских подводках до Мемеля, а от Мемеля на наемных фурманах¹ до Мекленбургской земли, где мы будем обретаться.

¹ Фурманы (фуры) – большие повозки.

Из записок И.И. Неплюева. Экзамен волонтера

Происходивший из мелких дворян И.И. Неплюев (1693-1773) после изучения навигации и судостроения за границей вместе с другими волонтерами был подвергнут экзамену и получил чин поручика. В дальнейшем возглавлял строительство галер и парусных судов в Петербурге, был русским резидентом в Турции, оренбургским губернатором и сенатором. Карьера Неплюева – яркий пример возвышения служилого дворянства при феодально-абсолютистской монархии XVIII в.

30 июня [1718 г.] прислан к нам от коллегии приказ явиться 1-го июля на экзамен. Мы, собравшись у коллегии, дожидались повеления. В 8 часов государь приехал в одноколке и, мимо идучи, сказал нам: «Здорово, ребята». Потом, чрез некоторое время, впустили нас в асамблею, и генерал-адмирал [Ф.М. Апраксин] приказал Змиевичу наперед расспрашивать порознь, кто что знает о навигации. Потом, как дошла и моя очередь [а я был, по условию между нами, из последних], то государь изволил подойти ко мне и, не дав Змиевичу делать задачи, спросил: «Всему ли ты научился, для чего был послан?» На что я ответствовал: «Всемиловитейший государь, прилежал я по всей моей возможности, но не могу похвалиться, что всему научился, а более почитаю себя пред вами рабом недостойным и того ради прошу, как пред богом, вашей ко мне щедроты». При сказывании сих слов я стал на колени, а государь, оборотив руку праву ладонью, дал поцеловать и притом изволил молвить: «Видишь, братец, я и царь, да у меня на руках мозоли; а все от того: показать вам пример и хотя б под старость видеть мне достойных помощников и слуг отечеству». Я, стоя на коленях, взял сам его руку и целовал оную многократно, а он мне сказал: «Встань, братец, и дай ответ, о чем тебя спросят; но не робей; буде что знаешь, сказывай, а чего не знаешь, так и скажи». И, оборотясь к Змиевичу, приказал разспросить

меня; а как я давал ответы, то он изволил сказать Змиевичу: «Разспрашивай о высших знаниях». И по окончании у всех разспросов, тут же пожаловал меня в поручики в морские галерного флота и другого – Кайсарова, а и других также пожаловал, но ниже чинами.

Через малое потом время указал государь определить меня, Неплюева, смотрителем и командиром над строящимися морскими судами...

Первая русская печатная газета «Ведомости». 1702-1727 гг.

Предшественницей печатных «Ведомостей» была рукописная газета «Куранты», выпускавшаяся в Москве с 1621 по 1701 г. Первый номер печатной газеты вышел в декабре 1702 г., с этого времени ежегодно выходило от одного до 56 номеров тиражом от 300 до 4000 экземпляров и объемом от 4 до 16 страниц небольшого формата; по неполным данным, с 1703 по 1724 г. вышло в свет более 500 номеров газеты. «Ведомости» продавали в книжных лавках, отдельные номера читали публично вслух и расклеивали на видных местах. Публиковались известия о событиях за рубежом и внутри страны в выгодном для правительства освещении.

Выдержки из «Ведомостей» публикуются по изданию: Ведомости времени Петра Великого. Вып. 2. М., 1906, с. 5, 59, 73-75, 303-304, 306.

1708 г. Ведомость. Донской казак вор и богоотступник Кондрашка Булавин умыслил во украинских городех и в донских казаках учинить бунт. Собрал к себе несколько воров и единомысленников и посылал прелестные писма во многие города и села, призывая к своему воровскому единомыслию, и многие таковые ж воры, и все донские казаки, иные по нужде, а иные по прелести его к нему пристали. И собравшеся многолюдством, ходили под города и в села, для разорения и призывания иных в свое единомыслие. И того ради царское величество указал послать свои войска, под командою господина Долгорукова, дабы того вора Булавина поимать и злый их воровский совет разорить. И ныне по писмам из полков и городов подлинно ведомость получена, что они воры булавинцы [не во едином месте] многие, и главнейший его товарищ вор Стенка Драной во многом своем собрании убит, и единомысленников их не малое число побито. Также и под Саратовым и Азовом посланные воровские его товарищи, с немалым собранием побиты, и видя он Булавин, что по может от войска царского величества уйти, убил сам себя до смерти. А единомысленники его многие побиты, иные же переловлены и сидят окованы. А донские казаки всех городков принесли повинные. И ныне милостию божиею то Булавина и единомысленников его воровство прииде во искоренение. А в которых числех и где и сколко их воров побито и переловлено, и то объявлено будет впредь. На Москве лета Господня 1708, июля, в 20 день.

1719 г. В государстве обретающиеся металлы и минералии веема изрядно выходят, и уже многие богатые руды явились, чего ради и чужестранных рудокопных мастеров призывать указано, и из русской пации к тому понятнейших выбирают, и от французских мастеров изрядные шпалеры делаются, и многие руские люди тому делу обучаются. Шолковые, штофные, лентовые и чулошные, такожде и шерстяные манифактуры в добром порядке происходят, к которым работам с двести человек охотных рабят для науки записалось, и простой народ к сим наукам особливую охоту показывают... Також во многих губерниях новые заведены овчарные заводы, при которых чужестранные овчары нашей нации людей обучают, каким образом оные содержать овцы, от которых бы добрая шерсть в манифактуре обретатися могла, и не токмо на заводех оную велено производить, но и крестьяном собственных их овец велено таким же порядком содержать, чего ради для обучения людей с заводов во все государство велено розослать. На реке Охте выше Канец построены пороховые деревянные заводы, и делают на них порох русские пороховщики... На санктъ-питербургском острове строятца новые пороховые заводы каменным и деревянным зданием, и делает на оных порох галанец [голландец] порохового дела мастер, каменными жерновами, лошадами, и по пробе против прежнего гораздо оной сильнее. Ныне на Литейном дворе вылито пушек медных по новому маниру, шти фунтовых¹ двенадцать, трех фунтовых четыре, дву фунтовых четыре, и того дватцать, и на них изображают гербы с их украшением, которые вскоре будут со всем в готовности...

На тул[ь]ских оружейных заводах Руские мастера делают ружье, фузеи салдатские и драгунские, пистолеты, мушкатоны, стуцеры², а сверлят и обтирают их водою весьма изрядно.

Здесь³ кругом всего Адмиралтейства болшей канал, от осенней болшой воды поврежденной, ныне для починки воду выливают, и надеются нынешнего года утвердить. Вънутри Адмиралтейства другой канал, которого уже две доли во окончание приходят, а третью долю того канала окончать не мочно для того, в котором месте оному каналу быть, в том месте на штапеле⁴ заложен осмидесятой карабль... При Адмиралтействе ж на штапелех 11 караблей, которыми зело спешают к отделке, для чего определен гвардии маеор, в том числе и осмидесятной, чают нынешние осени спустить...

¹ Шти фунтовых – с ядром весом в шесть фунтов.

² Мушкатоны – короткое ружье с раструбом для картечи; стуцер (штуцер) – ружье с нарезным каналом ствола (винтовка).

³ В Петербурге.

⁴ На штапеле (стапеле) – помосте с наклоном к воде для постройки и спуска кораблей.

Талантливый и плодовитый писатель, автор ряда содержательных трудов («Завещание отеческое», «Зеркало очевидное», «Книга о скудости и богатстве»), доношений с проектами денежной и военной реформ, изобретатель «коляс военных» и «огненных рогаток», Иван Тихонович Посошков (1652-1726) вышел из среды московских ремесленников, затем стал богатым «купецким человеком», владельцем винокуренного завода и деревни с 258 десятинами земли и крепостными крестьянами; он имел также два дома в Великом Новгороде и Петербурге. В книгах Посошкова нашли выражение горячее стремление принести пользу отечеству, патриотические чувства. Будучи в целом сторонником преобразований Петра I, Посошков оценивал реформы с позиций идеолога купечества и особенно настаивал на необходимости развития отечественной мануфактурной промышленности, ограждения ее от иностранной конкуренции, всяческого содействия русскому купечеству, упорядочения в стране судопроизводства, более рационального использования естественных богатств страны (пахотных земель, лесов, рыбных угодий, ископаемых) и ее трудовых ресурсов. Самостоятельно развивая идеи развитого меркантилизма (источник народного богатства – активный внешнеторговый баланс, превышение вывоза над ввозом), Посошков в отличие от западных теоретиков меркантилизма придавал большое значение развитию производительных сил страны как в области промышленности, так и земледелия. Не посягая на основы крепостничества, Посошков в то же время был первым русским писателем, который смело заговорил о бедственном положении народных масс, нищете и «скудости» крестьян, о злоупотреблениях и беззакониях царских судей и чиновников, о необходимости ограничить в стране «помещичье насилие» и регламентировать повинности крестьян в пользу дворян, которые крестьянам, по его словам, «не вековые владельцы» и «владеют ими временно».

Извлечения публикуются по изданию: Посошков И.Т. Книга о скудости и богатстве и другие сочинения. Под ред. Б.Б. Кафенгауза. М., 1951.

О крестьянстве

Крестьянское житие скудно ни от чего иного, токмо от своая их лениности¹, а потом от неразсмотрения правителей и от помещичья насилия и от небрежения их. А еще бы царскаго величества поборы расположены были по владению земли их, колико кой крестьянин на себя пашет, и поборы бы собирали бы с них во удобное время, а помещики их изълишняго ничего с них не имали и работы бы излишне не накладывали, но токмо и подать свою и работу налажали по владению земли их и смотрели бы за крестьяны своими, чтоб они кроме неделных и праздничных дней не гуляли, но всегда б были в работе, то никогда крестьянин весьма не оскудеет. А буде кой крестьянин станет лежебочить, то бы таковых жестоко наказывали, понеже кой крестьянин изгуляется, в том уже пути не будет, но токмо уклонится в разбой и во иныя воровства...

Паки немалая пакость крестьянам чинитца и от того, что грамотных людей у них нет. Аще в коей деревне дворов дватцать или и тритцать, а грамотного человека ни единого у них нет, и какой человек к ним не приедет с каким указом или и без указу, да скажет,

что указ у него есть, то тому и верят и отътого приемлют себе излишние убытки, потому что все они яко слепые ничего не видят, ни разумеют. И того ради многия, и без указу приехав, пакости им чинят великия, а они оспорить не могут, а и в поборех много с них изълишних денег емлют, и отътого даровой приемлют себе убыток.

И ради охранения от таковых напрасных убытков, видитца, не худо б крестьян и поневолить, чтоб они детей своих, кои десяти лет и ниже, отдавали дьячкам в научение грамоты и, науча грамоте, научили бы их и писать. И чаю, не худо бы так учинить, чтобы не было и в малой деревне без грамотного человека...

А и сие не велми право зритца, еже помещики на крестьян своих налагают бремена неудобноносимая ибо есть такие безчеловечные дворяня, что в работную пору не дают крестьянам своим единого дня, еже бы ему на себя что съработать. И тако пахатную и сенокосную пору всю и потеряют у них, или что наложено на коих крестьян оброку или столовых запасов и, то положение забрав, и еще требуют с них излишняго побору. И тем излишеством крестьянство в нищету пригоняют, и которой крестьянин станет мало посылее быть, то на него и подати прибавит. И за токим их порядком никогда крестьянин у такова помещика обогатится не может, и многие дворяне говорят: «Крестьянину де не давай обьрости, но стриги ево яко овцу до гола». И тако творя царство пустошат, понеже так их обируют, что у иного и козы не оставляют, и от таковые нужды дома свои оставляют и бегут иные в понизовые места, иные ж во украинные, а иные и в зарубежня, и тако чужия страны населяют, а свою пусту оставляют...

Крестьянам помещики не вековые владельцы, того ради они не весьма их и берегут, а прямой им владетель веероссийской самодержиц, они владеют временно. И того ради не надлежит их помещикам разорять, но надлежит их царским указом охранять, чтобы крестьяне крестьянами были прямыми, а не нищими, понеже крестьяниньское богатство – богатство царственное.

И того ради, мнитца мне, лутче и помещикам учинить расположение указное, по чему им с крестьян оброку и иного чего имать и по колику дней в неделе на помещика своего работать и иного какого изъделья делать, чтобы им сносно было государеву подать и помещику заплатит и себя прокормить без нужды. Того судьям велми надлежит смотреть, чтобы помещики на крестьян изълишняго сверх указу ничего не накладывали и в нищету бы их не приводили...

А о крестьянех, мнитца мне, лутче так учинить: егда кой крестьянин пожиток свой сполна помещику своему заплатит, то уже бы никакой помещик сверх уреченного числа ни малого чего не требовал с него и нечем бы таковых не теснил, токмо смотреть за ним, чтоб он даром не гулял, но какую мочно к прокормлению своему работы бы работал. И от такова порятка, кои разумные крестьяне, могут себе и хорошие пожитки нажить... И ради охранения крестьяньскаго от

помещиков их, надлежит и в помещичьих поборех учинить по земле ж и чтоб болши положенного окладу отънят на крестьян своих не накладывали. И тако яко в государевых поборех, тако и в помещичьих будет им сносно... По моему мнению, царю паче помещиков надлежит крестьянство беретчи, понеже помещики владеют ими временно, а царю они всегда вековые и крестьянское богатство – богатство царственное, а нищета крестьянская оскудение царственное. И того ради царю яко великородных и военных, тако и купечество и крестьянство блюсти, дабы никто во убожество не въходил, но вси бы по своей мерности изобилны были... А буде кой помещик будет на крестьян своих налагать и наложит сверх указного числа или излишнюю работу наложит, и аще те крестьяне дойдут до суда, и у такова помещика тех крестьян отнять на государя и з землю, то, на то смотря, и самой ядовитой помещик сократит себя, и крестьян разорять не станет...

От своя... лености – Посошков отдает дань официальным взглядам на причины «скудности» крестьян.

«Юности честное зеркало»

В 1717 г. в Петербурге вышло первое издание перевода с немецкого книги «Юности честное зеркало, или Показание к житейскому обхождению, собранное от разных авторов»; вслед за тем до 1723 г. вышло еще три издания этого руководства «младым отрокам» – дворянам, которым рекомендовалось говорить между собою на иностранных языках, «чтоб слуги и служанки дознаться не могли», о чем ведут беседу их господа.

Извлечения публикуются по изданию: Коваленский М. Хрестоматия по русской истории. М.-Пг., 1923. 3-е изд., т. II, с. 278-279.

1. Общие правила

1. Впервых наипаче всего должны дети отца и мать в великой чести содержать. И когда от родителей что им приказано бывает, всегда шляпу в руках держать, а пред ними не вздевать, и возле их не садиться, и прежде оных не заседать, при них в окно всем телом не выглядывать, но все потаенным образом, с великим почтением, не с ними в ряд, но немного уступи позади оных к стороне стоять, подобно яко паж некоторый или слуга. В доме ничего своим именем не повелевать, но именем отца или матери; от челядинцев просительным образом требовать, разве что у кого особливья слуги, которыя самому ему подвержены бывают...

5. Не прилично им руками или ногами по столу везде колобродить, но смирно ести. А вилками и ножиком по тарелкам, по скатерти или по блюду не чертить, не колоть и не стучать; но должны тихо и смирно прямо, не избоченясь сидеть.

6. Когда родители, или кто другой, их спросят [позовут], то должны они к ним отозватца и отвечать тот час, как голос слышат. И потом сказать, что изволите государь батюшка, или государыня матушка, или

что мне прикажите государь; а не так, что, чего, што, как ты говоришь, чего хочешь, и не дерзостно отвечать: да, так, и ниже вдруг наотказ молвить, нет, но сказать: так мой государь, слышу государь, я выразумел государь, учиню так, как вы государь приказали. А не смехом делать яко бы их презирая, и не слушая их повеления и слов. Но исправно все, что им говорено бывает, а многажды назад не бегать, и прежняго паки вдругорядь не спрашивать...

18. Младый шляхтичь, или дворянин, ежели в ексерциици [в обучении] своей совершен, а наипаче в языках, в конной езде, танцовании, в шпажной битве, и может доброй разговор учинить, ктому ж красноглаголив и в книгах научен, оный может с такими досуги прямым придворным человеком быть...

22. Отрок должен быть весьма учтив и вежлив как в словах, так и в делах: на руку не дерзок и не драчлив, также имеет оной стретившаго на три шага не дошед, и шляпу приятным образом сняв, а не мимо прошедши, назад оглядываясь, поздравлять. Ибо вежливо быть на словах, а шляпу держать в руках неубыточно, а похвалы достойно и лучше, когда про кого говорят: он есть вежлив, смиренный кавалер и молодец, нежели когда скажут про которого, он есть спесивый болван...

27. Младые отроки должны всегда между собою говорить иностранными языки, дабы тем навыкнуть могли; а особливо когда им что тайное говорить случится, чтоб слуги и служанки дознаться не могли, и чтоб можно их от других незнающих болванов распознать: ибо каждый купец, товар свой похваляя, продает как может...

55. Также когда в беседе, или в компании, случится, в кругу стоять, или сидя при столе, или между собою разговаривая, или с кем танцуя, не надлежит никому неприличным образом в кругу плевать, но на сторону. А ежели в каморе, где много людей, то приими харкотины в платок, а так не вежливым образом в каморе, или в церькви не мечи на пол, чтоб другим от того не згадить, или отъиди для того к стороне, дабы никто не видал, и подотри ногами чисто, как можно.

2. Как молодой отрок должен поступать, когда оный в беседе с другими сидит

Когда прилучится тебе с другими за столом сидеть, то содержи себя в порядке по сему правилу:

Въ-первых, обрежь свои ногти, да не явится яко бы оныя бархатом обшиты. Умой руки и сяди благочинно, сиди прямо, и не хватай перьвой в блюдо, не жри как свиния, и не дуй в ушное, чтоб везде брызгало, не сопи, егда яси. Первой не пи, будь воздержен, и бегай пьянства, пи и яждь сколько тебе потребно, в блюде будь последний. Когда что тебе предложат, то возми часть из того, прочее отдай другому, и возблагодари ему. Руки твои да не лежат долго на талерке, ногами везде не мотай, когда тебе пить, не утирай губ рукою, но

полотенцем, и не пей пока еще пищи не проглотил. Не облизывай перстов, и не грызи костей, но обрежь ножом. Зубов ножом не чисти, но зубочисткою, и одною рукою прикрой рот, когда зубы чистишь, хлеба приложа к грудям не режь, ешь что пред тобою лежит, а инде не хватай... Над ествою не чавкай, как свиния, и головы не чеши, не проглоти куска не говори, ибо так делают крестьяне... Около своей тарелки не делай забора из костей, корок хлеба и прочаго. Когда перестанешь ясти, возблагодари бога, умой руки и лице и выполощи рот...

РОССИЙСКАЯ ИМПЕРИЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII в.

РАСЦВЕТ КРЕПОСТНИЧЕСТВА

Вторая половина XVIII в. – время начавшегося разложения феодально-крепостнического строя и созревания в его недрах нового, капиталистического уклада – ознаменовалась крайним усилением крепостничества, когда оно на тактике в полной мере приняло «наиболее грубые формы» и «ничем не отличалось от рабства» (см.: Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 39, с. 70). Рост промышленности и городского населения, внутреннего и внешнего рынка увеличивал спрос на продукцию сельского хозяйства. Стремясь повысить еще больше доходность своих имений, помещики расширяли за счет крестьянских наделов барскую запашку, а вместе с тем и барщинные повинности крепостных, многократно увеличивали денежные оброки и натуральные поборы с крестьян. Крепостное право было распространено на Украину. Захватывая плодородные земли с богатыми угодьями (леса, луга, рыбные ловли) в Поволжье и в Приуралье, помещики закрепощали там нерусских крестьян (чувашей, мордву, башкир, марийцев и др.). Нещадной эксплуатации на частновладельческих мануфактурах и горных предприятиях подвергались работные люди, посессионные и приписные крестьяне. Сопrotивление жестоко эксплуатируемых, полностью бесправных крестьян помещикам и царским властям вылилось в массовые побеги на окраины государства (в Сибирь, Нижнее Поволжье, Северный Кавказ), в упорное неповиновение крепостных помещикам, а работных людей заводчикам и управителям казенных предприятий, в крупные антифеодальные восстания («колиивщина» на Украине в 1768-1769 гг., Кижское восстание в Карелии 1660-1671 гг., «чумный бунт» в Москве 17/1 г. и мн. др.).

Идя лишь на некоторые вынужденные меры с целью ослабить антикрепостническую борьбу народных масс (например, секуляризация церковно-монастырских земель в 1764 г., указ 1762 г. о запрещении заводчикам покупать к предприятиям крестьян с землей и без земли с предложением впредь обходиться «наемными людьми... за договорную плату», известная «регламентация» трупа приписных к заводам крестьян в 60-70-х гг.), самодержавие полагалось прежде всего на вооруженное подавление волнений и восстаний и карательное антинародное законодательство, до крайности ужесточившее прежние карательные законы Соборного уложения

1649 г., действие которых не отменялось. По тому же пути шли сами помещики в своих инструкциях и распоряжениях приказчикам и управителям имений.

Документы публикуются по изданиям: Коваленский М. Хрестоматия по русской истории. М., 1917, т. III с. 54, 200-201, 211-212 (Полн. собр. законов Российской империи (ПСЗ), т. XV, № 11166; т. XVI, № 11875; т. XVIII, № 12 966.

Собственноручная записка Екатерины II о первых годах ее царствования

При вступлении моем на престол, в 1762 году, я нашла империю в следующем состоянии... Тюрьмы были так наполнены колодниками, что хотя при смерти своей императрица Елисавета Петровна освободила до семнадцати тысяч колодников, однако при коронации моей 22 сентября 1762 года оных еще до осми тысяч было. К заводам приписных крестьян я нашла сорок девять тысяч в явном ослушании и открытом бунте против заводчиков, и, следовательно, власти той, которая их приписала к заводам. Монастырских крестьян и самых помещичьих почиталось до полутора тысяч, кои отложились от послушания и коих всех усмирить надлежало...

Указ 13 декабря 1760 г. О предоставлении помещикам права ссылать крестьян в сибирь в зачет рекрутов

Объявляется во всенародное известие. Понеже в Сибирской губернии и Иркутской провинции, в Нерчинском уезде, состоят к поселению и хлебопашеству весьма удобные места, которых к заселению государственный интерес требует, того ради Правительствующий сенат приказали: публиковать во всем государстве печатными указами: 1) Кто из помещиков пожелает своих людей и крестьян, также и женск пол, которые, вместо должных по своим званиям услуг, воровством, пьянством и прочими непристойными предерзостными поступками, многие вред, разорения, убытки и беспокойства приключают, и другим, подобным себе, наивящщие к таким же вредным поступкам примеры подают, таковых за оные непотребства, однако ж годных к крестьянской и другой работе, летами не старше 45 лет, отдавать к объявленному поселению, коих для помянутого отправления в Сибирь, принимать по заручным доношениям от самих помещиков, или от их поверенных... а помещикам и их поверенным давать для зачета в будущие наборы в рекруты надлежащие квитанции... а кои из тех женаты, то отдавать тех людей с женами; а буде у коих из тех малолетние дети будут, коих сами помещики при отцах и матерях на то поселение отдать пожелают, за таковых платить тем помещикам из казны... за мужеск пол до 5 лет по 10 руб., а от 5 до 15 лет по 20 рублей, а в 15 лет, не платя денег, зачитать в рекруты ж, а за детей, за женск пол платить деньги вполы вышеозначенных...

Указ 11 января 1765 г. О предоставлении помещикам права отдавать крестьян в каторжную работу

Объявляется во всенародное известие. По высочайшей е.и.в. конфирмации¹, воспоследовавшей сего генваря 8 дня на поднесенный от Сената доклад, повелено, буде кто из помещиков людей своих по продерзностному состоянию заслуживающих справедливое наказание, отдавать пожелает для лучшего воздержания в каторжную работу, таковых Адмиралтейской коллегии принимать и употреблять на толикое время, на сколько помещики их похотят, и во всю ту оных людей в работе бытность, довольствоваться пищею и одеждою из казны равно с каторжными; когда ж помещики их пожелают обратно взять, то отдавать им беспрекословно, с тем только, если таковые по бытности своей в работе положенного платья и обуви срока не выносят; то оные от них отбирать в казну.

¹ Конфирмации – утверждения.

Указ 22 августа 1767 г. О запрещении крестьянам жаловаться на помещиков

Во всенародное известие. Хотя по высочайшей е.и.в. конфирмации обнародованным от Сената генваря, 19 дня прошлого 1765 года указом, в подтверждение многих прежде изданных, и объявлено, дабы никто е.и.в. в собственные руки мимо учрежденных на то правительств и определенных особо для того персон, челобитен подавать отнюдь не отваживался, под опасением предписанного в оном указе наказания, а именно: когда кто не из дворян и не имеющих чинов осмелится высочайшую е.в. особу подачею в собственные руки челобитен утруждать, то за первое дерзновение отсылать таковых в работу на каторгу на месяц; за второе, с наказанием публично, отсылать туда же на год, возвращая оных по прошествии срока на прежние жилища; а за третье преступление с наказанием публично плетьми ссылать вечно в Нерчинск, с зачетом крепостных помещикам их в рекруты.

Но ныне, не взирая на то, дворовые люди и крестьяне генерала Леонтьева, генеральши Толстой и подполковника Аврама Лопухина и его братьев, отважились еще нарушить оный обнародованный указ... И хотя... некоторые из помянутых преступников за сие их дерзновение в Москве на разных площадях, а достальные в их жилищах публично и жестоко на теле все наказаны, причем помещикам отдано на их произволение, к себе ли их по наказании обратно взять пожелают, или согласятся, чтоб оные отосланы в казенную работу в Нерчинск? Равномерно и прочие их сообщники, как то бригадира Дмитрия Алсуфьева и братьев его дворовые люди и крестьяне чрез посланные команды все приведены в должное помещикам своим послушание...

Чего ради Правительствующий сенат... имея попечение о сохранении в государстве установленного порядка... за нужное почел

сим е.и.в. указом еще обнародовать, чтоб помещичьи люди и крестьяне... имели бы к помещикам своим должное повиновение и беспрекословное во всем послушание, как о том издревле от самодержавных предков е.и.в. узаконено, без всякой отмены, повелевая таковых, кто отважится возмущать людей и крестьян к неповиновению их помещикам, тотчас брать под караул и приводить в ближайшие присутственные места, которым без продолжения времени поступать с ними по указам, как с нарушителями общего покоя, без всякого послабления.

А буде и по обнародовании сего е.и.в. указа которые люди и крестьяне в должном у помещиков своих послушании не останутся, и... недозволенные на помещиков своих челобитные, а наипаче е.и.в. в собственные руки подавать отважатся, то как челобитчики, так и сочинители сих челобитен наказаны будут кнутом, и прямо сошлются в вечную работу...

Из журнала помещичьего домашнего управления 1763-1765 гг.

Впредь, ежели кто из людей наших высечетца плетью на дровнях, дано будет сто ударов, а розгами дано будет семнадцать тысяч, таковым более одной недели лежать не давать; а которым дано будет плетью по полусотне, а розгами по десяти тысяч, таковым более полунедели лежать не давать же; а кто сверх того пролежит более, за те дни не давать им всего хлеба, столового запаса и указанного всего же... и ныне, сколько Николай Кинешенцев да Дмитрий Федоров от наказания плетью пролежит сверх недели, за те дни вычесть у них положенную месячину...

Девке Дарье Степановой за худое топление кабинета нашего, что подле спальни, не давать в рождественский мясоед указного¹ всего семь дней скоромных... Ключнице Домне Фроловой за подавание нам худых сливок не давать хлеба семь дней. Впредь, ежели когда во время езды нашей в гости не положится в карман гребенка, да для чищенья платья не возьмется щетка, то того, кто нас будет одевать, да дневального лакея сечь розгами, давая по пяти тысяч раз нещадно...

¹ Указного – не давать тех мясных блюд, которые были указаны в составленном помещиком перечне.

Объявления о продаже крепостных в «Московских ведомостях» 1797 г.

В 15 части 2 кварт., под № 183, в приходе Адриана и Наталии, во 2-й Мещанской, близь церкви, продается дворовой человек 25 лет, женской башмачник, знающий совершенно свое мастерство; при том исправляет все домашние господские надобности, лакейскую и кучерскую должности и к столу приготавливает; у него жена 22 лет, знает шить, гладить, крахмалить, за госпожею ходить и к столу кушанье готовить; у них дочь по 3 году.

В 6 части 4 кварт., под № 352, продается мужской и женской хороший перукмахер, ростом выше среднего и недурной фигуры, годной в камердинеры, оффисианты и лакеи, 27, а жена его 24 лет, прачка и швея, с дочерью по третьему году, оба хорошего поведения. Последняя им цена 1000 р.

Продаются дворовые мастеровые люди поведения хорошего: 2 портных, сапожник, часовщик, повар, каретник, колесник, резчик, золотарь и 2 кучера, коих видеть и узнать о цене можно в 3 часть 4 кварт. под № 51 у самого помещика. Тут же продаются 3 беговые молодые лошади, один жеребец и 2 мерена, и стая гончих собак, числом 50.

Желающие купить 2 человек из крестьян хорошего поведения и годных в рекруты и во всякую крестьянскую работу, могут спросить в 5 части 1 кварт. под № 83, в приходе Трех Святителей на Кулишках, у домоправителя Ивана Шутова. В оном же доме продается пара выежанных бурых белогривых весьма хороших лошадей за сходную цену; также несколько кусков из верблюжьей с черною шленкою шерстью байки, способной для скрутков.

КРЕСТЬЯНСКАЯ ВОЙНА ПОД ПРЕДВОДИТЕЛЬСТВОМ Е.И. ПУГАЧЕВА

Крестьянская война 1773-1775 гг. была самым мощным антифеодальным движением в истории крепостной России. Она охватила огромную территорию, от Дона и Яика до Урала, Верхней Волги, Камы и Сибири с населением более 3 млн. человек. В «Большом войске» Е.И. Пугачева и отрядах его сподвижников – И. Зарубина-Чики, И. Белобородова, Салавата Юлаева и других – участвовали десятки тысяч крепостных крестьян, казаков, горожан, работных людей уральских заводов и горных предприятий, нерусских народностей (башкир, татар, мордвы, чувашей, марийцев, удмуртов, казахов, калмыков).

Предвестниками крестьянской войны явились жестоко подавленные царскими властями восстания и волнения крестьян и работных людей на мануфактурах в 50-70-х гг. XVIII в. в Подмосковье и в самой Москве («чумный бунт» 1771 г.), в Карелии и на Урале, в Поволжье и на Украине. Дворяне получили право ссылать на каторгу, отдавать в рекруты, продавать деревнями и отдельно каждого «на вывоз». Полностью бесправные крестьяне, писал А.Н. Радищев, «в законе мертвы», они «в оковах продаются, как скоты». Государственных и нерусских «ясачных» крестьян, обложенных тяжелыми податями, беззастенчиво грабили «мздоимцы и лихоимцы» царские чиновники. Работные люди и приписные крестьяне на казенных и купеческих мануфактурах подвергались самой жестокой эксплуатации, получая за изнурительный труд нищенскую плату или «отработывая» подушную подать. Заводовладельцы по закону имели право сажать работных людей в тюрьмы, подвергать их телесным наказаниям.

Ненависть к угнетателям на время сплотила различные слои трудового люда. Участие в движении Пугачева обладавших военным опытом казацких

атаманов придало ему элементы организованности (учреждение Е.И. Пугачевым «Военной коллегии», деление его «Большого войска» на три «армии» и «полки», попытки наладить снабжение повстанцев оружием и провиантом и т.д.). Большую стойкость и сплоченность в боях с царскими карателями проявили работные люди уральских заводов, выдвинувшие из своей среды талантливых военных предводителей (И. Белобородов, И. Туманов, Д. Загуменнов и др.).

Однако и в событиях 1773-1775 гг. проявились слабые черты крестьянских восстаний – стихийность и раздробленность движения, царистские иллюзии крестьян, осложненные противоречиями внутри движения между казацкой старшиной и рядовыми казаками, между феодальной верхушкой и угнетаемой массой в среде нерусских народов. Бросив против повстанцев хорошо вооруженные и обученные полки регулярной армии, правительство Екатерины II один за другим подавило отдельные очаги восстания, потопило его в крови. Но вековая героическая борьба народных масс против крепостников не осталась бесплодной. «Когда было крепостное право, вся масса крестьян боролась со своими угнетателями, с классом помещиков, которых охраняло, защищало и поддерживало царское правительство. Крестьяне не могли объединиться, крестьяне были тогда совсем задавлены темнотой, у крестьян не было помощников и братьев среди городских рабочих, но крестьяне все же боролись, как умели и как могли» (Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 7, с. 193-194).

Документы, характеризующие события крестьянской войны, ее антифеодальную сущность, деятельность ее предводителей, публикуются по изданию: Документы ставки Е.И. Пугачева, повстанческих властей и учреждений. 1773-1774 гг. М., 1975, № 23, 39 (манифесты Е.И. Пугачева), № 47, 51, 58, 73, 168, 365, 391 (указы Военной коллегии, приказы и обращения сподвижников Пугачева).

Манифесты Е.И. Пугачева

1. Манифест, объявленный во всенародное известие.

Декабрь 1773 г.

Содержатель войск, светлый государь мира, я, великий воитель, самодержавный властелин всех летучих и простых людей разных стран и областей, во все времена держащий их в своей руке и воле.

Сей манифест дан по силе утвержденного самим царским величеством, государя Всероссийского и прочая и прочая и прочая, многих и многих стран и земель великого из великих, императора Петра Федоровича именного указа, своеручно по его повелению, чтобы знали и верили: верно и честно служили и несли воинскую службу. Тех, кто сам видит мое благородное лицо и прекрасный образ или в мыслях и сознании возвеличит меня, близко узнав, искренней душой, языком, делом и горячим сердцем и честию верит мне, таких людей, конечно, я буду жаловать вашими землями, водами, рыбными ловлями, покосами, пашнями, лесом, порохом, деньгами, свинцом, хлебом, солью и прочим.

Кто не повинуется и противится: бояр, генерал, майор, капитан и иные – голову рубить, имение взять. Стойте против них, голову рубите, если есть имущество, привезите царю: обоз, лошади и разное оружие доставьте царю, другие пожитки раздайте армейским людям. В одно время они вас обедали, лишали моих рабов воли и свободы, сейчас вы их рубите, но если не подчиняются. Кто повинуется, тот не противник – того не трогайте. Кто признает меня, кто нашел прямой путь ко мне, – пусть несет воинскую службу. Противников же казнить буду. Не оставайтесь в неведении, пожалуйста.

Чтобы верили: сам я, Петр Федорович, подписался тако: Я самый Петр Третий.

2. Манифест, объявленный во всенародное известие жителям города Саранска и его округи.

28 июля 1774 г.

Божию милостию, мы, Петр Третий, император и самодержец Всероссийский и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляется во всенародное известие.

Жалуем сим имянным указом с монаршеским и отеческим нашим милосердием всех, находившихся прежде в крестьянстве, в подданстве помещиков, быть верноподданными собственной нашей короны рабами, и награждаем вольностию и свободою и вечно казаками, не требуя рекрутских наборов, подушных и протчих денежных податей, владением земель, лесными, сенокосными угодьями, и рыбными ловлями и соляными озерами без покупки и без оброку, и протчими всеми угодьями, и освобождаем всех [от] прежде чинимых от дворян и градских мздоимцев-судей всем крестьяном налагаемых податей и отягощений. И желаем вам спокойной в свете жизни, для которой мы вкусили и претерпели от прописанных злодеев-дворян странствие и немалое бедствие.

А как ныне имя наше властью всевышней десницы в России процветает, того ради повелеваем сим нашим имянным указом: кои прежде были дворяне в своих поместьях и вотчинах, – оных противников нашей власти и возмутителей империи и раззорителей крестьян, всячески стараясь ловить, казнить, и вешать, и поступать равным образом так, как они, не имея в себе малейшего христианства, чинили с вами, крестьянами. По истреблении которых противников злодеев-дворян всякой может возчувствовать тишину и спокойную жизнь, коя до века продолжатца будет. Дан июля 28-го дня 1774 году. Петр.

Указы военной коллегии, приказы и обращения сподвижников Пугачева

1. Указ Военной коллегии атаману И.Ф. Арапову

о заготовлении и присылке хлеба и овса в повстанческую армию под Оренбургом. 16 декабря 1773 г.

Чрез сие повелевается тебе имеющей в окрестных селениях барской всякого рода хлеб приказывать, кому способно: немолоченой – молотить, а намалоченной – молотъ, и, смоловши, присылать в здешнюю армию тех же или протчих жителей равенственно на подводах. А за провоз тем подвотчикам выданы деньги из казны будут. И сколько ж будет от тебя отправлено, сюда репортовать.

А как одному тебе порученное сие дело вскоре исполнить нельзя, то позволяется тебе выбирать по себе поверенных и посылать в те жительства з данными от тебя наставлениями с принадлежащим числом конвоем для высылки сюда в армию всякого молотаго хлеба; также и овса, сколько найдется, высылать же. Да и то наблюдай, чтоб посланные от тебя поверенные не отваживались чинить крестьянам никаких обид; в противном же случае подвергнут себя его величества гневу. И порученное сие дело исполнить тебе, как можно наискорее. Публикацию ж, при сем приложенную (манифест Е.И. Пугачева. – Ред.) объявлять во всяком селении и чинить по сему его имперского величества указу во всем непременно.

Иван Творогов. Дьяк Иван Почиталин.
Секретарь Максим Горшков.

2. Указ Военной коллегии есаулу Н.Л. Чулошникову о наборе добровольцев и совместных действиях с атаманом И.Ф. Араповым. 21 декабря 1773 г.

Определяется, как по Самарской дистанцы, так и в протчих селах и деревнях набрав, сколько отыщется ревнителев к службе его императорскому величеству, и соединяясь со атаманом Араповым и с протчими при командах командирами, и сикурсовать (помогать. – Ред.) противу противнических партий в защищении верноподданных жительств. Причем же рекомендуется вам, ежели где найдется походная легкая ко обороне от злодеев артиллерия с материалы и их припасы, и то взяв с собою ж. И учинить по сему его императорского величества указу непременно исполнение...

3. Указ Военной коллегии полковнику Я.С. Антипову об изготовлении на Воскресенском заводе артиллерийских орудий. 27 января 1774 г.

На рапорт ваш... при котором отправлена одна малая мартира и притом один секретной единокор (вид пушки. – Ред.), чрез казака Федора Карпова исправно получено. Да и впредь на изготовленную модель о вылитье другаго секретного же единокорога Государственная военная коллегия, по именному его величества повелению, определяет.

Но и к лучшему за действительно вам к пользе его величества признается может, в том и всемерно употребить свое старание: ежели против присланного единорога изготовленная модель, то даруй бог счастье пустить. А впредь стараться средней, хотя и малой руки, доскольку вам разсудится, и протчаго, что принадлежит до его величества интереса, в том полагая на ваше попечение и благоискуство...

4. Указ Военной коллегии главному полковнику Канзафару Усаеву об объявлении населению манифеста Е.И. Пугачева. 5 июня 1774 г.

По прежде усмотренной в вас к службе его величеству усердной ревности и прилежности повелевается в нижеписанном обстоятельстве:

Во-первых, получа тебе сей указ и приложенной при сем для объявления во всенародное известие имянной манифест несклонившемуся народу во всех жительствовах, в которых ты склонение иметь будешь, с таковым им притом объяснением, дабы они под скипетр его императорского величества склонялись добропорядочно, которые по получении всероссийского престола от всяких прежде находившихся (от бояр и зависцов несытого богатства) податей и великих тягостей освобождены будут, и дана быть имеет всякому свободная воляность.

Из приклонившегося ж народу набирать, всячески стараясь, достаточное число войска и, по набрании, употребляя все свои силы, противу злодейских партий (царских войск. – Ред.) иметь защиту и оборону. А верноподданных рабов ни до каких обид и притеснений не допускать. Злодеев же в том до удач и учинення злодействия намерения отвращать, а единственно стараться ко искоренению оных.

В случае же сего жалованного вам рангу наивящие свои заслуги оказывать, да и по усмотрению вашему из находящихся в команде твоей имеешь жаловать от себя в сотники и эсаулы достойных вероятно людей. В протчем, поступать тебе во всем, как верному и доброму рабу принадлежит, за что по усмотрению в вас заслуги монаршею от его императорского величества милостию награждены будете. Напротив же того, и самим вам верноподданным никаких напрасно обид не чинить под опасением от государя жестокого гнева...

5. Приказ атамана И.Н. Зарубина-Чики атаману Нагайбакской крепости В.И. Торнову о пополнении отряда жителями окрестных селений, снабжении его артиллерией и отпоре карателям. 23 января 1774 г.

От его высокографского сиятельства Ивана Никифоровича Чернышева находящемуся в Нагайбацкой крепости командиру Василию Торнову

Приказ

На присланной от тебя репорт даю мою резолюцию: требуете вы, чтоб прислано было к вам команды со артиллериею, то есть пушак, пороху и свинцу. Но как здесь наличного ничего не имеетца, а только для здешнего места, но еще и ис протчих мест в прибавок набираем. Того ради и должно тебе набирать из окольных мест как команды, та и протчей артиллерии. Да слышно мне, что выехала из Казани гусарская злодейская партия (карателя полковника Ю. Бибикова. – Ред.), то как можно стараться перехватывать, ловить и искоренять.

Чего ради, для всякаго вероятия с подписанием и с приложением моей печати и дан в селе Чесноковке.

Граф Иван Чернышев¹.

¹ Яицкий казак, атаман восставших И.Н. Чика-Зарубин выдавал себя за «графа Ивана Чернышева».

Расправа с повстанцами и казнь Е.И. Пугачева

1. Приказ главнокомандующего царскими войсками П.И. Панина о расправе с участниками восстания и их «пособниками». Сентябрь 1774 г.

...Всех взбунтовавшихся и заразившихся сим бунтом е.в. подданных, изменников и сообщников его (Е.И. Пугачева. – Ред.), предполагаю я сим по государственным законам поступать по нижеписанному:

1. Во всех тех городах и селениях, в которых обыватели поднимали свои руки или способствовали только поимке и предательству в руки изменников на убийство своих воевод, всяких постановленных от е.в. начальников, собственных помещиков, священников и всякого звания верноподданных, и тех, как самих убийц, так и предателей, заводчиков (зачинщиков, заговорщиков. – Ред.), изготовя наперед по христианскому закону, казнить смертью отрублением сперва руки и ноги, а потом головы, и тела класть на колесы у проезжих ворот.

2. Всех без изъятия последователей за таковыми бунтовщиками сечь жестоко при весилице плетьюми.

3. Ради такой кары, при всех тех селениях, которые бунтовали, или хотя ослушными противу законного начальства оказывались, поставить и впредь до указу не велеть снимать по одной весилице, по одному колесу и по одному глаголю, для вешания за ребро.

4. Если заводчиков убийств учрежденных начальников, собственных помещиков, священников, настоящими обличениями изыскивать будет уже нельзя, то в таковых селениях, где начальники, священники и всякого звания верноподданные умерщвлены или преданы их же поселянами, принуждать к выдаче заговорщиков

метанием между ними жребия, для повешения третьего (подозреваемого. – Ред.), а ежели и сим средством они их не выдадут, то и действительно сотого менаду таковыми по жребию повесить, а остальных всех возрастных пересечь жестоко плетьюми.

5. Всех поселаян, возвращенных сими средствами в прежнюю верноподданическую верность к е.в. нашей всемилостивейшей государыне (Екатерине II. – Ред.) и в должное повиновение своих начальников, помещиков, утвердить в том целованием евангелия и креста, объявив, что кто и за сим дерзнет впредь каким-либо образом приобщаться к бунтовщикам или утверждать самозванца Петром Третьим, который двенадцать уже тому лет; всему государству известно, подлинно скончался, или кто сделает малейшее послушание воеводам, канцеляриям, всяким над собою начальникам и собственным помещикам, а другие таковых заводчиков или подсылных от государственных бунтовщиков не свяжут и в ближайшую канцелярию или в воинскую команду не представят, за то в самой скорости присланными из войск команды генерала графа Панина, все в таковых селениях, без изъятия возрастные мужики, будут казнены мучительнейшими смертями, жены и дети их отданы в рабство, а земли во владение в верности пребывавшим всегда к е.и.в. подданным и помещикам...

2. Из записок А.Т. Болотова

10 января 1775 г. в Москве на Болотной площади были казнены Е.И. Пугачев и четверо его сподвижников – А.П. Перфильев, М.Г. Шигаев, Т.И. Падуров и В.И. Торнов; приговоренный к смерти И.Н. Зарубин-Чика был отправлен для казни в Уфу. Всего, по официальным и неполным данным, было «казнено смертию» 324 повстанца, не считая повешенных в ходе подавления восстания, общее же число репрессированных (наказанных кнутом «с урезанием ушей», плетьюми, розгами, сосланных на каторжные работы и т.д.) составило десятки тысяч человек¹.

Рассказ о казни Пугачева очевидца – дворянина А.Т. Болотова публикуется на изданию: Записки А.Т. Болотова. Спб., 1873, т. 3, с. 486-491.

Москва вся занималась в сие время одним только Пугачевым. Сей изверг был уже тогда в нее привезен, содержался окованной на цепях, и вся Москва съезжалась тогда смотреть сего злодея, как некоего чудовища и говорили о нем. Над ним, как над государственным преступником, производился тогда, по повелению императрицы, формальной и важнейший государственный суд и все не сомневались, что он казнен будет...

Мы нашли уже всю площадь на Болоте и всю дорогу на нее, от Каменного моста, установленную бесчисленным множеством народа. Я неведома как рад был, что случился со мною такой товарищ, которого все полицейские знали и которому все там коротко было известно. Он, подхватя меня, не бегал, а летал со мною, совался всюду и всюду для приискания удобнейшего места для смотрения. И

мы вскоре за сим увидели молодца (Е.И. Пугачева. – Ред.), везомого на превысокой колеснице в сопровождении многочисленного конвоя из конных войск. Сидел он с кем-то рядом, а противу его сидел поп. Повозка была устроена каким-то особым образом и совсем открытая, дабы весь народ мог сего злодея видеть. Все смотрели на него с пожирающими глазами, и тихой шепот и гул оттого раздавался в народе. Но нам некогда было долго смотреть на сие шествие, производимое очень медленно, а мы, посмотрев несколько минут, спешили бежать к самому эшафоту, дабы захватить для себя удобное место для смотрения. Весь оной в некотором и нарочито великом отдалении окружен был сомкнутым тесно фрунтом войск, поставленных тут с заряженными ружьями, и внутрь сего обширного круга непускаемо было никого из подлого народа. Но товарища моего, как знакомого и известного человека, а при нем и меня, пропускали без задержания, к тому ж мы были и дворяне, а дворян и господ пропускали всех без остановки. И как их набралось тут превеликое множество, то судя по тому, что Пугачев наиболее против их возставал, то и можно было произшествие и зрелище тогдашнее почесть и назвать истинным торжеством дворян над сим общим их врагом и злодеем.

Нам с господином Обуховым удалось, протеснившись сквозь толпу господ, пробраться к самому эшафоту и стать от него не более как сажени на три, и с самой той восточной стороны оного, где Пугачев должен был на эшафоте стоять для выслушивания читаемого ему всего сенатского приговора и сентенции.

...Не успела колесница подъехать с злодеем к эшафоту, как схватили его с ней, и, взведя по лестнице на верх оного, поставили на краю восточного его блока, против самых нас. В один миг наполнился тогда весь помост множеством палачей, узников и к ним приставов, ибо все наилучшие его наперсники и друзья должныствовали жизнь свою кончить вместе с ним на эшафоте, почему и приготовлены уже были на всех углах и сторонах оного плахи с топорами. Подле самого ж Емельки Пугачева явился тотчас секретарь, с сенатским определением в руках, а пред ним, внизу и подле самых нас, на лошади верхом, бывший тогда обер-полицеймейстером г. Архаров...

Он (Пугачев. – Ред.) стоял в длинном нагольном овчинном тулупе, почти в онемении и сам вне себя, и только что крестился и молился. Вид и образ его показался мне совсем несоответствующим таким деяниям, какие производил сей изверг. Он походил не столько на зверообразного какого-нибудь лютого разбойника, как на какого-либо маркитантишка или харчевника плюгавого. Бородка небольшая, волосы всклокоченные и весь вид ничего незначущий и столь мало похожий на покойного императора Петра третьего, которого случалось мне так много раз и так близко видеть...

Как скоро окончили чтение, то тотчас сдернули с осужденного на смерть злодея его тулуп и все с него платье, и стали класть на плаху для обрубания... наперед у него рук и ног, а потом и головы. Были многие в народе, которые думали, что не воспоследует-ли милостивого указа и ему прощения, и бездельники того желали, а все добрые того опасались. Но опасение сие было напрасное: преступление его было не так мало, чтоб достоин он был какого помилования. К тому-ж императрица не хотела сама и мешаться в это дело, и предала оное в полное и самовластное решение Сената², итак должен он был неотменно получить достойную мзду за все его злодеяния. Совсем тем произошло при казни его нечто странное и неожиданное, и вместо того, чтоб в силу сентенции наперед его четвертовать и отрубить ему руки и ноги, палач вдруг отрубил ему прежде всего голову, и богу уже известно каким образом это сделалось: ни то палач был к тому от злодеев подкуплен, чтоб он не дал ему долго мучиться, ни то произошло от действительной ошибки и смятения палача... В самый тот момент пошла стукотня и на прочих плахах, и в миг после того очутилась голова г. Пугачева взоткнутая на железную спицу на верху столба, а отрубленные его члены и кровавой труп, лежащий на колесе. А в самую ту-ж минуту столкнуты были с лестниц и все висельники, так что мы, оглянувшись, увидели их всех висящими и лестницы отнятые прочь. Привеликой гул от аханья и многого восклицания раздался тогда по всему несчетному множеству народа, смотревшего на сие редкое и необыкновенное зрелище. Сим образом совершилась сия казнь и кончилось сие кровавое и странное позорище. Надлежало потом все части трупа сего изверга развозить по разным частям города и там сожигать их на местах назначенных, а потом прах разсеять по воздуху...

¹ См.: Крестьянская война в России в 1773-1775 годах. Восстание Пугачева / Отв. ред. Мавродин В.В. Л., 1970, т. III с. 434-435.

² В действительности императрица Екатерина II втайне осуществляла верховное руководство следствием, ежедневно получала донесения о допросах Пугачева и его сообщников, посылала следователям свои указания и инструкции, утвердила приговор («сентенцию») о казни пугачевцев. (См.: Крестьянская война в России в 1773-1775 годах. Восстание Пугачева, т. III, с. 414-426.)

ВНУТРЕННЯЯ ПОЛИТИКА ЦАРИЗМА ПОСЛЕ КРЕСТЬЯНСКОЙ ВОЙНЫ 1773-1775 гг.

Реорганизация управления государством явилась прямым ответом царизма на непрерывные волнения и восстания крепостных крестьян и рабочих людей, достигших своего наивысшего размаха в годы крестьянской войны под предводительством Е.И. Пугачева. Целью внутренней политики самодержавия являлось укрепление диктатуры господствующего класса дворянства, расширение социальной опоры царизма в городах за счет верхушки купечества и растущей мануфактурной буржуазии. «Учреждение о

губерниях» 1775 г. увеличило число губерний и уездов с меньшей численностью населения в них, подчиненного значительно большему числу чиновников и административных учреждений. Губерниями отныне правили не только гражданские губернаторы, но во многих наместничествах генерал-губернаторы, которые сносились непосредственно с императрицей Екатериной II и командовали находившимися в губерниях войсками. Точно так же воинские «штатные команды» в городах подчинялись городничим. Большими правами были наделены избираемые дворянами в уездах капитан-исправники. «Жалованная грамота дворянству» 1785 г. подтвердила прежние и определила новые права и привилегии «благородных» (право владеть землей и крепостными крестьянами, покупать деревни, заводить мануфактуры и заниматься торговлей, уходить в любое время в отставку, свободу от личных податей, рекрутской повинности, телесных наказаний и т.д.) и в целях сплочения дворянства как господствующего сословия и усиления его роли в делах местного управления разрешила дворянам «составлять дворянское общество» и избирать дворянских предводителей. «Жалованная грамота городам» 1785 г. позволяла «городовым обывателям» составлять «общество градское» и избирать в городскую думу по одному «гласному» от «настоящих городских обывателей» (домовладельцев и землевладельцев), трех купеческих гильдий, иногородних и иностранных «гостей» (богатых купцов), от «именитых граждан» и посадских людей, которые «рукоделием или работой кормятся в том городе». Порядок выборов в шестигласную городскую думу обеспечивал большинство голосов в ней представителям дворянства и купечества, в то время как основная масса городского населения выбирала лишь одного «гласного». Функции шестигласной думы ограничивались узким кругом внутригородских «попечений» о благоустройстве города. Действительная власть в городах оставалась в руках царских чиновников (губернаторы, городничие и др.).

Документы в извлечениях публикуются по изданию: ПСЗ, т. XX, № 14 392; т. XXII, № 16 187; т. XXII, № 16 188.

Учреждение о губерниях. 1775 г.

Глава I. Примерный штат губерний

1. Дабы губерния, или наместничество, порядочно могла быть управляема, полагается в оной от 300 до 400 000 душ.

2. Для управления же губернии или наместничества полагается [главнокомандующий в отсутствии императорского величества] государев наместник или генерал-губернатор.

3. В губернии или наместничестве учреждается правитель наместничества или губернатор.

4. В губернии учреждается правление наместническое или губернское.

5. В губернском правлении заседает главнокомандующий, правитель или губернатор с двумя советниками...

16. Наместничества [губернии] и области разделяются на уезды или округа.

17. В уезде или округе считается от 20 до 30 000 душ...

Глава XIX. О городничем и его должности

253. В каждом уездном городе, где нет коменданта, определяется городничий...

255. Городничему надлежит отправлять должность свою с непоколебимою верностью и ревностью к службе и.в., с доброходством и человеколюбием к народу, с осторожною кротостию, без ослабления во всех делах, с непрестанным бдением, дабы установленный порядок всеми и каждым в городе сохранен был в целости.

256. Городничий сам и все в городе живущие обязаны клятвою пред всемогущим богом в сохранении ненарушимо подданической верности к особе и.в. и как без нарушения временного и вечного своего блаженства клятву свою преступить не могут, для того городничему поручается и предписывается бдение, дабы никто, в противность подданического долга и послушания, в городе ничего не предпринял и не учинил. Буде же паче чаяния где окажется сему противное предприятие, то городничий не только о том уведомить долженствует губернское правление и [главнокомандующего или правителя губернии], но имеет до того не допустить и смирить, по мере данной ему власти, нарушителя общего, частного и собственного своего покоя и блаженства, в чем всякий верный и.в. подданный обязан, по мере власти, силы и возможности своей помогать городничему.

257. Штатные команды, кои в городах находятся при разных караулах присутственных мест, или при должностях, суть в команде городничего, который в случае опасности [оставя часовых, где необходимо нужно] оные собрать и употребить может для предохранения общего блага от опасности; почему городничему надлежит за исправным состоянием той штатной команды прилежное смотрение иметь...

264. Буде в городе окажется ослушание от целого общества, то городничий о сем уведомит [губернское правление и главнокомандующего или правителя губернии] наместническое правление и генерал-губернатора, или правителя наместничества, а между тем приложит старание ослушных привести в послушание, по мере данной ему власти...

Жалованная грамота дворянству. 1785 г.

О личных преимуществах дворян

1-е. Дворянское название есть следствие, исключяющее от качества и добродетели начальствовавших в древности мужей, отличивших себя заслугами, чем обращая самую службу в достоинство, приобрели потомству своему нарицание благородное.

2-е. Не токмо империи и престолу полезно, но и справедливо есть, чтоб благородного дворянства почтительное состояние сохранялось и утверждалось непоколебимо и ненарушимо; и для того изстари, ныне,

да и пребудет навеки благородное дворянское достоинство неотъемлемо, наследственно и потомственно тем честным родам, кои оным пользуются, и следственно:

3-е. Дворянин сообщает дворянское достоинство жене своей. 4-е. Дворянин сообщает детям своим благородное дворянское достоинство наследственно...

8-е. Без суда да не лишится благородный дворянского достоинства...

12-е. Да не судится благородный, кроме своими равными...

15-е. Телесное наказание да не коснется до благородного...

17-е. Подтверждаем на вечные времена в потомственные роды российскому благородному дворянству вольность и свободу...

21-е. Благородный имеет право по призвании своем писаться, как помещиком его поместий, так и вотчинником родовых, наследственных и жалованных его вотчин.

22-е. Благородному свободная власть и воля оставляется, быв первым приобретателем какого имения, благоприобретенное им имение дарить или завещать, или в приданые или на прожиток отдать, или передать, или продать, кому заблагорассудит. Наследственным же имением да не распоряжается инако, как законами предписано...

26-е. Благородным подтверждается право покупать деревни.

27-е. Благородным подтверждается право оптом продавать, что у них в деревнях родится, или рукоделием производится.

28-е. Благородным дозволяется иметь фабрики и заводы по деревням.

29-е. Благородным дозволяется в вотчинах их заводить местечки и в оных торги и ярмонки...

30-е. Благородным подтверждается право иметь, или строить, или покупать дома в городах, и в оных иметь рукоделие...

32-е. Благородным дозволяется оптом продавать, или из указных гаваней за моря отпускать товар, какой у кого родится, или на основании законов выделан будет, ибо им не запрещается иметь, или заводить фабрики, рукоделия и всякие заводы.

33-е. Подтверждается благородным право собственности, дарованное милостивым указом от 28-го июня 1782 года, не только на поверхности земли, каждому из них принадлежащей, но и в недрах той земли и в водах, ему принадлежащих, на все сокровенные минералы и произрастения, и на все из того делаемые металлы...

35-е. По деревням помещичий дом имеет быть свободен от постоя.

36-е. Благородный самолично изъемлетя от личных податей.

О собрании дворян, установлении общества дворянского в губернии и о выгодах дворянского общества

37-е. Нашим верноподданным дворянам жалуем дозволение собираться в той губернии, где жительство имеют, и составлять дворянское общество в каждом наместничестве, и пользоваться нижеписанными правами, выгодами, отличиями и преимуществами.

38-е. Дворянство собирается в губернии по позыву и дозволению генерал-губернатора, или губернатора, как для вверенных дворянству выборов, так и для выслушивания предложений генерал-губернатора, или губернатора, всякие три года в зимнее время.

39-е. Собранию дворянства в наместничестве дозволяется избрать губернского предводителя дворянства той губернии; и для того собранию дворянства всякие три года представить из уездных дворянских предводителей двух государеву наместнику или правителю, и которого из сих генерал-губернатор или губернатор назначит, тому и быть губернским предводителем той губернии.

40-е. По силе 62-й и 211-й статей Учреждений¹, уездный предводитель дворянства выбирается дворянством того же уезда чрез всякие три года по бал[л]ам...

43-е. По силе 66-й статьи Учреждений, уездный или окружной судья и земский исправник или капитан выбираются дворянством чрез всякие три года, и представляются от одного правителю; и буде за ними нет явного пороку, то губернатор подтверждает дворянский выбор...

47-е. Собранию дворянства дозволяется представить генералу-губернатору или губернатору о своих общественных нуждах и пользах.

48-е. Подтверждается собранию дворянства дозволение делать представления и жалобы чрез депутатов их как Сенату, так и императорскому величеству на основании узаконений...

68-е. В дворянскую родословную книгу в наместничестве внести имя и прозвание всякого дворянина, в той губернии именем недвижимым владеющего, и дворянство свое доказательствами утвердить могущего...

¹ Учреждений – «Учреждения о губерниях» 1775 г.

Жалованная грамота городам. 1785 г.

Городовое положение

1. Город строить по утвержденному плану за подписанием руки императорского величества.

2. Городу подтверждается правильно принадлежащие по межевой инструкции, или инако законно, земли, сады, поля, пастьбы, луга, реки, рыбные ловли, леса, рощи, кустарники, пустые места, мельницы водяные и ветреные; все оные вообще и каждое порознь ненарушимо иметь и оным пользоваться мирно и вечно на основании законов, как внутри города, так вне оногo...

4. В городе живущим сохраняется и охраняется собственность и владение, что кому по справедливости и законно принадлежит, как движимое, так и недвижимое.

5. В городе поселившиеся обязаны присягою пред всемогущим богом в сохранении ненарушимо подданической верности к особе императорского величества...

7. Власть имеющие места, или лица, да не налагают на город новых податей, или служб, или тягостей; и буде от города кто-либо требовать будет в противность узаконению, или что городу трудно или тягостно, то Городовой магистрат о том имеет жалобу приносить Губернскому магистрату, равномерно доносить и Сенату, которому не налагать податей, или служб или тягостей без подписания руки императорского величества...

11. Кто в городе в мещанство не записан, мещанским промыслом да не промышляет, под опасением, что за то в законе написано...

28. Городу иметь герб, утвержденный рукою императорского величества, и оный герб употреблять во всех городских делах.

О гильдиях и о гильдейских выгодах вообще

92. Дозволяется всякому, какого бы кто ни был пола, или лет, или рода, или поколения, или семьи, состояния, или торгова, или промысла, или рукоделия, или ремесла, кто за собою объявит капитал выше 1000 рублей до 50 000 рублей, записаться в гильдию...

99. Записавшимся в гильдии подтверждается дозволение при рекрутском наборе или наряде работников, вместо наличного рекрута или работника платить по сколько указом подписано (есть или будет), располагая деньги по числу душ, с которого набор или наряд в тот год назначен. Буде же кто записавшийся в гильдии добровольно сам пойдет или сына запишет в военную службу, то оное не запрещается...

100. Записавшимся в гильдии подтверждается дозволение вступать в казенные подряды и откупы...

102. В первую гильдию вписать всякого пола и лет, кто объявит капитал выше 10 000 рублей и до 50 000 рублей...

104. Первой гильдии не токмо дозволяется, но и поощряется производить всякие внутри и вне империи торги, товары выписывать и отпускать за море, оные продавать, выменивать и покупать оптом или подробно, на основании законов.

105. Первой гильдии не запрещается иметь или заводить фабрики, заводы и морские всякие суда.

106. Первой гильдии дозволяется ездить по городу в карете парю.

107. Первая гильдия освобождается от телесного наказания...

108. Во вторую гильдию вписать всякого пола и лет, кто объявит капитал выше 5000 рублей и до 10000 рублей...

114. В третью гильдию вписать всякого пола и лет, кто объявит капитал выше 1000 рублей и 5000 рублей...

НАУКА И КУЛЬТУРА. ОБЩЕСТВЕННАЯ МЫСЛЬ. ВОЕННОЕ ИСКУССТВО

М.В. Ломоносов и основание Московского университета

Деятельность великого ученого и патриота М.В. Ломоносова (1711-1765) составила целую эпоху в истории русской науки и культуры. Сын архангельского помора Ломоносов 19 лет пешком пришел в Москву и поступил в Славяно-греко-латинскую академию. Годы учения прошли в бедности и нужде. Огромное трудолюбие и замечательные способности помогли Ломоносову преодолеть все трудности, овладеть знаниями и стать одним из самых выдающихся ученых XVIII столетия. В 1736-1741 гг. он изучал химию и другие науки в Марбургском университете (Германия). В 1745 г. стал профессором химии Петербургской Академии наук. За четверть века своей научной деятельности в качестве профессора и члена Академии наук Ломоносов обогатил русскую и мировую науку многими выдающимися трудами и открытиями. Всегда он стремился соединить науку с практикой, извлечь из них «всенародную пользу». Он был химиком и физиком, геологом и металлургом, историком и поэтом. Ломоносов первый выдвинул и обосновал закон сохранения вещества и движения, отверг антинаучную теорию «теплорода» – особого вещества, вызывающего будто бы нагревание тел, и доказал, что тепловые явления вызываются механическим движением атомов. В работе «О слоях земных» он правильно объяснил происхождение таких полезных ископаемых, как каменный уголь, торф и горючие сланцы. Он изучал также электрические явления в атмосфере, молнию и северное сияние и устроил «молниеотвод», впервые установил, что планета Венера окружена атмосферой. Он доказывал, что мир (космос) беспределен и что, кроме Солнечной системы, существует бесконечное множество других звездных миров:

*Открылась бездна, звезд полна;
Звездам числа нет, бездне дна...*

«Российская грамматика» Ломоносова явилась первой научной грамматикой русского языка. Стихотворения и оды Ломоносова воспевали победы русской армии, в доступной форме распространяли научные знания. Они отличались глубоким содержанием и поэтическими достоинствами.

Глубокая вера Ломоносова в грядущие успехи русской науки и культуры ярко выражена в его призыве к современникам:

*Держайте, ныне ободренны
Раченьем вашим показать,
Что может собственных Платонов
И быстрых разумом Невтонов
Российская земля рождать...*

Осуществляя свою заветную мечту, Ломоносов создал проект первого в России университета с гимназиями для дворян и лиц недворянского происхождения. «В Университете тот студент почтеннее, кто больше научился; а чей он сын, в том нет нужды», – смело заявил великий ученый. В 1755 г. по проекту Ломоносова был открыт Московский университет, первыми

профессорами которого были ученики и последователи Михаила Васильевича.

Отрывок из биографии Ломоносова, написанной Н.И. Новиковым, публикуется по изданию: Новиков Н.И. Избр. соч., М.-Л., 1951, с. 322-323; Проект о учреждении Московского университета Ломоносова (в извлечениях). Белявский М.Т. М.В. Ломоносов и основание Московского университета. М., 1955. Приложения, с. 277-285 (№ 2).

Н.И. Новиков о Ломоносове

Сей муж был великого разума, высокого духа и глубокого учения. Сколь отменна была его охота к наукам и ко всем человечеству полезным знаниям, столь мужественно и вступил он в путь к достижению желаемого им предмета... Бодрость и твердость его духа оказывались во всех его предприятиях; начав учиться иностранным языкам в таких уже летах, в коих многие за невозможность почитают в них упражняться, достиг он до великого совершенства. На немецком языке писал и говорил как почти на своем природном; латинский язык знал очень хорошо и писал на нем; французский и греческий разумел не худо; а в знании российского языка, яко его природного и им много вычищенного и обогащенного, почитался он в свое время в числе первых.

Слог его был великолепен, чист, тверд, громок и приятен... Он упражнялся во всех философических и словесных науках, в химии, с ее различными частями; а особливо прилежал к физике экспериментальной, которую и перевел на российский язык; в механике и в истории нашего отечества. Стихотворство и красноречие с превосходными познаниями правил и красоты российского языка столь великую принесли ему похвалу не только в России, но и в иностранных областях, что он почитается в числе наилучших лириков и ораторов. Его похвальные оды, поэма «Петр Великий» и похвальные слова принесли ему бессмертную славу.

Нрав имел он веселый, говорил коротко и остроумно и любил в разговорах употреблять острые шутки; к отечеству и друзьям своим был верен, покровительствовал упражняющихся во словесных науках и ободрял их; во обхождении был по большей части ласков, к искателям его милости щедр, но при всем том был горяч и вспыльчив. Сочинения его следующие: две части разных стихотворений, содержат в себе духовные и похвальные оды, надписи, две песни героической поэмы «Петр Великий», похвальные слова и другие стихотворения; «Российская грамматика», «Риторика», «Краткий российский летописец», первая книга «Древней российской истории», краткое понятие о физике, «Металлургия», две трагедии, «Тамира и Селим» и «Демифонт», и ученые рассуждения о разных материях. Я не могу распространиться в похвале сему великому писателю; а довольно будет, когда сообщу... стихи г. Поповского¹ к его портрету:

Московский здесь Парнас изобразил витию,

Что чистый слог стихов и прозы ввел в Россию.
Что в Риме Цицерон и что Виргилий был,
То он один в своем понятии вместил.
Открыл природы храм богатым словом россов;
Пример их остроты в науках Ломоносов...

¹ Поповский Н. Н. – ученик и соратник Ломоносова, один из десяти первых русских профессоров Московского университета.

Проект о учреждении Московского университета

§ 1. На содержание сего университета и при оном гимназии довольно десяти тысяч рублей в год.

§ 2. Весьма за нужно ко ободрению наук почитается, чтобы е.и.в. новоучреждаемый Университет в собственную свою высочайшую протекцию принять и одну или двух из знатнейших особ, как и в других государствах обычай есть, кураторами¹ Университета определить соизволила, которые бы весь корпус в своем смотреии имели и о случающихся ево нуждах докладывали е.и.в. ... Чтoб как профессoры и учителя, так и прочие под Университетскою протекциею состоящие без ведома и позволения Университетских кураторов и директора неповинны были ни перед каким иным судом стать кроме Университетского. Чтoб все принадлежащие к Университету чины в собственных их домах свободны были от постоев и всяких полицейских тягостей, також и от вычетов из жалованья и всяких других зборов...

§ 4. Хотя во всяком Университете, кроме философских наук и юриспруденции, должно такожде предлагаемы быть богословские знания, однако попечение о богословии справедливо оставляются святейшему синоду².

§ 5. Профессоров в Университете будет в трех факультетах десять...

§ 6. Каждый профессор должен по крайней мере два часа в день, выключая воскресные и в табели предписанные праздничные дни, так же и в субботу, в университетском доме публично и не требуя за то от слушателей особливой платы, о своей науке лекции давать, кроме того вольно ему за умеренную плату кого хочет приватно³ обучать, только чтоб оттого в публичных его лекциях никакой остановки и препятствия не происходило.

§ 7. Всем профессорам иметь по-однажды в неделю, а имянно но субботам, до полудни при присутствии директора собрания, в которых советовать и рассуждать о всяких распорядках и учреждениях, касающихся до наук и до лутшего оных произвождения, и тогда каждому профессору представлять директору обо всем, что он по своей профессии усмотрит за необходимо нужное и требующее поправления; в тех же общих собраниях решить все дела, касающиеся до студентов, и определять им штрафы, ежели кто приличится в каких продрозостях и непорядках...

§ 9. Все публичные лекции должны предлагаемы быть либо на латинском, либо и на русском языке, смотря как по приличеству материи, так и по тому, иностранной ли будет профессор или природны русской...

§ 28. Всяк желающий в Университете слушать профессорских лекций должен наперед научиться языкам и первым основаниям наук. Но понеже в Москве таких порядочно учрежденных вольных школ не находится, где бы молодые люди к вышним наукам надлежащим образом приготовлены и способными учинены быть могли; того ради е.и.в. всемилостивейше не соизволит ли указать, чтоб при Московском Университете и под его ведомством учредить две гимназии: одну для дворян, а другую для разночинцев, кроме крепостных людей⁴...

§ 39. Для различения дворян от разночинцев учиться им в разных гимназиях, а как уже выдут из гимназии и будут студентами у вышних наук, таким быть вместе как дворянам и разночинцам, чтоб тем более дать поощрение к прилежному учению...

¹ Куратор – попечитель, опекун.

² В отличие от западноевропейских университетов Московский университет по проекту Ломоносова был учрежден без богословского факультета, университет имел три факультета: юридический, медицинский и философский.

³ Приватно – частным образом.

⁴ По § 26 проекта в университет могли быть приняты крепостные, получившие «вольную» от своих помещиков; последние обязаны были давать зачисленным в университет «пристойное содержание» на все время обучения.

Ф.Г. Волков – основатель русского театра

Извлечения из биографии Ф.Г. Волкова, написанной Н.И. Новиковым, публикуется по изданию: Новиков Н.И. Избр. произв. М.-Л., 1951, с. 289-292.

Волков Федор Григорьевич (1729-1763) – родился в городе Костроме от тамошнего купца Григорья Волкова 1729 года, февраля 9 дня. По смерти его отца вышла мать его за ярославского купца Федора Подушкина, почему и дети ее переехали с нею на житье в Ярославль, в дом своего вотчима. Сей Полушкин был заводчик селитряных и серных заводов. Он, увидя остроту старшего своего пасынка, отослал его в Москву для обучения музыке и немецкому языку, на котором он потом говорил как природный немец.

... В 1746 году отправлен он был вотчимом своим в Санкт-Петербург для некоторых дел по его промыслу: но он по приезде в сию резиденцию, исправя наперед порученное ему дело, дал полную свободу стремлению и любопытству своих склонностей... Более всего прилепился он к театру и, по случаю знакомства несколько раз видя представление итальянской оперы, почувствовал желание сделать и у

себя в Ярославле театр, дабы представлять на нем самому русские театральные сочинения. Сего ради ходил он несколько раз на театр, чтобы обстоятельнее рассмотреть одного архитектуру, махины и прочие украшения; и как острый его разум все понимать был способен, то сделал он всему чертежи, рисунки и модели...

По возвращении своем в Ярославль... начал он помышлять о исполнении своего намерения, и напоследок, по многих в том трудах, сделал он небольшой театр в своей комнате и, приговоря к себе братьев своих и других нескольких молодых людей, начал на нем играть.

...Вскоре маленький театр стал тесен для умножающегося числа зрителей. Надлежало его распространить или сделать совсем новый. Но как вотчим его не столь был тороват, чтобы покупать такие забавы, к которым он не весьма был страстен, толь дорогою ценою, то Федор Григорьевич возымел прибежище к зрителям. Они уже столько к театру им были приучены, что не захотели лишиться сей забавы. Каждый из них согласился дать по некоторому числу денег на построение нового театра, который старанием г. Волкова и построен и столь был пространен, что мог помещать в себе до 1000 человек. При строении сего театра был он сам архитектором, живописцем и машинистом; а когда приведен был оный ко окончанию, то сделался он на сем театре и главным директором и первым актером. На сем новом театре начал он с прочими представлять оперы: «Титово милосердие», «Евдоксию венчанную» и другие драмы, переведенные на российский язык. Сделано было приличное к тому платье и прочее, чему всему сам он был изобретателем.

Слух о сем театре дошел наконец до императорского двора. В сие время об основании российского театра имели уже попечение, и сочиненные первым основателем российского театра г. Сумароковым трагедии были играны на комнатном придворном театре благородными особами. По причине сего-то слуха и потребован был ко двору по именному указу сей г. Волков в 1752 году.

По приезде его в Петербург в сей самый год со всеми актерами, бывшими при его театре, был он представлен ее величеству и получил повеление играть трагедии г. Сумарокова на комнатном театре... Наконец в 1756 году учрежден был российский театр, и директором одного пожалован был г. Сумароков. Федор Григорьевич был во оный назначен первым актером, а прочим его товарищам даны были роли по их способностям. Тогда г. Волков показал свои дарования в полном уже сиянии, и тогда то увидели в нем великого актера; и слава его подтверждена была и иностранцами; словом, он упражнялся в сей должности до конца своей жизни с превеликою о себе похвалою... В 1759 году послан был г. Волков в Москву для учреждения российского театра, который установя совершенно, возвратился он в том же году обратно в Петербург...

Сей муж был великого, обымчивого и пронцательного разума, основательного и здравого рассуждения и редких дарований, украшенных многим учением и прилежным чтением наилучших книг. Театральное искусство знал он в вышнем степене: при сем был изрядный стихотворец, хороший живописец, довольно искусный музыкант на многих инструментах, посредственный скульптор и, одним словом, человек многих знаний в довольно степене. С первого взгляда казался он несколько суров и угрюм; но сие исчезало, когда находился он с хорошими своими приятелями, с которыми умел он обходиться и услаждать беседу разумными и острыми шутками. Жития был трезвого и строгой добродетели; друзей имел немногих, но наилучших, и сам был друг совершенный, великодушный, безкорыстный и любящий вспомоществовать...

Сатирические журналы Н.И. Новикова

Выдающийся русский просветитель Н.И. Новиков (1744-1818) в своих журналах «Трутень», «Кошелек» и «Живописец» изобличал жестокость крепостного права, невежество и дикое самодурство дворян, насилия и вымогательства царских судей и чиновников, низкопоклонство русских дворян перед границей, показывая в то же время, что все богатства страны создаются трудом крестьян. Смелое изобличение язв и пороков крепостничества наносило сильнейший удар и по самодержавию. Екатерина II один за другим прекращала издание журналов Новикова, а в 1792 г. он был арестован и заточен в Шлиссельбургскую крепость за «вольномудство».

Извлечения из журнала «Живописец» публикуются по изданию: Новиков Н.И. Избр. произв. М.-Л., 1951, с. 136-137, 139-140, 184-187.

Лечебник

Для его превосходительства г. Недоума

Сей вельможа ежедневную имеет горячку величаться своею породю. Он производит свое поколение от начала вселенной, презирает всех тех, кои дворянства своего по крайней мере за пятьсот лет доказать не могут... Тотчас начинает его трясти лихорадка, если кто пред ним упомянет о мещанах или крестьянах... Он желает, чтобы на всем земном шаре не было других тварей, кроме благородных, и чтоб простой народ совсем был истреблен; о чем неоднократно подавал он проекты, которые многими ради хороших и отменных мыслей были опорочены для того, что изобретатель для произведения в действо своей выдумки требовал наперед трехсот миллионов рублей. Вельможа наш ненавидит и презирает все науки и художества и почитает оные безчестием для всякой благородной головы. По его мнению, всякий шляхтич может все знать ничему не учася; философия, математика, физика и прочие науки суть безделицы, не стоящие внимания дворянского... Для излечения г. Недоума от горячки

РЕЦЕПТ

Надлежит больному довольную меру здравого привить рассудка и человеколюбия, что истребит из него пустую кичливость и высокомерное презрение к другим людям; ибо знатная порода есть весьма хорошее преимущество: но она всегда будет обесчещена, когда не подкрепится достоинством и знатными к отечеству заслугами. Мнится, что похвальнее бедным быть дворянином или мещанином и полезным государству членом, нежели знатной породы тунеядцем, известным только по глупости, дому, экипажам и ливрее.

Для г. Безрассуда

Безрассуд болен мнением, что крестьяне не суть человеки, но крестьяне; а что такое крестьяне, о том знает он только по тому, что они крепостные его рабы. Он с ними точно так и поступает, собирая с них тяжкую дань, называемую оброк. Никогда с ними не только что не говорит ни слова, но и не удостоивает их наклона своей головы, когда они по восточному обыкновению пред ним по земле расprostируются. Он тогда думает:

«Я господин, они мои рабы, они для того и сотворены, чтобы, претерпевая всякие нужды, и день и ночь работать и исполнять мою волю исправным платежом оброка: они, памятуя мое и свое состояние, должны трепетать моего взора»...

Бедные крестьяне любить его как отца не смеют, но, почитая в нем своего тирана, его трепещут. Они работают день и ночь, но со всем тем едва, едва имеют дневное пропитание, затем что насилу могут платить господские поборы...

Безрассудный! разве забыл то, что ты сотворен человеком, неужели ты гнушаешься самим собою во образе крестьян, рабов твоих? Разве не знаешь ты, что между твоими рабами и человеками больше сходства, нежели между тобою и человеком... Они гнушаются тобою, яко извергом человечества, преобразим нужное подчинение в несносное иго рабства. Но Безрассуд всегда твердит: я господин, они мои рабы; я человек, они крестьяне. От сей вредной болезни

РЕЦЕПТ

Безрассуд должен всякий день по два раза рассматривать кости господские и крестьянские до тех пор, покуда найдет он различие между господином и крестьянином.

Сатирические ведомости

Змеян, человек неосновательный, ездя по городу, надседаая кричит и увещевает, чтобы всякий помещик, ежели хорошо услужен быть хочет, был тираном своим служителям; чтоб не прощал им ни малейшей слабости; чтоб они и взора его боялись; чтоб они были голодны, наги и босы и чтоб одна жестокость содержала сих зверей в порядке и послушании. В самом деле Змеян поступает с своими рабами, как проповедует...

Молодого российского поросенка, который ездил по чужим землям для просвещения своего разума и который, объездив с пользою,

возвратился уже совершенною свиньей; желающие смотреть могут его видеть безденежно по многим улицам сего города.

В некоторое судебное место потребно правосудия до 10 пуд; желающие в поставке оногo подрядиться могут явиться в оном месте.

Недавно пожалованный воевода отъезжает в порученное ему место и для облегчения в пути продает свою совесть; желающие купить могут его сыскать в здешнем городе.

А.Н. Радищев – борец против крепостного права и самодержавия

В статье «О национальной гордости великороссов» В.И. Ленин назвал Радищева первым в ряду деятелей, вышедших «из среды великороссов» и показавших «великие образцы борьбы за свободу и за социализм» (см.: Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 26, с. 107-108). В своей знаменитой книге «Путешествие из Петербурга в Москву» (1790 г.) А.Н. Радищев (1749-1802) нарисовал яркую и правдивую картину бесправного положения и жестокого угнетения народных масс помещиками и царскими властями, призывал народ к расправе с угнетателями, видя в этом справедливое возмездие за страдания народа. «Тут рассевание заразы французской», – заявила императрица Екатерина II и назвала Радищева «бунтовщиком хуже Пугачева». В оде «Вольность» Радищев призывал к насильственному ниспровержению самодержавия и установлению «общей власти народа» – республики.

Из «Путешествия из Петербурга в Москву»

...Я обозрел в первый раз внимательно всю утварь крестьянской избы. Первый раз обратил сердце к тому, что доселе на нем скользило. – Четыре стены, до половины покрытые так, как и весь потолок, сажью; пол в щелях, на вершок, по крайней мере, поросший грязью; печь без трубы, но лучшая защита от холода, и дым, всякое утро зимою и летом наполняющий избы; окончины, в коих натянутый пузырь смеркающийся в полдень пропускал свет; горшка два или три (счастлива изба, коли в одном из них всякий день есть пустые шти!). Деревянная чашка и кружки, тарелками называемые; стол, топором срубленный, который скоблят скребком по праздникам. Корыто кормить свиней или телят, буде есть, спать с ними вместе, глотая воздух, в коем горящая свеча как будто в тумане или за завесою кажется. К счастью, кадка с квасом, на уксус похожим, и на дворе баня, в коей коли не парятся, то спит скотина. Посконная рубаха, обувь, данная природою, онучки с лаптями для выхода. – Вот в чем почитается по справедливости источник государственного избытка, силы, могущества; но тут же видны слабость, недостатки и злоупотребления законов и их шероховатая, так сказать, сторона. Тут видна алчность дворянства, грабеж, мучительство наше и беззащитное нищеты состояние. Звери алчные, пиявицы ненасытные, что крестьянину мы оставляем? то, чего отнять не можем, – воздух. Да, один воздух. Отъемлем нередко у него не токмо дар земли, хлеб и

воду, но и самый свет. Закон запрещает отъяти у него жизнь. Но разве мгновенно. Сколько способов отъяти ее у него постепенно! С одной стороны – почти всесилие; с другой немощь беззащитная. Ибо помещик в отношении крестьянина есть законодатель, судия, исполнитель своего решения и, по желанию своему, истец, против которого ответчик ничего сказать не смеет. Се жребий заклепанного во узы, се жребий заключенного в смрадной темнице, се жребий вола во ярме...

Жестокосердный помещик! посмотри на детей крестьян, тебе подвластных. Они почти наги. Отчего? не ты ли родших их в болезни и горести обложил сверх полевых работ оброком? Не ты ли не сотканое еще полотно определяешь себе в пользу? На что тебе смрадное рубище, которое к неге привыкшая твоя рука подъяти гнушается? едва послужит оно на отирание служащего тебе скота. Ты собираешь и то, что тебе не надобно, несмотря на то, что не прикрытая нагота твоих крестьян тебе в обвинение будет...

...Я подошел к толпе, среди которой увидел трех скованных человек крепчайшими железами... Я спросил у одного близстоящего, который по одежде своей приказным служителем быть казался: – Конечно, бояся их побегу, заключили их в толь тяжкие оковы? – Вы отгадали. Они принадлежали одному помещику, которому зандобилися деньги на новую карету и для получения оной он продал их для отдачи в рекруты казенным крестьянам...

...Вольные люди, ничего не преступившие, в оковах, продаются как скоты! О законы! Премудрость ваша часто бывает только в вашем слоге! Не явное ли се вам посмеяние? Но паче еще того, посмеяние священного имени вольности. О! если бы рабы, тяжкими узами отягченные, яряся в отчаянии своем, разбили железом, вольности их препятствующим, главы безчеловечных своих господ и кровию нашу обагрили нивы свои! что бы тем потеряло государство? Скоро бы из среды их изторгнулися бы великие мужи для заступления избитого племени, но были бы они других о себе мыслей и права угнетения лишены. Не мечта сие, но взор проникает густую завесу времени, от очей наших скрывающуюся; я зрю сквозь целое столетие...

Вольность

1

О! дар небес благословенный,
Источник всех великих дел,
О вольность, вольность, дар бесценный,
Позволь, чтоб раб тебя воспел.
Исполни сердце твоим жаром,
В нем сильных мышц твоих ударом
Во свет рабства тьму претвори,
Да Брут и Телль еще проснутся,
Седяй во власти, да смятутся

От гласа твоего цари...

3

Но что ж претит моей свободе?
Желаньям зрю везде предел;
Возникла обща власть в народе,
Соборный всех властей удел.
Ей общество во всем послушно,
Повсюду с ней единодушно;
Для пользы общей нет препон;
Во власти всех свою зрю долю,
Свою творю, творя всех волю;
Родился в обществе закон...

10

Воззрим мы в области обширны,
Где тусклый трон стоит рабства,
Градские власти там все мирны,
В царе зря образ божества.
Власть царска веру охраняет,
Власть царску вера утверждает;
Союзно общество гнетут;
Одно сковать рассудок тщится,
Другое волю стерть стремится;
На пользу общую, – рекут...

13

И мы внимаем хладнокровно,
Как крови нашей алчный гад,
Ругаяся всегда бесспорно,
В веселы дни нам сеет ад.
Вокруг престола все надменна,
Стоят коленопреклоненно;
Но мститель, трепещи, грядет;
Он молвит, вольность прорекая,
И се молва от край до края,
Глася свободу, протечет.

14

Возникнет рать повсюду бранна,
Надежда всех вооружит;
В крови мучителя венчанна
Омыть свой стыд уж всяк спешит.
Меч остр, я зрю, везде сверкает,
В различных видах смерть летает,
Над гордою главой царя.
Ликуйте, склепанны народы,
Се право мщенье природы
На плаху возвело царя...

Но нет! где рок судил родиться,
 Да будет там и дням предел;
 Да хладный прах мой осенится
 Величеством, что днесь я пел;
 Да юноша, взалкавый славы,
 Пришед на гроб мой обветшалый,
 Дабы со чувствием вещал:
 «Под игом власти сей рожденный,
 Нося оковы позлащенны,
 На вольность первый прорицал».

«Наука побеждать» А.В. Суворова

Первая часть «Науки побеждать» – «Учение разводное» – содержит разработанные Суворовым правила строевого и тактического обучения пехоты и кавалерии. Суворов ввел новый вид полевого обучения войск – «сквозные атаки»: для усвоения маневра войско разделялось на две половины, после чего происходила репетиция настоящего сражения в наступлении, обороне, встречном бою; такая подготовка приучала солдат действовать на любой, в том числе пересеченной местности, пехоту и конницу – «проходить сквозь пехоту и кавалерию», способствовала четкому взаимодействию родов войск в боевых условиях.

Извлечения из второй части «Науки побеждать», – «Словесное поучение солдатам» – публикуются по изданию: Никольский Г.С. Суворовская «Наука побеждать». М., 1949, с. 37-45.

После сего разводного учения... по приходе развода в главную квартиру... штаб-офицер того полку, чей развод... начинает... говорить к солдатам их наречием наизусть следующее:

...Береги пулю на три дни, а иногда и на целую кампанию, когда негде взять. Стреляй редко, да метко. Штыком коли крепко. Пуля обмишультя, а штык не обмишультя: пуля – дура, а штык – молодец. Коли один раз, бросай басурмана со штыка; мертв на штыке, царапает саблей шею. Сабля на шею – отскокни шаг, ударь опять. Коли другого, коли третьего; богатырь заколет полдюжины, а я видал и больше! Береги пулю в дуле. Трое наскочат: первого заколи, второго застрели, третьему штыком карачун. Это не редко (бывает), а заряжать некогда. В атаке не задерживай.

Для (практики) пальбы стреляй сильно в мишень: на человека пуль 20; купи свинцу из экономии – не много стоит. Мы стреляем цельно; у нас пропадает тридцатая пуля, а в полевой и полковой артиллерии разве меньше десятого заряда.

(Когда видишь) фитиль на картечь – бросься на картечь: летит сверх головы. Пушки твои, люди твои. Вали на месте, гони, коли, остальным давай пощаду. Грех напрасно убивать: они такие же люди...

Обывателя не обижай: он нас поит и кормит. Солдат – не разбойник...

В баталии полевой три атаки: (1) в крыло, которое слабее. Крепкое крыло, (если) закрыто лесом – это не мудрено; солдат проберется и болотом; тяжело чрез реку – без мосту не перебежишь; шанцы всякие перескочишь; 2) атака в средину не выгодна, разве конница хорошо рубить будет, а иначе самих сожмут; 3) атака в тыл очень хороша, только для небольшого корпуса, а армиею заходить тяжело.

Баталия в поле: линиею против регулярных, кареями против басурманов; колонн нет. А может случиться и против турков, что пятисотною кареею надлежать будет прорвать пяти- или семитысячную толпу с помощью фланговых кареев; на тот случай бросится он в колонну, но в том до сего нужды не бывало. Есть безбожные, ветреные, сумасбродные французишки; они воют на немцев и иных колоннами. Если бы нам случилось против них, то надобно нам их бить колоннами же.

Баталия на окопы на основании полевой. Ров не глубок, вал не высок – бросься в ров, скачи чрез вал, ударь в штыки, коли, гони, бери в полон! Помни: отрезывать тут подручнее коннице...

Штурм или валовой приступ. Ломи чрез засеки, бросай плетни, чрез волчьи ямы, быстро беги, прыгай через палисады, бросай фашины, спускайся в ров, ставь лестницы. Стрелки, очищай колонны! Стреляй по головам! Колонны, лети чрез стены на вал, скальвай, на валу вытягивай линию, (ставь) караул к пороховым погребам, отворяй ворота коннице! Неприятель бежит в город, его пушки обороти по нем, стреляй сильно в улицы, бомбардируй живо – недосуг за этим ходить. Приказ: спускайся в город, режь неприятеля на улицах. Конница, руби! В дома не ходи, бей на площадях; штурмуй, где неприятель засел; занимай площадь, ставь гауптвахт¹; расставляй вмиг пикеты² к воротам, погребам, магазинам³. Неприятель сдался – пощада; стена занята – на добычь...

¹ Гауптвахт – главный караул.

² Пикеты – отводные караулы.

³ Погреб – пороховые склады; магазины – военные склады с продовольствием и фуражом.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Тема 1. РЕФОРМАТОРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА I на початку XVIII ст.	5
1. Прихід до влади Петра I. Причини та значення державного реформування на початку XVIII ст.	5

2. Проведення реформ Петром I	7
3. Соціальна політика Петра I	17
4. Особа Петра I і боротьба з консервативною опозицією	19
5. Історіографія періоду діяльності Петра I	22
Тема 2. ПІВНІЧНА ВІЙНА (1700-1721 рр.)	25
1. Причини та початок Північної війни	25
2. Битва під Нарвою	26
3. Реорганізація російської армії та бойові дії у 1701-1706 рр.	29
4. Хід війни у 1708-1709 рр. Полтавська битва	31
5. Прутський похід	33
6. Кінець Північної війни	35
7. Політика Петра I на Сході	37
Тема 3. НАРОДНІ ПОВСТАННЯ на початку XVIII ст.	38
1. Причини народних повстань. Астраханське повстання (1705-1706)	38
2. Повстання під проводом К. Булавина (1707-1708)	41
3. Башкирське повстання	44
4. Політика Петра I в Україні, Поволжі, Прибалтиці та Сибіру	45
Тема 4. ДВІРЦЕВІ ПЕРЕВОРОТИ (1725-1762)	49
1. Боротьба за владу після Петра I. Катерина I (1725-1727)	49
2. Петро II (1727-1730)	51
3. Анна Іванівна (1730-1740)	53
4. Двірцеві перевороти 1740-1741 рр.	58
5. Правління Єлизавети Петрівни (1741-1761)	59
6. Діяльність Петра III (25 грудня 1761р. – 28 червня 1762р.)	65
7. Переворот 28 червня 1762 р. та прихід до влади Катерини II	67
Тема 5. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ ПІСЛЯ ПЕТРА I (1725-1762рр.)	69
1. Розширення кріпосного права та соціальні протести народних мас	69
2. Розвиток сільського господарства	70
3. Промисловість і торгівля	71
4. Колоніальна політика царизму відносно інших народів	75
Тема 6. РОСІЯ В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ КАТЕРИНИ II (1762-1773 рр.)	80
1. Початок правління Катерини II	80
2. «Наказ» Катерини II та Комісія про «Уложення»	83
3. Російсько-турецька війна 1768-1774 рр.	85
4. Перший поділ Польщі (1772 р.)	87

5. Народи Російської імперії у III чверті XVIII ст.	89
Тема 7. СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА 1773-1775 рр.	91
1. Передумови селянської війни 1773-1775 рр.	91
2. Початок повстання під проводом О. Пугачова	93
3. Хід повстання та його ватажки	94
4. Основні підсумки селянської війни	100
Тема 8. ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ (1775-1796 рр.)	102
1. Реформування державного апарату у 70-80-х рр. XVIII ст.	102
2. Соціально-економічний розвиток Росії	106
3. Політика царизму в українських землях у останній чверті XVIII ст.	108
4. Зовнішня політика Катерини II у 70-90-х рр. XVIII ст.	111
5. Другий і третій поділи Речі Посполитої	115
Тема 9. Росія за царювання Павла I (1796-1801).	119
1. Характеристика особи імператора Павла I	119
2. Реформування внутрішньої політики за Павла I	120
3. Зовнішня політика Павла I	123
4. Двірцевий переворот 11 березня 1801 р.	127
Тема 10. КУЛЬТУРА РОСІЇ XVIII ст.	129
1. Розвиток освіти	129
2. Наука	137
3. Мистецтво, література і театр	141
Завдання для самостійної роботи студентів	146
1. Написання, оформлення та захист рефератів	146
2. Письмові повідомлення	147
МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ	148
Контрольні дати	148
Контрольні питання	152
Контрольні тести	155
Список рекомендованої літератури	161
Додатки	165
РЕФОРМЫ ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XVIII в.	
ОБРАЗОВАНИЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ	165
Социально-экономическая политика Петра I	165
Реформа органов власти и управления	179
Северная война 1700-1721 гг.	188
Антифеодальное казацко-крестьянское движение 1707-1709 гг.	194
Культура, просвещение, общественная мысль	200
РОССИЙСКАЯ ИМПЕРИЯ	
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII в.	211

Расцвет крепостничества	211
Крестьянская война под предводительством Е.И. Пугачева	217
Внутренняя политика царизма после крестьянской войны 1773-1775 гг.	227
Наука и культура. Общественная мысль. Военное искусство	233